

ANUL IV. 1998

altera 7

FEDERALISM ȘI RECONCILIERE

Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova

• FEDERALISM ȘI ELABORARE
CONSTITUȚIONALĂ

Pierre Kende

• TREI CAI POSIBILE
PENTRU MICILE NAȚIUNI
EST-EUROPENE

Frank Delmartino

• BELGIA DUPĂ A PATRA
REFORMA DE STAT
FEDERALISM COMPLET
SAU CONFEDERALISM
ÎN CONSTITUIRE?

Andrei Roth

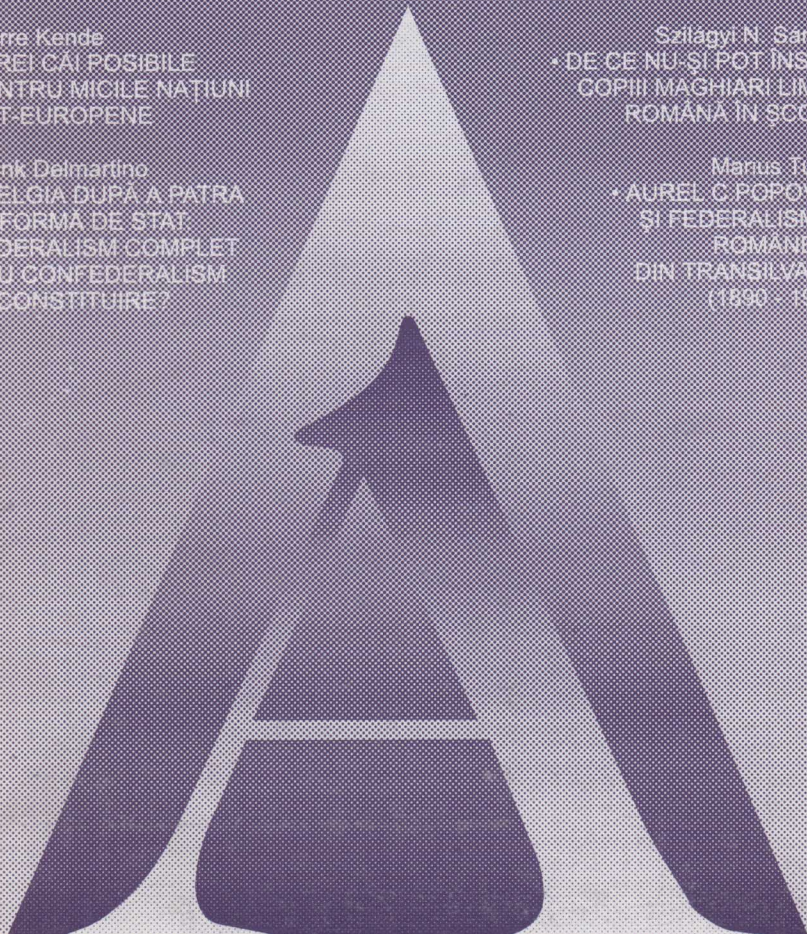
• PREJUDECATĂ ETNICĂ ȘI
SPECIFICUL NAȚIONAL

Szilágyi N. Sándor

• DE CE NU-ȘI POT ÎNSUȘI
COPILII MAGHIARI LIMBA
ROMÂNĂ ÎN ȘCOLI?

Manus Turda

• AUREL C. POPOVICI
ȘI FEDERALISMUL
ROMÂNESC
DIN TRANSILVANIA
(1890 - 1906)

Editori:

Smaranda Enache

Elek Szokoly

Colegiul editorial:

Gabriel Andreescu

Nicolae Harsanyi

Jakub Karpinski

Pierre Kende

Christoph Pan

Alan Phillips

Paul Philippi

William Totok

Dorin Tudoran

Varujan Vosganian

Secretar general de redacție:

Doina Baci

Redactori:

István Haller

Mihály Spielmann-Sebestyén

Liviu Vânău

altera este o publicație periodică editată de Liga PRO EUROPA, asociație neguvernamentală non-profit care își propune să stimuleze dialogul social, promovînd valorile pluralismului, respectul pentru diversitate și integrarea europeană.

Abonamente

în România: 60.000 lei/4 numere; în străinătate: 40 USD/4 numere
(cheltuieli poștale incluse)

Cont Banca Agricolă S.A. Sucursala Mureș
4596860100 (Lei); 47968601.300 (USD)

Adresa redacției:

altera

Liga PRO EUROPA

4300 Tîrgu-Mureș, ROMANIA, Piața Trandafirilor nr. 5, C.P. 1-154

Tel./fax: 40-(0)65-214076, 40-(0)65-217584

E-mail: proeuro@mail.soroscj.ro

altera 7

ANUL IV 1998

Cuprins

Editorial	5
-----------	---

FEDERALISM

<i>Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova</i>	
Federalism și elaborare constituțională	7
<i>Pierre Kende</i>	
Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene	23
<i>Frank Delmartino</i>	
Belgia după a patra reformă de stat: federalism complet sau confederalism în constituire?	30

DIALOG

De la „monocultură” la interculturalitate (II)	57
--	----

ANALIZĂ

<i>Andrei Roth</i>	
Prejudicata etnică și specificul național	75

STUDIU DE CAZ

<i>István Haller</i>	
Cazul Hădăreni	106

DOCUMENT

Legea Învățământului Nr. 84 din 1995	124
Ordonanța de urgență Nr. 36	128
<i>Sándor N. Szilágyi</i>	
De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școli?	131

CONVERGENȚE TRANSILVANE

<i>Marius Turda</i>	
Aurel C. Popovici și federalismul românesc din Transilvania (1890 - 1906)	149

FETELE EUROPEI

<i>Per Solli</i>	
Sami — popor băștinaș în Norvegia	178
<i>Gogu Padioti</i>	
Fărșeroții și cîntecele lor	183

ECUMENICA

<i>Luke A. Veronis</i>	
Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei	190

RECENZII

Jacques Le Rider: Mitteleuropa	197
Richard N. Coudenhove - Kalergi: Pan-Europa	202
English Summary	207

Editorial

altera continuă, iată, publicarea unor articole consacrate federalismului și unor federații funcționale, dorind să contribuie și pe mai departe la impulsivitatea dezbaterii de idei pe această temă. Studiile de față, abordând în esență fațete diverse ale aceleiași probleme, sînt menite să nuanțeze percepția cititorului despre istoria ideii federale, mecanismele și tehnicile care o fac viabilă, dar și viciile ascunse care o pot submina.

Lectura studiilor cuprinse în acest număr relevă, printre coordonatele unei dezbateri pertinente, ideea fundamentală a asocierii dintre democrație și federalism. Este evident că, deși formele de guvernare federală nu sînt neapărat superioare celor monolitice, deși federalismul are relativ puțin de oferit statelor mici și omogene cultural, el poate fi un excelent instrument de menținere a unui echilibru democratic în competiția sănătoasă și solidaritatea benevolă dintre entitățile regionale și guvernul național central, atunci cînd pluralismul este definitoriu pentru o societate dată. Federalismul poate fi o opțiune inițială, dar și rezultatul renegocierii constituționale, un proces ce ține tot de normalitatea democratică, în care legile sînt făcute să servească societatea și nu invers. Sînt federații, ne atrag atenția experții, doar acelea care izbutesc a fi mai mult decît simpla însumare a unor entități distincte. Este această constatare valabilă pentru, să zicem, Federația Rusă sau Canada? Puțin probabil, susțin Ordeshook și Shvetsova, atîta vreme cît, în ciuda numelui, centralismul tradițional se conjugă cu forțe centrifuge. Belgia, aflăm din studiul lui Frank Delmartino, a evoluat în mai puțin de o generație de la statul unitar descentralizat spre o federație polarizată, devoluția continuînd fără încetare, confederalismul fiind iminent. Presiunea federalistă a venit dinspre caracterul pluralist și cel crescînd european al statului. Clivajele ideologice (religioase), socio-economice și lingvistice au determinat un întreg șir de revizuri constituționale, pe măsură ce valorile consensuale au căpătat tot mai multă pregnanță. Uniunea Europeană, de neimaginat, după cum subliniază autorul, într-o Europă a statelor, a atacat tradiționalul *domaine réservé* al statelor naționale, permițînd, după Tratatul de la Maastricht, în numele subsidiarității, participarea subunităților naționale, a regiunilor, la zone de decizie europeană.

Europa Centrală și de Est a trăit tentația federalistă, rămasă pînă astăzi o cale singulară, oarecum rapsodic. Federalismul central-european, adesea o utopie intelectuală, nu a beneficiat de *impul*-ul pragmatismului și nu a avut forță integratoare. Din contră, în această parte de lume federalismul a fost utilizat ca suport al dominației unei națiuni asupra altora, de unde eșecul endemic, ca și isteria antifederalistă a promotorilor naționalismului delirant.

Cu excepția Cehoslovaciei și Iugoslaviei, federații artificiale, țin să atragă atenția Pierre Kende, micile state ale regiunii au preferat calea făuririi și consolidării statelor naționale. Ideea federală, în rarele ocazii când a avut adepți serioși, a fost văzută ca realizabilă doar sub sceptrul integrator al unei monarhii multinaționale. Marius Turda analizează resorturile federalismului transilvan în sistemul gândirii lui A.C. Popovici, adept al *Gross Österreich*-ului, ca antidot la dominația maghiară și nu neapărat ca instrument al democrației, care de altfel îi repugna. Studiul dezvăluie pluralitatea opțiunilor românești în Transilvania, fapt oarecum ocultat de istoriografia de serviciu, unde idealul unionist apare mai totdeauna în ipostaze hipertrofiate.

În ciuda vechimii de peste 150 de ani a ideii, federalismul central-european n-a rezistat pînă acum competiției cu statul național. Atracția pentru Uniunea Europei ar putea bulversa acest echilibru fragil, instituția europeană avînd pe lîngă caracterul unei comunități de valori și bunuri și o forță structurantă din care nu lipsește dimensiunea federală. Condițiile minime ale pactului federal — disponibilitatea psihologică, competitivitatea economică și armonizarea instituțională — sînt, după Kende, abia la început într-o regiune în care accentul pe unicitatea etnică a dominat piața ideilor mai bine de un secol.

La antipodul acomodărilor succesive și a statului contractual stă etnocentrismul. Departe de a fi o teorie inocentă, această boală de grup este adversara înverșunată a democrației și libertăților fundamentale. Andrei Roth îi consacră o analiză minuțioasă, cu focus asupra etnocentrismului românesc, al promotorilor și îndeosebi oponenților săi de ieri și azi. Studiul relevă cu relevanță absența riscantă din discursul politologic românesc a dimensiunii științifice, sursă a unei abordări moralizatoare subiective care nu poate scăpa, cu puține excepții, pericolului provincializării.

O altă dezbatere, *De la monocultură la interculturalitate*, definește conturul unui program ambițios pe care îl încurajează de o bună bucată de vreme Centrul Intercultural al Ligii Pro Europa. Reflectate în *altera*, polemicele cordiale ale unor lideri de opinie se profilează în întîmpinarea unei necesare reforme a instituțiilor și reflecției culturale. Cercetarea îndeaproape a regionalismului românesc rezervă neabătute surprize, descoperirea unor tradiții pluraliste ce pledează pentru europenitatea autentică a locului.

Demn de semnalat este și studiul asupra rolului de factor de dialog și reconciliere pe care îl joacă în Albania biserica ortodoxă, minoritară. Luke A. Veronis evidențiază o capacitate liberală mai puțin vădită în cazul bisericilor ortodoxe majoritare, aceea de a considera demnitatea și unicitatea ființei umane ca pe o valoare superioară dogmelor, practicînd ecumenismul transcreștin și respectînd chiar opțiunea ateistă.

În fine, *altera* aduce mai aproape de cititorul român tratamentul atît de diferit al unor mici comunități minoritare europene: sami (laponii) și fărșeroții, o ramură a aromânilor. Alăturarea acestor două comunități, cu sorți diferite, în ultimă instanță contrapunerea a două atitudini diametral opuse față de minorități, ne obligă să reflectăm cu mai multă prudență la formule de tipul „standarde europene”, care ascund trista realitate că protecția internațională a minorităților este abia la început de drum și că de fapt supraviețuirea lor depinde în primul rînd de legislația internă și este un revelator important al gradului de democratism și toleranță a comunităților majoritare.

Editorii

Federalism și elaborare constituțională¹

PETER C. ORDESHOOK ȘI OLGA SHVETSOVA

Statele Unite constituie modelul de democrație federală, însă ele au avut șansa de a fi luat naștere dispunând deja de componentele esențiale ale unei democrații complet funcționale. Alexis de Tocqueville scria în 1831: „Constituția Statelor Unite este o operă admirabilă deși s-ar putea totuși crede că fondatorii săi nu ar fi cunoscut o asemenea reușită dacă precedenții 150 de ani nu ar fi format în diferitele state ale Uniunii experiența și gustul pentru conducerea regională”². Adunările legislative ale Americii coloniale — întru chiparea juridică a opoziției față de Anglia și față de guvernatorii numiți de coroană — au fost prompt transformate în organisme de conducere și în adunări constituante totodată. Experiența acestor adunări în elaborarea de constituții s-a dovedit la rîndul său de neprețuit cînd a venit momentul proiectării constituției naționale. Mai mult, America s-a născut cu o zestre de sisteme electorale regionale și de facțiuni regionale care au fost adevărate pepiniere pentru dezvoltarea partidelor atît la nivelul statelor, cît și la cel național; această zestre includea de asemeni tribunale regionale, administrații publice regionale și un electorat familiarizat cu transferul de putere prin vot popular.

Se susține adeseori că, date fiind aceste avantaje, experimentul democratic american are puține învățăminte de oferit țărilor aflate în momentul de față în tranziție de la autoritarism la guvernare democratică și căroră le-ar folosi mai mult să urmeze modelul altor țări, cu moșteniri autoritare, precum Spania sau Taiwanul. Această viziune este însă greșită. Poate fi adevărat că acestea din urmă ilustrează cel mai bine principiile generale de tranziție de la autoritarism la democrație. Însă democrațiile mature cum sînt Statele Unite ilustrează mai bine principiile unor relații federale stabile și structurarea adecvată a instituțiilor democratice ce trebuie conturate în constituția unei națiuni în timpul tranziției. Țările care au încheiat de curînd cu succes tranziția pot ilustra cel mai bine „cum se ajunge acolo”, însă, în schimb, democrațiile stabile ilustrează cel mai bine „ce este acolo”.

Însă condițiile specifice la care se referă Tocqueville nu sînt nici suficiente, nici necesare pentru crearea unui stat democratic stabil, fie federal, fie de alt tip. Ele nu

sînt suficiente deoarece aceleași condiții descriu Europa de astăzi, iar integrarea politică europeană rămîne totuși în mare parte o promisiune: ele descriau America nu numai în 1787, ci și în 1860, cu puțin înainte de izbucnirea Războiului de Secesiune, și ele descriu Canada zilelor noastre în care Québec-ul amenință cu secesiunea. Aceste condiții nu mai sînt necesare întrucît ar fi o exagerare să afirmăm că ele descriau Germania postbelică, Spania postfranchistă, sau India de după cîștigarea independenței. Și totuși, observațiile lui Tocqueville au relevanță universală pentru că ne obligă să concepem în termeni teoretici generali natura avantajului pe care America l-a cîștigat în urma experiențelor sale coloniale, preconstituționale. Cu toate că circumstanțele predominante în America în 1787 pot fi unice, nu trebuie să ne închipuim că ele sînt altceva decît un mod particular de a satisface o condiție suficientă și general necesară unui federalism stabil.

Majoritatea comentariilor asupra federalismului ignoră această minimă condiție necesară stabilității: capacitatea acordului federal de a se autorealiza și rolul partidelor politice în acest acord³. Înclinația firească de a face tocmai alegerea greșită există chiar și cînd sînt luați în considerare factorii instituționali de importanță critică. În primul rînd, din cauză că se presupune în general că cetățenii noilor democrații sînt niște votanți „nepricepuți”, induși cu ușurință în eroare de naționaliști sau de comandamente etnice, se socotește că puține funcții publice ar trebui ocupate la început prin alegeri directe. În al doilea rînd, din cauză că se presupune că guvernarile locale sînt fie corupte, fie expuse corupției și din cauză că alegerile sînt percepute ca o țintă ușoară pentru fraude, alegerile locale și regionale sînt fie amîinate pînă la instalarea unui anumit grad de stabilitate politică la nivel național, fie supuse supravegherii și controlului guvernului național. În al treilea rînd, din cauza larg răspînditei și în egală măsură naivei viziuni asupra democrației, din prisma căreia alegerile sînt văzute ca instrumente de măsurare, de determinare a „voinței populare”, alegerile generale, cele locale sau regionale și cele prezidențiale sînt de obicei decalate în timp în ideea că astfel se va evita confuzia în exprimarea acestei voințe. În al patrulea rînd, din cauză că președintele este în mod obișnuit identificat ca fiind vîrfurile ordinii constituționale a statului, se presupune că pretenții la această funcție ar trebui să se situeze „deasupra politicului” sau că, odată aleși, ei nu ar trebui să dețină nici o funcție oficială în partid. În cele din urmă, din cauză că se presupune că majoritatea statelor aflate într-o reformă deopotrivă politică și economică au nevoie de o politică națională coerentă, se socotește că președinții — mai ales în regimurile prezidențiale — necesită prerogative decisive, inclusiv autoritatea de a institui legi în cazurile în care corpul legislativ național nu reușește să o facă. Totuși, dacă ținta este construirea unui stat federal stabil, fiecare dintre aceste decizii este exact cea greșită.

Se impun aici două clarificări. În primul rînd, formele de guvernare federală nu sînt neapărat superioare celor monolitice. Federalismul are puține lucruri de oferit statelor mici, în special celor omogene din punct de vedere cultural și care

trebuie să concureze cu vecini mai mari. Pe de altă parte, o formă sau alta de autonomie regională pare inevitabilă în statele mari, care sînt fatalmente confruntate cu fracturi lingvistice, religioase sau etnice distribuite geografic sau care ar putea socoti ca irezistibile din punct de vedere politic anumite strategii de comerț protecționist.⁴ În orice caz, eseul de față pornește de la presupuziția că s-a optat deja pentru federalism. În al doilea rînd, mare parte din factorii care hotărăsc caracterul ultim al unui stat nu se află în puterea cuiva anume. Exemplele în acest sens includ imponderabilele din categoria „cultură”, ce constituie chestiuni de geografie politică adeseori ignorate. Deși acestea sînt importante, în studiul de față ne vom concentra asupra factorilor care sînt produsul conștient al calculelor umane și pot fi de aceea manipulați — de pildă, modalitățile de reprezentare, structura și periodizarea alegerilor, prerogativele constituționale ale sectoarelor executive și legislative ale guvernării.

Probleme teoretice

Prima problemă de care ne lovim în elaborarea unei federații democratice este una de definire. Ce este un stat federal? Trebuie constituția sa să îl identifice în mod explicit ca atare? Trebuie guvernarea națională să ia o formă specifică (de exemplu, o cameră legislativă superioară cu o sferă de competență „semnificativă” și cu o reprezentare regională explicită)? În ce sens se aplică termenul „suveran” părților constituente ale federației? Dacă și ce fel de distincții trebuie făcute între cuvintele „federal”, „federalism”, „federație” și „confederație”?

Nu putem da răspunsuri general valabile acestor întrebări, iar polemica asupra acestor chestiuni nu constituie nicidecum un mod productiv de abordare. Totuși, răspunsurile pe care sîntem înclinați de obicei să le dăm sînt pavoazate cu cuvinte precum „autonomie”, „supremație”, „separare”, „reprezentare” și „suveranitate”. Aceasta ne conduce la ideea conceperii federațiilor și a relațiilor federale ca fiind ceea ce teoreticienii numesc o „interacțiune a $n + 1$ participanți” între diferitele entități federale pe de o parte și între entitățile federale și guvernarea națională pe de altă parte — o interacțiune în care entitățile federale și guvernarea națională sînt adversari ce trebuie să concureze pentru putere și resurse prin acorduri, manevre strategice, formarea de coaliții, și fraude. Valoarea acestei conceptualizări rezidă în aceea că ne obligă la confruntarea cu două probleme-cheie. Prima este întrebarea în ce fel urmează să fie distribuite jurisdicțiile politice între diferitele nivele de conducere — responsabilitatea pentru servicii publice precum educația și transportul public, autoritatea fiscală a guvernelor regionale, rolul guvernului național în reglementarea alegerilor regionale, metodele de desemnare sau de alegere în funcțiile executive regionale și structura generală a puterii judecătorești. A doua problemă este cea a stabilității acestei distribuții, inclusiv a felului în care ea poate face față unor probleme

neașteptate și în care un stat își poate menține „contractul federal” astfel încât nici unul din guvernele din cadrul său să nu își depășească atribuțiile, viabilitatea statului să nu fie amenințată de tendințe separatiste, iar renegocierea acordului federal să aibă loc doar prin mijloace democratice și constituționale „firești”.

În ciuda importanței acestor două probleme, nici o teorie federalistă bazată exclusiv pe conceptualizarea $n + 1$ participanți nu poate oferi un îndreptar complet în elaborarea instituțiilor federale democratice. Într-un astfel de model, autonomia participanților, de nu însăși constituția națională, constituie un obiect de continuă renegociere. Astfel, singurul mecanism prin care poate fi apărută autonomia, exceptând ieșirea din joc (secesiunea), este formarea de coaliții potențial destabilizatoare și divizatoare. În acest punct dificultățile apar aproape instantaneu. Guvernul central al oricărui stat trebuie să fie împuternicit să reglementeze relațiile interregionale și să garanteze măsuri eficiente în domeniul serviciilor publice ce le-au fost atribuite „în mod normal”. Însă autoritatea de a face aceasta, la care se adaugă obișnuita prevedere constituțională a supremației legii federale, amenință în mod necesar autonomia guvernărilor regionale. Dacă protecția primară a entităților federale față de centru o constituie „victoria” coaliției unora dintre entități, la rândul său centrul poate replica prin formarea unei coaliții care să funcționeze în dezavantajul regiunilor nealiate cu aceasta. Și cu toate că nereprezentarea explicită în legislativul național face din entitățile federale o parte a guvernării naționale, aceasta nu împiedică formarea de coaliții regionale opuse altor regiuni sau paralizia generală a statului, ceea ce ar putea determina unele entități să prefere secesiunea.

Elaborarea de instituții publice care să asigure relații federale stabile necesită așadar depășirea conceptualizării $n + 1$ participanți în vederea înțelegerii politicii federale ca pe un întreg care să includă politicile intraparticipante. Să luăm, de exemplu, premisa că relațiile federale stabile pot fi asigurate printr-o atentă enumerare în cuprinsul constituției a puterilor guvernului național și a celor regionale sau, ca în cazul Rusiei, prin încheierea de tratate între aceste guverne. Problema este că, în absența unei protecții instituționalizate suplimentare, e improbabil ca un acord să poată rezista cererilor de renegociere. Într-adevăr, descriind Statele Unite, Woodrow Wilson susținea că „problema relației statelor cu guvernul federal este problema cardinală a sistemului nostru constituțional. Ne-am confruntat cu ea la fiecare răscruce a dezvoltării noastre naționale și nici una din definițiile date de oameni de stat sau de judecători nu a reușit să o diminueze sau să o soluționeze vreodată. Într-adevăr, ea nu poate fi rezolvată de o singură generație pentru că ea este o chestiune de evoluție și fiecare stadiu succesiv al dezvoltării noastre economice și politice îi conferă aspecte noi și o transformă într-o problemă nouă”⁵. Deoarece nu există nici un motiv să credem că aceste lucruri nu se regăsesc și în alte state, trebuie să presupunem că o astfel de renegociere face inerent parte din orice sistem federal. Dacă acest fapt e adevărat, el face din tratate și

din distribuția constituțională a jurisdicțiilor politice cel mult simple expediente temporare. Pe deasupra, ele sînt niște expediente periculoase în cazul în care, concentrîndu-ne asupra lor, ajungem să ignorăm motivele și circumstanțele renegocierii lor.

Dar să luăm în considerare, alternativ, și concepția potrivit căreia prosperitatea economică este cheia stabilității politice. În acest caz argumentul este că stabilitatea ar fi asigurată dacă atît beneficiile de pe urma federației, cît și costurile destrămării federației ar fi suficient de mari.⁶ Totuși prosperitatea pur și simplu nu elimină neapărat impulsul factorilor de decizie de a urmări avantaje pe socoteala celorlalți. O bună ilustrare a acestei situații este ceea ce specialiștii în psihologia deciziei numesc dilema prizonierului — o situație în care deciziile raționale individuale conduc la un rezultat pe care toți cei implicați ar prefera să îl evite. (Imaginați-vă doi criminali, complici la aceeași crimă, care sînt închiși în celule separate, fiecare dîndu-i-se ocazia să facă depoziții ca martor al acuzării împotriva complicitelui său și să își recunoască crima. Dacă nici unul dintre ei nu își mărturisește crima, ei pot fi condamnați doar pentru delict minor; dacă mărturisește doar unul, vor fi amîndoi condamnați la închisoare, însă cel care nu a cooperat va executa o pedeapsă mai grea, iar cel cooperant va fi tratat cu îngăduință; dacă amîndoi mărturisesc, ei vor primi sentințe „normale”. Astfel cel mai bine pentru amîndoi este ca nici unul să nu mărturisească, însă, de vreme ce hotărăsc separat, fiecare preferă să mărturisească.) Acesta este exact genul de situație care servește de obicei drept rațiune pentru construirea unui sistem federal dintr-un grup de state inițial autonome (care, de exemplu, nu ar reuși să aibă rezultate eficiente în chestiuni precum un sistem defensiv comun, protecția mediului, o monedă stabilă, o piață comună lipsită de restricții comerciale ș.a.m.d.). Relevanța situației prezentate mai sus constă în faptul că motivațiile individuale descrise aici rămîn neschimbate chiar și în cazul multiplicării semnificative a recompensei. Altfel spus, chiar dacă beneficiile cooperării sporesc izbitor — datorită, de pildă, prosperității crescute a societății — cooperarea rămîne nesigură dacă, la rîndul lor, recompensele pentru retragerea individuală într-o poziție de necooperare cresc și ele. Iar creșterea dimensiunii oricăror recompense negative nu face decît să înrăutățească situația.

Totuși, pentru susținătorii centralismului în chestiuni economice există un posibil mijloc de rezolvare a unor astfel de dileme, și anume, repetarea indefinită a jocului. Reluarea permite jucătorilor să pedepsească dezertarea de la acordurile de cooperare, iar dezertarea nu are loc dacă toți jucătorii acordă suficientă importanță viitorului⁷. Am putea afirma așadar că bunăstarea economică dă încredere jucătorilor că jocul va fi repetat și îi stimulează să asigure în vreun fel reluarea sa. În acest punct ne lovim de alte două probleme. Cea dintîi este că ipoteza economică ocolește chestiunea simultaneității: Este prosperitatea garantul stabilității sau stabilitatea garantul prosperității? Dacă relația cauzală este cea de a doua, atunci simplele încercări de

asigurare a stabilității prin axarea pe politici economice duc, cel mai probabil, la rezultate neanticipate, de nu pe de-a-ntregul nesatisfăcătoare. Cea de a doua problemă și poate cea mai importantă este aceea că în cazul în care participanții la joc ajung să creadă că există posibilitatea deloc neglijabilă ca jocul să nu fie reluat indefinit, cooperarea va sfârși, iar propria lor convingere devine o profeție ce se autoadeverește. Cu alte cuvinte, întemeierea stabilității pe premisa prosperității economice face ca o federație să fie deosebit de vulnerabilă la oscilațiile politicilor economice și subminează una din rațiunile primare ale constituirii unui stat — asigurarea stabilității sociale și politice în circumstanțe economice neprevăzute și potențial turbulente.

De aceea poate că nu ar trebui să constituie o surpriză faptul că proiectanții Constituției SUA, dovedind perspicacitate în știința politicii, nu s-au bazat pe promisiunea prosperității pentru viabilitatea confederației lor. Într-adevăr, ei erau preocupați de relația care funcționa în sens opus — a structurilor instituționale create în conformitate cu Codul Confederației Sudului care constituiau o amenințare la adresa prosperității. În realitate, James Madison și Alexander Hamilton par să fi respins conceptualizarea de tip $n + 1$ participanți ca bază de construcție a republicii americane. În *Federalist* 9, ei își exprimă opinia că o federație stabilă este mai mult decât un stat prosper în care entitățile federale sînt doar seturi adiționale de interese care trebuie să se lupte cu guvernul central pentru putere și influență. Mai degrabă, o constituție federală trebuie „să facă [guvernele statelor] părți constituente ale suveranității naționale”⁸.

Nu putem fi siguri ce înțelegeau Hamilton și Madison prin „părți constituente” cu toate că știm foarte bine că ele erau socotite indispensabile țelului propus de mecanismele constituționale ale supremației, reprezentării, structurii bicamerale a legislativului național, separării puterilor la toate nivelele de conducere, alegerilor directe pentru funcțiile de toate nivelele, controlului regional al funcțiilor regionale. Însă după cum reiese din *Federalist*, unde se subliniază importanța urmăririi individuale a interesului propriu precum și a rolului pe care îl joacă instituțiile în canalizarea acestui interes, asemenea prevederi instituționale erau doar niște mecanisme gândite să satisfacă o condiție mai generală. În forma sa cea mai elementară această condiție ce poate fi socotită caracteristică definitorie a unei federații *integrate* poate fi exprimată în felul următor: structurile federale care „lasă [entitățile federale] în posesia anumitor porțiuni foarte importante și exclusive de putere suverană”⁹ necesită structuri instituționale care să le susțină atrăgînd pe de o parte în sfera interesului propriu al elitelor politice regionale cooperarea și coordonarea reciprocă precum și cu guvernul național, iar pe de altă parte atrăgînd în sfera interesului propriu al elitelor naționale — chiar și a acelor care nu sînt considerate a reprezenta guvernele regionale — protejarea autonomiei tuturor entităților federale. Ba mai mult, un astfel de interes propriu trebuie să fie transparent și evident oricui.

Partidele și alegerile

Termenul cheie în caracterizarea unei federații integrate este „interesul propriu” deoarece interesul propriu al fiecărei entități participante este cel care face ca un contract federal să se autorealizeze. Dacă vrem însă ca această caracterizare să nu rămână o simplă premisă utopică, trebuie să specificăm structurile instituționale care duc cel mai probabil la atingerea țelurilor urmărite. Punctul de plecare trebuie să îl constituie chiar trăsătura definitorie a unei democrații: necesitatea ca elitele politice (cu posibila excepție a puterii judecătorești) să își asigure și să își mențină funcțiile prin câștigarea alegerilor. Cu toate că oamenii pot să urmărească funcțiile politice din tot felul de motive — recunoașterea publică, „facerea de bine”, profitul personal —, ei nu pot atinge nici unul din aceste lucruri dacă nu reușesc să câștige în alegeri. Rezultă de aici că factorii determinanți esențiali ai interesului propriu al unui înalt funcționar ales sînt prerogativele pe care le implică funcția respectivă, regulile de selecție în acea funcție (de exemplu, definirea „victoriei” și a procedurilor de nominalizare ale partidelor) și rolul partidelor în înlesnirea alegerii și realegerii candidaților la care se adaugă desigur și preferințele alegătorilor. Așadar structura generală a sistemului electoral al statului este în mod clar o componentă critică în elaborarea instituțiilor federale.

În acest sens ne-ar fi de folos un exemplu concret și ar putea fi extrem de revelatoare în acest context experiența Statelor Unite în timpul a ceea ce a constituit, desigur în mod contestabil, cel mai mare eșec al federalismului, Războiul de Secesiune. După cum subliniază Eric McKittrick¹⁰, teoretic Confederația și Uniunea funcționau conform unor sisteme constituționale identice, iar, cel puțin la începutul războiului, Nordul și Sudul nu difereau radical în ce privește bunăstarea economică generală¹¹. Totuși, Abraham Lincoln a avut de departe mai mult succes în coordonarea eforturilor Uniunii decît a avut omologul său confederat, Jefferson Davis, în reorganizarea Sudului. Lincoln a reușit, de pildă, să își asigure controlul național al gărzilor statelor, pe cînd Davis s-a lovit de refuzul guvernatorilor de stat de a coopera chiar și în momentele cruciale, în care Sudul părea să dețină superioritatea. Date fiind similaritățile inițiale dintre situațiile economice și structurile politice constituționale, istoricii încearcă de obicei să explice diferențele de rezultat făcînd trimitere la caracteristicile personale ale celor doi lideri.

McKittrick însă ia în considerare o explicație diferită, și anume, existența în Nord a unui sistem competițional de partide și a unui necompetițional în Sud. În urma secesiunii, Nordul a păstrat nu numai Partidul Republican, ci și aripa nordică a Partidului Democrat. În schimb în Sud competiția dintre partide înainte de război se reducea la o singură chestiune: dacă secesiunea era sau nu susținută. Deși imediat după secesiune republicanii dețineau toate pozițiile de guvernator din Nord, ei le-au pierdut în timpul războiului, după cum nu au reușit să dețină nici controlul asupra

tuturor corpurilor legislative ale statelor. De-a lungul războiului, candidații republicani s-au bizuit pentru supraviețuirea lor politică pe spiritul de conducere națională al lui Lincoln, așa după cum acesta, nesigur de victoria împotriva lui George McClellan în alegerile prezidențiale din 1864, nu a pierdut din vedere necesitatea de a-și păstra sprijinul organizațiilor Partidului Republican, atât la nivel local cât și la cel al statelor. Situația lui Davis și a guvernatorilor statelor Confederației era radical diferită. Cu un Partid Republican discreditat, guvernatorii Sudului aveau de înfruntat puține provocări imediate la adresa statutului lor politic și aveau de aceea puțin de câștigat din coordonarea cu Davis.

Experiența lui Lincoln s-a repetat în toate alegerile prezidențiale americane ulterioare. Nici un candidat la președinția americană nu poate spera să câștige în alegeri fără sprijinul activ al componentelor locale și statale ale partidului său, după cum nici o oficialitate locală sau statală nu se încumetă să candideze la o funcție avînd în capul listei electorale a partidului său un candidat prezidențial slab. Totuși, după cum am remarcat deja, s-ar putea susține că tradițiile și instituțiile americane sînt unice și prezintă prin aceasta o relevanță limitată; ar fi de aceea util să comparăm Statele Unite cu alte federații, de pildă, Germania și Canada. Cea dintîi este o federație integrată și evident stabilă; cea de a doua, este neintegrată și mai puțin stabilă, cel puțin cîtă vreme chestiunea statutului Québec-ului rămîne ne soluționată.

În mod evident, atât Canada cît și Germania sînt sisteme parlamentare, în timp ce Statele Unite au un regim prezidențial. Totuși, există cel puțin un fapt care sugerează că Statele Unite sînt o federație mai integrată decît Canada, și că Germania, în pofida structurii sale preponderent parlamentare, se aseamănă mai mult Statelor Unite decît Canadei. În timp ce, înainte de a câștiga în alegerile prezidențiale americane, aproximativ jumătate din cei ce au deținut o funcție în urma alegerilor au fost guvernatori de state, nici un prim-ministru canadian nu a deținut anterior conducerea într-un guvern provincial. Astfel, în timp ce Joseph Schlesinger notează despre politica americană că „cei mai riguroși și ambițioși oameni din diferitele state sînt inexorabil atrași în arena politică națională, fie în Senat, fie undeva în complexul funcțiilor din jurul președinției”, Roger Gibbins notează că în Canada „deplasarea din funcțiile provinciale în cele naționale este nesemnificativă”¹². Germania se aseamănă Statelor Unite în cea ce privește parcursul carierelor figurilor din politica națională. De exemplu, Kurt-Georg Kiesinger și Helmut Kohl au fost miniștri-președinți ai landurilor înainte de a fi numiți cancelari; Willy Brandt a fost primar al Berlinului; iar Helmut Schmidt și-a început cariera în politica locală hamburgheză.

Faptul că federația SUA și cea a Germaniei sînt, cel puțin în ce privește sistemele de partid, mai integrate decît este Canada, reiese și din alte observații:

- În Canada, spre deosebire de Statele Unite sau Germania, pentru funcțiile din provincii se întrec unele cu altele o mulțime de partide regionale sau de-a dreptul provinciale și, de asemeni, ele se întrec cu conservatorii și liberalii (care

se află în competiție națională). Landurile germane, asemeni statelor americane, se află sub controlul unuia dintre partidele naționale majore.

• În Statele Unite selecția delegaților pentru convențiile naționale ale partidelor democrat și republican se află sub controlul organizațiilor de partid ale statelor care la rândul lor sînt în mare parte creația organizațiilor de partid locale. În mod similar, convențiile naționale ale partidelor din Germania sînt controlate de organizațiile landurilor. În Canada însă convențiile naționale sînt controlate de organizațiile de partid naționale care chiar și la nivelul provinciilor sînt în general distincte față de organizațiile cu aceeași siglă de partid care servesc candidaturilor politicienilor provinciali.

Sistemele partidelor din Germania și SUA sînt amîndouă în consonanță cu o caracterizare a federalismului în care unitățile federale sînt parte integrantă a guvernului național, pe cînd sistemul partidelor canadiene este mai apropiat de caracterizarea $n + 1$ participanți a relațiilor federale. Într-adevăr, politicienii din provinciile canadiene sînt de obicei aleși pe baza unor platforme politice explicit proiectate în opoziție față de guvernul național, care este adeseori identificat cu o forță ostilă ce trebuie controlată și înfrînată¹³. Disputele politice dintre diferitele nivele de guvernare sînt soluționate — dacă sînt soluționate — printr-un proces de negociere adeseori litigios și prelungit, iar acordurile sînt respectate doar pînă la apariția unei noi ocazii de renegociere. Aceasta nu înseamnă nicidecum că regionalismul este străin de mințile alegătorilor din Statele Unite sau Germania sau că guvernatorii statelor sau șefii landurilor nu poartă din cînd în cînd campanii împotriva politicii federale. Destul de des totuși competiția este pur partizană — un guvernator democrat care se opune unui președinte republican sau un membru al Partidului Social-Democrat German care se opune politicilor diferitelor coaliții aflate la guvernare în Bonn. În Canada se poate foarte bine să se afle în competiție politicieni cu aceeași siglă de partid.

Structurile instituționale

De ce unele federații (precum Statele Unite și Germania) sînt integrate, iar altele (precum Canada) nu? Nu putem oferi un răspuns definitiv acestei întrebări bazîndu-ne doar pe trei exemple, însă aceasta nu ne împiedică totuși să facem speculații. În primul rînd, comparînd Statele Unite cu Canada, constatăm că — exceptînd alegerile speciale pentru ocuparea unor funcții vacante — alegerile naționale, regionale și cele locale au loc simultan în SUA, în timp ce în Canada ele sînt de obicei decalate, șansa politicienilor regionali sau locali de a fi aleși în „trena” candidaților naționali fiind astfel neglijabilă. În al doilea rînd, pe cînd în Statele Unite peste 600 000 de funcții sînt atribuite în urma rezultatelor alegerilor, în Canada au loc alegeri doar pentru parlamentul național, parlamentele provinciilor, primăriile, consiliile municipale și cele școlare¹⁴. La

intrarea în cabina de vot, un alegător american se confruntă cu un spectru foarte larg de candidați despre care știe prea puține în afară de apartenența lor la un partid sau altul; un alegător canadian este pus în fața unui meniu mult simplificat. Probabilitatea ca siglele partidelor naționale să fie relevante în orientarea opțiunii alegătorilor în alegerile regionale și locale este mult mai mare în Statele Unite decât în Canada. Politicienii americani, locali și regionali, sînt așadar mult mai motivați decât omologii lor canadieni să își coordoneze acțiunile electorale și să cultive relevanța siglei partidului prin dezvoltarea unui sistem de partid integrat.

O altă diferență crucială este că Senatul Statelor Unite, dar nu și cel canadian, este un corp legislativ semnificativ care reprezintă statele în mod explicit. O diferență mai subtilă privește prerogativele președintelui american în opoziție cu cele ale primului ministru canadian. Și anume, cu toate că structura alegerilor din America încurajează un sistem de partid integrat a cărui ignorare de către un candidat la o funcție națională, regională sau locală ar fi stupidă, această structură nu oferă suficientă motivație unui președinte sau guvernator să apeleze la partidul său în actul guvernării propriu-zise. Această motivație este furnizată mai degrabă de lipsa constituțională de putere a președinției și a majorității funcțiilor de guvernator.

Deși Statele Unite sînt probabil exemplul cel mai des citat de regim prezidențial puternic, prerogativele oficiale ale funcției sînt puține: un președinte nu poate semna tratate sau stabili întâlniri la nivel înalt fără aprobarea Senatului; nu are nici un rol în amendarea Constituției; deși este comandant suprem, nu poate declara război; nu deține nici o autoritate specială în cazurile de necesitate; nu are o sursă independentă de venit; nu deține nici o autoritate asupra conducerilor locale sau ale statelor; nu ocupă nici o poziție oficială în nici un partid politic; și nu deține nici o putere executivă în afara celei conferite de legislativ. În aproape toate privințele deci, un președinte american deține mult mai puțină putere oficială decât un prim-ministru dintr-un regim parlamentar care este în fruntea coaliției aflate la conducere sau a partidului majoritar, are un control considerabil asupra elaborării zilnice a legilor și a coordonării guvernului național. Care este așadar sursa puterii președintelui SUA și în ce fel influențează ea caracterul integrat și funcționarea statului federal?

Autoritatea politică a președintelui SUA decurge din echilibrul complex al caracteristicilor instituțiilor statului. Președintele este singura figură politică aleasă la scară națională. Aceasta, în combinație cu trăsăturile deja menționate ale alegerilor americane, transformă această funcție într-o forță politică integratoare potențial foarte puternică. Să ne gîndim ce s-ar întîmpla însă dacă președenția ar fi înzestrată și cu o autoritate oficială la fel de mare ca cea deținută de președintele Federației Ruse¹⁵. În acest caz, probabil puțini președinți ar putea rezista ispitei de a guverna prin exercitarea directă a prerogativelor — adică emițînd decrete, amenințîndu-i pe liderii politici regionali cu demiterea și împărțînd fondurile publice în mod strategic între prieteni și potrivnici. Lipsit de aceste putere, președintele SUA trebuie să guverneze

altfel — exercitîndu-și spiritul de coordonare. Cu toate că sensul acestei sintagme este vag, ea implică, în formularea lui Theodore Roosevelt, folosirea dibace „a celui mai grozav punct de observație”.

Principiile reușitei

Reușita federalismului american are așadar două surse interdependente: structura sistemului electoral și lipsa constituțională de putere a președinției. Structura sistemului electoral face din partidele politice elementul crucial de integrare a statului în timp ce slăbiciunea constituțională a președintelui și descentralizarea puterii executive îl obligă pe președinte (și pe fiecare guvernator de stat) să guverneze prin spirit de coordonare și să folosească la maximum posibil potențialul integrator al partidului său.

O implicație importantă a acestei argumentări este aceea că nici o prevedere constituțională nu poate fi luată în considerare ruptă de celelalte. Măsura în care o federație este sau nu integrată depinde de modurile în care interacționează un spectru larg de prevederi constituționale printre care se numără structura alegerilor regionale și federale precum și reprezentarea în adunarea legislativă națională, puterea executivă a guvernului federal în raport cu cea a guvernelor regionale precum și puterea legislativă a președintelui. Concentrarea asupra acelor prevederi constituționale care sînt în mod tradițional și explicit etichetate ca „federale” doar întîmplător poate avea drept rezultat o federație integrată și este mult mai probabil să conducă la rezultate nedorite.

După cum se presupune, această argumentare se bazează în mare parte pe viziunea prezentată aici asupra sistemului politic american. Totuși, un sprijin în plus îl poate constitui exemplul a ceea ce este, contestabil desigur, un federalism la fel de reușit — Germania. După cum am menționat, la o primă vedere Germania pare mai apropiată de Canada decît de Statele Unite în ce privește structurile instituționale. Germania este mai degrabă un regim parlamentar decît unul prezidențial; alegerile la nivelul landurilor nu au loc neapărat la aceeași dată cu cele naționale; mult mai multe funcții sînt ocupate prin desemnare decît prin alegeri; iar prerogativele deținute de camera legislativă superioară a Germaniei, Bundesrat-ul, nu se compară cu cele ale Senatului Statelor Unite. Există însă factori compensatori care micșorează diferența dintre cele două sisteme. În primul rînd, jumătatea Bundestag-ului care este ocupată prin reprezentarea pe bază de liste de partid este aleasă prin utilizarea listelor regionale (ale landurilor). Astfel landurile au o reprezentare explicită în ambele camere legislative și, respectiv, în orice guvernare. În al doilea rînd, aceste liste, spre deosebire de numirile partidelor naționale din Canada, se află sub controlul acelorași partide regionale care numesc candidații în funcție de landuri. În acest fel, partidele care dețin controlul în guvernul național sînt în mod necesar entități descentralizate. În al treilea rînd, cu toate că sistemul german este unul parlamentar, prin prerogativele

constituționale conferite landurilor în administrarea legilor și politicilor naționale guvernele landurilor au un cuvânt decisiv și direct în ramura executivă a guvernării naționale, puterea executivă a statului fiind astfel descentralizată. Aceasta îl situează pe cancelarul german mult mai aproape de președintele american decât de primul-ministru canadian: asigurarea aplicării eficiente a legilor și programelor federale necesită spirit de coordonare, în general exprimat mai degrabă printr-un sistem de partid descentralizat, dar integrat, decât prin exercitarea directă a prerogativelor constituționale. Această comparație dezvăluie faptul că, deși nu există nici un tip de structuri instituționale care să garanteze dezvoltarea unei federații integrate, principiile esențiale care stau la baza diferitelor structuri instituționale sînt acelea care încurajează o relație de simbioză între toate nivelele elitelor politice și puterilor din stat, și că aceste principii sînt peste tot aceleași.

Un caz experimental: Rusia

Se ridică întrebarea dacă există probabilitatea ca un alt important experiment de structurare federală — în speță, Federația Rusă — să copieze experiențele germane și americane, dacă dimpotrivă ea și-a găsit propria cale în direcția unor relații federale stabile sau dacă este condamnată să îngroașe rîndurile federațiilor eșuate. Dacă ne concentrăm asupra celor două seturi de prevederi constituționale menționate mai sus — acelea care favorizează dezvoltarea unor partide integrate și acelea care impun descentralizarea puterii executive a statului — Rusia se apropie de îndeplinirea cerințelor pe care le presupune o federație integrată doar în ceea ce privește al doilea set. Însă dacă argumentele noastre de dinainte sînt corecte, speranțele pentru o federație cu adevărat integrată sînt reduse.¹⁶ În momentul de față, zestra instituțională a Rusiei în ce privește alegerile parlamentare nu este nicidecum favorabilă dezvoltării unor partide integrate, iar structurile sale executive, oricît de adecvate ar fi menținerii relațiilor federale în ramura executivă, nu fac decât să exagereze defectele structurii parlamentare. Deși aparent modelat după sistemul german, sistemul electoral folosit pentru alegerea camerei legislative inferioare a Rusiei, Duma, nu reușește să încurajeze partidele politice fundamentate regional care sînt înglobate într-o organizație națională. În ambele sisteme jumătate din deputați sînt aleși în circumscripțiile electorale monomembre, iar jumătate sînt aleși pe baza reprezentării proporționale; însă asemănarea se sfîrșește aici. Organizațiile de partid din fiecare land își propun propriile liste, iar numărul celor aleși de pe fiecare listă este determinat de procentajul de voturi întrunit de partid la nivel național și la nivelul landului respectiv. Prin contrast, în Rusia fiecare partid are o listă „federală” (citește: moscovită) care deține prioritatea; cea de a doua listă capătă relevanță doar dacă partidul se califică pentru mai mult de 12 locuri. Pe lângă lista federală, un partid poate propune o singură listă națională, iar aceasta nu are vreo legătură anume cu regiunile propriu-zise. Pînă acum partidele au alcătuit ambele liste la Moscova într-o manieră complet centralizată.

În plus, spre deosebire de sistemul german (în care atribuirea locurilor în reprezentarea proporțională este adaptată pentru asigurarea unei proporționalități complete în tot Bundestag-ul), sistemul rus separă în totalitate soarta candidaților de pe lista partidului de cea a candidaților care se află în competiție în districtele monomembre și nu așteaptă din parte politicianilor din organizațiile naționale să asigure altceva decât un vot național. Mai mult, 225 de locuri din Dumă fiind ocupate prin reprezentare proporțională dintr-o circumscripție electorală unică ce cuprinde nouă fuse orare, mobilizarea alegătorilor din toate cele 89 de regiuni ale Rusiei este mult mai costisitoare decât apelarea prin mass-media națională, concentrată în Moscova, tocmai la această singură circumscripție electorală deșirată pe o fișie atât de îngustă. Cu un electorat care nu este individualizat regional și cu improbabilitatea ca voturile vreunei regiuni anume (cu posibila excepție a regiunilor Moscovei și St. Petersburg-ului) să fie hotărâtoare în atingerea pragului de reprezentare în parlament, elitele partidelor moscovite au prea puțină nevoie să ofere politicianilor populari regional un loc suficient de important pe listele electorale naționale pentru a-i face pe aceștia parte integrantă a unei campanii naționale.

Circumscripțiile electorale monomembre contribuie prea puțin la încurajarea dezvoltării regionale a partidelor. Funcțiile accesibile prin alegeri fiind puține, alegerile pentru Dumă din circumscripțiile monomembre se concentrează mai degrabă asupra personalităților decât asupra siglei de partid. Într-adevăr, majoritatea candidaților intră în competiție ca „independenți” reflectând sentimentele antimoscovite ale multora dintre alegători și trădând caracterul litigios al relațiilor federale. Candidații care nu se bucură de o largă recunoaștere personală și-ar putea atrage un oarecare sprijin printr-o siglă de partid, însă desfășurarea unei campanii în favoarea unui partid nu este în interesul lor deoarece într-o atmosferă de negocieri litigioase partidele naționale au puține de oferit candidaților locali.

S-ar putea susține că partidele cu baza în Moscova își vor construi în cele din urmă baze regionale de sprijin pe măsură ce instituțiile politice regionale se vor dezvolta și maturiza. Totuși, după câte reiese din campania prezidențială din 1996, aceste impulsuri vor fi, cel mai probabil, întrecute în greutate de pornirea de a folosi aparatul administrativ de stat în conducerea campaniilor naționale. Cu un executiv național care își poate aroga multe din prerogativele bugetare ale legislativului și care își poate exercita direct puterea asupra administrațiilor regionale, cu o Comisie Electorală Centrală aflată la Moscova și împuternicită să reglementeze desfășurarea tuturor alegerilor și cu oficialități executive regionale ce nu par a se deosebi prea mult de boierimea feudală, există stimuli irezistibili de corupere a procesului electoral de către o structură executivă coercitivă.

Este de presupus că, dacă posibilitatea de susținere a procesului democratic nu ar da motive de îngrijorare sau dacă dezvoltarea treptată a unui sistem integrat de partide ar fi certă, s-ar putea găsi anumite merite structurii executive din Rusia. O

relație simbiotică există într-adevăr între executivile regionale și cel național. Însă deși guvernatorii regionali sînt aleși în mod direct, prerogativele constituționale ale președintelui îi face pe guvernatori și pe președinții republicilor dependenți de guvernarea națională în aspectele care facilitează o constrîngere a nivelului regional (de exemplu, accesul la avuția federală, reducerile de taxe, un loc la masa negocierilor comerciale internaționale, tolerarea corupției locale). În același timp, guvernatorii aleși prin vot popular care nu pot fi demisi de puterea executivă federală creează centre alternative de putere și popularitate personală. În cazul izolării lor, ei pot, la rîndul lor, îndepărta orice perspective de sprijin electoral în cadrul regiunilor lor. Deoarece sistemul electoral este corupt cu ușurință, iar eforturile de eliminare a fraudelor electorale sînt axate asupra manevrelor birocratice, astfel posibilitatea lor de a avea un impact general fiind redusă, candidații la funcții în executivul național depind în mod necesar de sprijinul guvernatorilor în orice campanie electorală. Ba mai mult, asemeni sistemului german, această relație simbiotică este încurajată de descentralizarea puterii executive, fapt ce cultivă mai degrabă recurgerea la exercitarea spiritului de coordonare prezidențială decît la exploatarea directă a prerogativelor mandatate constituțional. În parlamentul național simbioza mai este încurajată și de conflictul „fîresc” dintre Camera inferioară, populară, și Camera superioară care este controlată în mare parte de guvernanții regionali. Triunghiul corespunzător de putere al Dumei, Consiliului Federal și președinției deschide calea unui sistem echilibrat de putere federală care, pentru a evita împotmolirea, poate încuraja elitele politice din toate ramurile guvernării (și în felul acesta, aînt nivelul național cît și cel regional) să recurgă la partide ca la cel mai important mecanism de coordonare.

Totuși, este mai probabil ca deficiențele structurii instituționale a Rusiei să obstrucționeze realizarea unei federații integrate. Prima deficiență este că, pe lîngă defectele remarcate anterior în sistemul electoral național, președintele deține nu numai puternice prerogative executive, dar și prerogative legislative și judecătorești (formulate în Articolele 85 și 90 ale Constituției Federației Ruse). Astfel, cu toate că președintele poate fi încurajat să guverneze printr-un spirit de coordonare care să respecte guvernele regionale, este probabil ca relația sa cu celelalte puteri să se bazeze pur și simplu pe puterea constituțională a funcției sale, ceea ce nu poate decît să împiedice dezvoltarea unui sistem integrat de partide. Cea de a doua deficiență este că alegerile executive și legislative din Rusia, chiar și pentru funcțiile exclusiv regionale, nu au loc simultan. Prin aceasta Rusia încurajează campanii guberniale cu caracter exclusiv personal sau campanii în care, asemeni celor canadiene, chestiunea cea mai pregnantă este opoziția față de guvernul național. A treia deficiență este că relația simbiotică dintre executivul național și cele regionale, în combinație cu caracterul personalizat al alegerilor guberniale, tinde să încurajeze o formă de „dominație a șefului” în cadrul căreia corpurile legislative regionale rămîn aservite guvernatorilor

regionali. Sub acest aspect, sistemul politic rus începe să semene mai mult cu o variantă a mai vechii forme de centralism democratic a Uniunii Sovietice decât cu o variantă nouă de federalism democratic.

Desigur, există posibilitatea ca Rusia să își modifice sistemul constituțional și pe cel electoral. Și rămîne oricum posibilitatea ca argumentele prezentate în momentul de față să fie incomplete. Dar dacă ele sînt complete și dacă nu vor avea loc modificări instituționale majore, putem prezice, fără teama de a greși, că relațiile federale ruse nu vor semăna celor din Statele Unite sau Germania. Mai degrabă, presupunînd că Federația în sine va supraviețui într-o formă democratică oarecare, sînt posibile două scenarii: federalismul rus fie va ajunge să semene sistemului canadian, fie se va apropia de configurația întrucîtva monolitică, pseudofederală a Mexicului. □

NOTE

1. Elaborarea acestui studiu a fost posibilă printr-o bursă acordată de Consiliul Național pentru Studii Sovietice și Est-Europene a Institutului Tehnologic din California. Autorii țin să mulțumească lui Mihail Filippov pentru numeroasele și utilele sale sugestii.

2. Citat de Vincent Ostrom, **The Meaning of American Federalism** (San Francisco: Institute for Contemporary Studies Press, 1991), 96.

3. Două excepții notabile la această generalizare sînt eseul lui William H. Riker, **Federalism** (Boston: Little, Brown, 1964) și studiul cu caracter general al lui William M. Chandler privind partidele în statele federale, *Federalism and Political Parties*, în ediția lui Herman Bakvis și William M. Chandler, **Federalism and the Role of the State** (Toronto: University of Toronto Press, 1987), 149-170.

4. Pentru faliile etnice, religioase și lingvistice vezi Donald Horowitz, **Ethnic Groups in Conflict** (Berkeley: University of California Press, 1985). Pentru politicile protecționiste vezi James M. Buchanan, *Federalism as an Ideal Political Order and an Objective for Constitutional Reform*, **Publius** 25 (Iarna 1995): 19-28.

5. Woodrow Wilson, **Congressional Government** (1885; reeditare, New York: Meridian Books, 1956), 171.

6. Pentru adoptarea implicită și uneori explicită a acestei viziuni în contextul ofertelor de consiliere a Rusiei în privința liniei politice vezi Christine Wallich (editor), **Russia and the Challenges of Fiscal Federalism** (Washington, D.C.: World Bank, 1994).

7. Vezi, de exemplu Michael Taylor, **Anarchy and Cooperation** (New York: Wiley, 1976); James W. Friedman, **Oligopoly and the Theory of Games** (Amsterdam: North-Holland, 1977); sau pentru formularea matematică precisă a acestei probleme, orice text asupra teoriei jocului.

8. Jacob E. Cooke (editor), **The Federalist** (Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1961). nr. 9, 55.

9. **Federalist** 9, 55.

10. Eric L. McKittrick, *Party Politics and the Union and Confederate War Efforts*, în William N. Chambers și Walter D. Burnham (editori), **The American Party System** (New York: Oxford University Press, 1967), 35-68. McKittrick face cunoscut că sursele argumentării sale pot fi găsite în David M. Potter, *Jefferson Davis and the Political Factors in Confederate Defeat*, în David Donald (editor) **Why the North Won the Civil War** (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1960).

11. Richard A. Easterlin, *Interregional Differences in Per Capita Income, Population, and Total Income, 1840-1950*, în **National Bureau of Economic Research, Trends in the American Economy in the Nineteenth Century** (Princeton: Princeton University Press, 1960), 24:73-140.
12. Joseph A. Schlesinger, **Ambition and Politics: Political Careers in the United States** (Chicago: Rand McNally, 1966), 200-201; Roger Gibbins, **Regionalism: Territorial Politics in Canada and the United States** (Toronto: Butterworth, 1982), 141.
13. Robert S. Erickson și Mikhail G. Fillipov, **Ideological Balancing in Elections: The Case of Canada** (studiu prezentat la cea de a nouăzeci și doua întrunire anuală a Asociației Americane de Științe Politice de la San Francisco, 29 august — 1 septembrie 1996).
14. Gibbins, **Regionalism**.
15. Pe lângă că este desemnat drept „garantul Constituției Rusiei”, președintele Federației Ruse dispune de autoritatea constituțională de a suspenda acțiunile administrative ale guvernelor regionale pe care le socotește neconstituționale (Articolul 85.2) și de a emite decrete cu putere de lege în măsura în care ele nu intră în contradicție cu vreo lege federală existentă (Articolul 90). În plus, Constituția Federației Ruse proclamă, într-un limbaj ce amintește de mai vechiul concept leninist de centralism democratic, că „organele executive federale și cele ale puterii executive a membrilor Federației Ruse formează un unic sistem de putere executivă (Articolul 77.2).
16. Pentru elaborarea argumentelor oferite în această secțiune vezi Peter C. Ordeshook, *Russia's Party System: Is Russian Federalism Viable? Post-Soviet Affairs* 12 (July-September 1996): 195-217; și Peter C. Ordeshook și Olga Shvetsova, **Federalism and Parties: Will Russia Be Mexico or Germany?** (studiu prezentat la cea de a nouăzeci și doua întrunire anuală a Asociației Americane de Științe Politice, de la San Francisco, 29 august — 1 septembrie 1996).

Traducere de Doina Baci

*

Peter C. ORDESHOOK este profesor de științe politice la Institutul Tehnologic din California și are numeroase contribuții în domeniile teoriei politice, relațiilor internaționale și politicii ruse. Olga SHVETSOVA este profesor asistent în științe politice la Universitatea Washington din St. Louis. Absolventă a Universității de Stat din Moscova, ea și-a luat doctoratul la Institutul Tehnologic din California.

Peter C. ORDESHOOK & Olga SHVETSOVA, *Federalism and Constitutional Design*, publicat în **Journal of Democracy** (January 1997) și preluat cu permisiunea revistei, editată de Johns Hopkins University Press, Maryland.

Trei căi posibile pentru micile națiuni est-europene

PIERRE KENDE

Națiunile mai mici sau mai mari din Europa Centrală și de Est, numită și Europa „de Mijloc”, au fost condamnate de situația și destinul lor, încă de la începuturile epocii moderne democratice — cu alte cuvinte din secolul al XIX-lea — să aibă de ales între două posibilități la fel de problematice, care, în același timp, sînt și greu de urmat: 1) integrarea într-un cadru statal mai mare, imperial, sau 2) făurirea întîrziată a națiunii, în condițiile rivalității cu celelalte popoare vecine sau chiar cu cele de pe pămîntul țării națiunii respective.

Prima cale, cea a integrării, a avut adepți renumiți, precum prințul polonez Czatorsky, cel care și-a asumat răspunderea conducerii diplomației țariste, sau istoricul Frantisek Palacký, marele luminător al națiunii cehe, sau de partea maghiară Széchenyi, Deák și Andrassy tatăl (ca să nu-i amintim decît pe cei mai însemnați). În secolul dintre Congresul de la Viena și primul război mondial, popoarelor Europei de Mijloc li se „oferea” ca și cadru imperial, în primul rînd sistemul de stat dunărean habsburgic (am pus cuvîntul *oferea*, între ghilimele, cu toate că Palacký socotea acest cadru istoric dat, drept un cadou din partea griji cerești); mai spre nord, popoarele baltice și polonezii trebuiau să se învoiască cu puterea rusă, în timp ce spre sud-est, în regiunea balcanică, restrîngerea gradată a imperiului otoman a transformat formațiunile statale de aici în teren de luptă al celorlalte mari puteri europene.

Cea de-a doua cale, calea statalității independente, clădită pe suveranitatea națională, se prezenta ca o posibilitate mult mai atrăgătoare și din multe puncte de vedere mai modernă, într-o perioadă al cărei profil fusese format de Revoluția Franceză și de romantism. Secolul care a urmat Congresului de la Viena, după cum a arătat și István Bibó în mai multe lucrări ale sale, a subminat treptat principiul, pînă atunci valabil, al legitimității dinastic-feudale, conducînd apoi aproape în mod automat la o apreciere crescîndă a valorilor democrației și a ideii

de stat național. Bineînțeles că ar fi exagerat să etichetăm Europa secolului al XIX-lea drept o perioadă a „autoguvernării naționale”. Ideea în sine apăruse însă, chiar cu forță revoluționară, la mijlocul secolului (în Polonia încă și mai devreme), și toate națiunile Europei de Mijloc care se respectau — mai bine zis intelectualitatea națiunilor — au început să promoveze această idee, transformînd-o apoi în program politic și de emancipare națională. Anul 1848 a reprezentat un moment însemnat al acestui proces de fermentare a ideilor spiritual-politice. El a fost totodată și momentul confruntării cu adversitățile pe care înfăptuirea programului statului național le ascundea de la început în această regiune de mijloc a Europei, atît de multă vreme divizată și atît de eterogenă din punct de vedere etnic.

Înainte de a continua firul ideii, trebuie să ne referim în cîteva cuvinte și la problema termenului de „națiune” — numai în aparență ușor de definit — în această regiune de mijloc a Europei. Dat fiind că între „națiune” și politic există o relație strînsă, nu numai din punct de vedere faptic, ci inevitabil și din punct de vedere logic, (pentru că „națiunea” există doar atunci și doar în măsura în care — și îl citez iarăși pe Bibó¹ — ea se evidențiază într-o oarecare *finalitate politică colectivă*), nu este îndeajuns pentru a identifica un popor ca „națiune” să ne limităm doar la anumite particularități culturale sau la deosebirile lingvistice existente. Națiunile cunoscute din istoria Europei, la fel ca și de pe alte continente, nu s-au născut din „monolingvism” (acest lucru este mai degrabă efect, decît cauză), ci dintr-o anumită voință politică sau dintr-un pact unificator. În Europa evului mediu, această voință era în general de natură dinastică sau feudală, însă în epoca modernă din care facem și noi parte, acest „pact”, pentru a fi valabil, trebuie să îmbrace un caracter din ce în ce mai „democratic” (în sensul reprezentativității extinse la toate grupurile poporului respectiv). Bineînțeles, niciodată, nici un act întemeietor nu este „curat”; chiar și cele două acte, considerate a fi modelele precursorare făuririi națiunilor moderne (1776, 1789) au precedente istorice semnificative.

Revenind la Europa de Mijloc, trebuie să spunem că, precedente dinastice sau feudale fără echivoc au existat doar în cazul polonez și maghiar, eventual și în cel sîrb și bulgar. Existența tuturor celorlalte națiuni trebuia fie inventată, fie fundamentată în numele unei continuități istorice întrerupte. Acest lucru a fost îngreunat nu numai de discontinuitate (în cele mai multe cazuri, de mai multe secole), ci și de nesiguranța referirilor teritoriale, mai precis de o circumstanță extrem de supărătoare, anume că, pe teritoriile considerate „proprii”, între timp se instalaseră alte popoare (un exemplu bun este Kosovo), respectiv că acolo se instaurase o altă statalitate. De pildă, pentru fundamentarea națiunii cehe, trebuia ignorat faptul că teritoriul coroanei cehe — teritoriu de altfel existent ca atare în mod incontestabil de veacuri — era considerat încă din secolul al 13-lea și de către germanii care trăiau acolo ca patrie, chiar mai mult decît atît: îl considerau ca fiindu-le propriu împreună cu *statul* respectiv, pornind de la faptul la fel de

indiscutabil că regatul ceho-morav, timp de mai multe secole, a făcut parte din Sfântul Imperiu Romano-German, și a fost chiar centrul lui de guvernare, iar mai târziu a devenit un ținut înfloritor și respectat al unei formațiuni statale al cărei liant era o dinastie cu sediul la Viena. Formula maghiară se aseamăna cu cea ceho-moravă, întrucât și în acest caz continuitatea statală era legată de rolul de guvernământ al unei case domnitoare care nici pe departe nu se putea numi „națională” și era centrată pe existența unui imperiu, (deci era din multe puncte de vedere fictivă), însă era cu totul alta din unghiul de vedere al *teritoriului*: aici obiectul rivalității nu era apartenența națională a coroanei, ci a ținuturilor subordonate ei administrativ și istoric, în primul rând a Croației și Ardealului, dar într-o oarecare măsură și a regiunilor sudice, de graniță — locuite în mare parte de sîrbi. Acest conflict fusese iscat de aceeași revoluție spirituală, care, după munca de pregătire a epocii Reformei, vorba poetului, a „deșteptat” în 1848 societatea nobilo-burghezo-intelectuală maghiară. Tragedia s-a produs datorită faptului că „deșteptarea națională” a avut loc nu numai în societatea maghiară, și că statalitatea bazată pe principiile Sfântului Ștefan („hungarus”) a fost expropriată din punct de vedere național maghiar, în primul rând prin limba vorbită, înstrăinîndu-i pe locuitorii vorbitori de alte limbi ai teritoriului coroanei, trezindu-i în fond la faptul că, la urma urmei, ei aparțin unei „alte națiuni”. Națiuni care trăiau una lîngă cealaltă de secole începuseră să se considere una pe cealaltă străine sau chiar inamice, iar în teritoriile cu populație mixtă apăruse competiția nașterilor, posesiunilor și a altor lucruri exprimabile numeric, în vederea deciderii majorității „naționale” în teritoriul respectiv.

Această poveste este destul de cunoscută pentru a-i mai trece aici în revistă detaliile și consecințele politice, geografice și demografice. Cert este că ideea „statului național” a devenit de-a lungul secolului nostru (și) în regiunea Europei de Mijloc un principiu dominant, pe deasupra chiar în varianta care pune accentul pe unicitatea etnică, considerînd-o ca scop politic în sine. Prima fază însemnată a acestei restructurări politice, numită făurirea statului național, s-a încheiat în 1918, dar că lucrurile nu au ajuns nici pe departe la punctul de echilibru în acel moment de acalmie al istoriei epocii moderne a fost demonstrat mai întîi de evenimentele petrecute între 1938 și 1941, iar apoi, cu jumătate de secol mai târziu, de cele de după 1989, în ambele cazuri avînd o putere revelatoare. „Statul național pur” nu s-a născut cu nici una dintre aceste ocazii: motivele sînt arhicunoscute, și tocmai de aceea nici nu are rost să zăbovim asupra lor. În schimb s-a creat o situație caracterizată prin incapacitatea de a dialoga și neîncrederea reciprocă a părților. La sfîrșitul anilor nouăzeci, în „Europa de Mijloc”, încă neconsolidată complet din punct de vedere teritorial, conviețuiesc circa 20 de state (18, dacă nu socotim Muntenegrul și republica nerecunoscută a sîrbilor bosniaci, respectiv 15, dacă nu considerăm Belarusul, Ucraina și Moldova parte a „Europei de Mijloc”), însă aceste 20 de țări nu constituie un sistem de state și aproape nu

sînt legate nici prin relații ce ar putea fi numite federale. Într-o perioadă, caracterizată printr-o globalizare economică, ce cuprinde de altfel și regiunea respectivă, majoritatea acestor 20 de state (poate doar cu excepția Poloniei, Ungariei și României) se consideră, și dorește să fie considerată, în stadiul de „făurire a națiunii” — în consecință, din afară, regiunea întruchipează cîte o dată o *desuetudine* comică, alteori însă una tragică...

Pînă aici am analizat două căi posibile de dezvoltare a națiunilor mici, deși titlul prezentării mele se referă la *trei* posibilități. Care ar fi deci a treia cale? Cred că nu produc nici o surpriză numind, pe lîngă cele două căi deja străbătute de-a lungul istoriei, și o a treia posibilitate: federalizarea.

Ideea federalizării este prezentă în gîndirea politică central și est-europeană încă de la mijlocul secolului al XIX-lea. Ea s-a manifestat în planuri precum Federația Statelor Dunărene, propusă de Kossuth, sau — către sfîrșitul secolului — sub forma programului transformării pe baze federative a monarhiei austro-ungare, în favoarea căruia militau mai multe personalități. Așa cum arătăm cu lux de amănunte cu o altă ocazie², aceste planuri grandioase nu au avut șanse reale de izbîndă nici măcar o dată în cei o sută de ani de dinainte de 1945, și cu atît mai puțin după 1945, avînd în vedere că următoarele patru-cinci decenii a avut loc integrarea silită în structura de putere cu centrul la Moscova. De-a lungul acestui secol, în regiunea noastră, au apărut de fapt numai două federații, create, mai mult sau mai puțin, din voință proprie: Cehoslovacia și Iugoslavia. Astăzi nici una dintre ele nu mai există.

Permiteți-mi să pun în lumină obstacolele care stau în calea federalizării tocmai prin exemplul destrămării statalității cehoslovace și iugoslave. Acest lucru ne va aduce totodată mai aproape și de înțelegerea cauzei imposibilității de a crea din voință proprie, în locul statalității habsburgice în curs de dezmembrare, un fel de federație dunăreană.

Atît Cehoslovacia, cît și Iugoslavia, au reușit să dăinuie pînă ce forța politică unificatoare a statului respectiv a putut conta întru totul pe o apreciere pozitivă din partea puterilor externe competente în problemele regiunii, fiind deci, (și) din acest motiv, destul de redutabilă ca să contracareze năzuințele și factorii centrifugali aflați de partea opusă. În schimb, în momentul în care voința unificatoare internă slăbise, iar în același timp mediul puterilor politice externe se divizase, respectiv devenise indiferent față de conservarea cadrului statal existent, nimic nu se mai putea opune cu succes procesului de destrămare început pe baza diferențelor „naționale”. Mai exact: menținerea cadrului statal existent ar fi fost posibilă numai dacă locul „forței unificatoare” de pînă atunci ar fi fost luat de un *contract* federal minuțios elaborat și aprobat de majoritatea părților implicate. În cazul Cehoslovaciei, ar fi existat o posibilitate în acest sens, dar n-a existat voința necesară. În ceea ce privește Iugoslavia, a existat o tendință de acest gen, dar din partea sîrbilor s-a impus voința care, pînă la urmă, a exclus

pentru celelalte părți posibilitatea recompunerii contractului cu drepturi egale. Pe deasupra, în acest ultim caz n-a fost destul de clar *cine* anume ar trebui să semneze contractul: republicile fostei federații sau reprezentanții ad-hoc ai etniilor? După cum știm, partea sîrbă promova principiul etnic, în cazurile în care se afla în minoritate, și cel al cadrului administrativ existent, în cazurile în care acesta se afla în mîinile sale.

În paranteză fie spus, problema grupurilor etnice și a teritoriilor ce trebuiau împărțite a dat multă bătaie de cap și celor care militau pentru transformarea Imperiului Habsburgic. Generalizînd chestiunea, am putea afirma că piedica cea mai mare în calea punerii în practică a „autoguvernării naționale” a fost reprezentată, totdeauna și peste tot, dar mai ales în regiunile cu populație mixtă, tocmai de această problemă.

Întorcîndu-ne la posibilitatea teoretică și dificultățile practice ale federalizării, aș formula o primă concluzie spunînd că, în scopul creării unui cadru statal federativ, este nevoie de o *forță unificatoare* (nu neapărat una democratică) sau de o *capacitate de angajare contractuală* (și bineînțeles, dispoziție): conform normelor europene actuale, această a doua premisă poate fi numai una de sorginte „democratică”.

Să vedem acum ce fel de condiții trebuie îndeplinite, respectiv să existe, pentru ca să putem vorbi de dispoziția de a semna un contract, și care totodată să asigure și temeiul real al acestei dispoziții? Este lesne de înțeles că o parte a condițiilor este de natură „psihologică”, o altă parte de natură economică, și o a treia parte de natură politică.

Cel mai simplu se poate formula condiția „psihologică”, dar știm în același timp că ea este și cea mai dificil de realizat. Condiția este ca fiecare din „popoarele” (oricare ar fi sensul acestui cuvînt) ce pot fi luate în calcul la crearea federației să dorească să trăiască împreună cu toate celelalte popoare, într-un singur stat, adică în cadrul unui sistem comun de instituții. Întrebarea cea mare este dacă din partea popoarelor Europei de Mijloc sau a unui grup mai larg al acestor popoare a existat vreodată o asemenea dispoziție. Cert este însă că de la 1989 încoace am asistat mai degrabă la prezența dorinței opuse — a separării naționale —, ea fiind contracarată doar de aspirațiile împărtășite de aproape fiecare națiune est-europeană, de a adera la Uniunea Europeană. În percepția populației regiunii însă, Uniunea Europeană nu înseamnă vecinul, ci occidentul mai depărtat.

În ceea ce privește condițiile economice, multă vreme a persistat concepția eronată conform căreia federalizarea este posibilă și realizabilă doar între state aflate la același nivel. Practica din sînul Comunității Europene a contrazis această părere. Drept este însă că, în orice sistem federativ, economia sănătoasă, competitivitatea și încrederea în cuvîntul dat sînt indispensabile, respectiv că în lipsa acestora, nici o țară nu va fi un partener dorit în nici o alianță. O altă sursă de conflict poate fi orice problemă de partaj, de la comisioanele vamale comune la

recunoașterea reciprocă a drepturilor la asigurările de sănătate. Problemele distribuției veniturilor a jucat un rol însemnat chiar și în destrămarea federației iugoslave.

Referitor la condițiile politice, trebuie să deosebim mai multe categorii. Prima este cea teritorială: așa cum accentua și Bibó³, iar apoi a demonstrat atât de tragic conflictul sîrbo-croat și ulterior războiul din Bosnia, nu se poate adera la un sistem federativ fără consensul privitor la granițele sale interne. O altă categorie a condițiilor politice este cea legată de caracterul și calitatea instituțiilor: armonizarea sistemelor juridice, precum și colaborarea politică presupun de la bun început o compatibilitate importantă a acestora. Următoarea condiție, stabilitatea politică. Așa cum consemnam într-o scriere anterioară⁴, pot intra într-o federație doar acele state care dispun deja în momentul pornirii pe această cale de o structură politică eficientă și acceptată ca legitimă la nivelul populației. Într-adevăr, aceasta este marea problemă: la șase-opt ani după răsturnarea comunismului, cîte dintre țările est-europene pot afirma că îndeplinesc satisfăcător și această condiție?

Prima concluzie a investigației noastre referitoare la posibilele căi de urmat pentru micile națiuni est-europene a fost că, de la începutul epocii moderne pînă în trecutul apropiat, ele puteau, de fapt, să aleagă între două posibilități: acceptarea unui anumit cadru imperial, sau făurirea (întîrziată) a națiunii, care inevitabil a dus la rivalitatea cu popoarele conlocuitoare și vecine. Calea federalizării — teoretic, a treia posibilitate — a putut fi aleasă doar în cazuri excepționale, dovedindu-se chiar și atunci imposibil de urmat pe termen lung.

După 1989, situația s-a schimbat într-o oarecare măsură, pentru că forțele de constrîngere externe imperiale au încetat definitiv să mai existe, dîndu-se astfel un nou imbold statalității organizate pe fondul separării naționale. În același timp și-a făcut apariția la orizont Uniunea Europeană, ca o forță structurantă și federalizatoare, care, punînd între paranteze cadrul geografic dat (și animozitățile moștenite împreună cu acesta), mîină statele regiunii spre un anume tip de sistem federativ. Bineînțeles, acest lucru se va înfăptui doar dacă statele respective nu se vor avînta, din cauza aprecierii greșite a resurselor și intereselor proprii, într-un izolaționism lipsit de rațiune.

În mod evident, integrarea în Europa federativă constituie actualmente interesul primordial al Europei noastre de Mijloc. În mintea multora această integrare se înfățișează doar sub forma unei probleme de ordin tehnic. Dimpotrivă, procesul necesită cel puțin tot atîta pregătire psihologică, cît politică. Primul pas în acest sens ar fi: să învățăm să trăim, în comunitatea noastră mai restrînsă, alături de cei de altă religie, altă limbă, altă rasă sau de cei care își duc viața conform unor principii diferite de ale noastre. Cînd vom fi trecut de această fază, ne va fi mai ușor să ne ridicăm și la înălțimea relațiilor ce depășesc granițele actuale. □

NOTE:

1. „... aproape indubitabil, națiunea este o *comunitate socială*, mai precis o comunitate cu dimensiuni ce le depășesc pe cele ale comunităților elementare, esențiale, și care dispune de *intenție politică*...” (Bibó: *Anemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*, în: *Válogatott tanulmányok*, 4, Budapesta, 1990, p. 344.)

2. Péter Kende: *Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek?*, publicat inițial în: *Kell-e nekünk Közép-Európa?* (ediție specială a revistei *Századvég*, Budapesta, 1990), republicat în volumul autorului, intitulat: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* (Osiris, Budapesta, 1994)

3. De pildă: „Federalizarea nu este un panaceu, așa cum nu este un panaceu căsnicia legată în ultima scenă a piesei sau ultimul capitol al romanului: nu înlătură problemele, dimpotrivă creează o multitudine de probleme noi, deci nu se poate participa la ea cu jumătate de voință sau cu probleme nerezolvate (...) Succesul federațiilor poate fi asigurat doar de garanția libertății, a autoguvernării și a liberei voințe, de precizarea telurilor comune, concordanța lor *reală* cu tendința transformării națiunilor sau cu cea a unificării supranaționale, și de delimitarea clară a cadrului național.” (Bibó, op. cit., partea a II-a, paragraful 6.)

4. Pierre Kende: *La fédération danubienne, idée d'avenir?* in *Commentaire*, numéro 54, été 1991 (Paris). În limba maghiară se poate găsi cu titlul *Ausztria-Magyarország megint aktuális volna?* în volumul amintit la nota nr. 2.

Traducere de Tibor Szász

*

Pierre KENDE, fost director de cercetare al CNSR Paris, autor a numeroase studii dedicate istoriei contemporane, societății și problemelor politice ale Europei Centrale și de Est. Membru al Academiei Ungare de Științe, este totodată președintele Institutului 1956 din Budapesta.

Pierre Kende, *A kelet-európai kisnemzetek három lehetséges útja*, publicat cu permisiunea autorului

Belgia după a patra reformă de stat: federalism complet sau confederalism în constituire?¹

FRANK DELMARTINO

1. Introducere

De peste un sfert de secol are loc în Belgia un proces de transformare politică. Deocamdată rezultatul său constă în aplicarea treptată a Acordului de la Saint Michaels (Sint Michielsakkord), încheiat în septembrie 1992. Conform definiției Articolului 1 al noii Constituții, prin acest acord Belgia devine un stat federal. Dintr-un stat unitar descentralizat, țara a devenit, în decursul unei singure generații politice, unul federal în toată puterea cuvântului. Obiectivul studiului de față este să stabilească ce modificări anume au avut deja loc în structurile statale sau urmează să intre în vigoare după alegerile legislative din 21 mai 1995. Conferă ele statului belgian calificativul de „federal”? De asemeni, vom încerca să evaluăm cauzele precise ale acestui proces transformator, precum și să vedem dacă nu cumva el se află într-o stare de stagnare — temporară sau definitivă — după aproape legendarul Acord de la Saint Michaels.

2. Cauzele procesului de federalizare a Belgiei

Pot fi menționate în această privință două elemente:

- caracterul fundamental pluralist al societății belgiene;
- caracterul crescând european al scenei politice belgiene.

Intenționăm să abordăm acest subiect mai întâi din punctul de vedere al evoluției interne a Belgiei. Caracterului crescând european al politicii sale îi va fi consacrată partea finală a acestui studiu.

Privită din perspectivă istorică, societatea belgiană vădește trei clivaje importante: unul ideologic (sau religios), un clivaj socio-economic și unul în

sfera politicii lingvistice. Teoriile clasice ale „faliilor politice” susțin că acuitatea, precum și măsura interrelaționării lor determină atât caracterul cât și structurile de guvernare ale unei țări.² Statele Unite constituie exemplul clasic de societate pluralistă întrucât aici cele trei falii clasice se întretaie mai mult sau mai puțin, moderându-se astfel reciproc. Pe de altă parte, Belgia este fără excepție socotită o societate pluralistă pe baza faptului că aici aceste clivaje se suprapun întrucâtva, devenind în consecință adevărate criterii în luarea deciziilor politice. În plus, în deceniile trecute intensitatea interrelaționării lor a suferit schimbări semnificative. Acești doi factori stau la baza evoluției procesului de transformare politică rapidă ce a avut loc în ultimele decenii.

3. Germenii procesului de federalizare

Deși societatea belgiană poate fi socotită drept una pluralistă încă de la geneza ei din 1830, originile schimbării sînt destul de recente. Din cele șase revizuiuri pe care le-a cunoscut Constituția Belgiei, patru au avut loc în ultimii 25 de ani. Cadrul teoretic prezentat mai devreme poate explica foarte bine de ce aceste modificări s-au succedat cu o asemenea reperiție.

În momentul nașterii Belgiei politica lingvistică nu pare să fi constituit un criteriu de decizie politică: cu toate că dintru început flamanzii au format o majoritate lingvistică, elitele au ajuns la un consens potrivit căruia franceza urma să fie limba comună de guvernare atât la sud cât și la nord de „granița lingvistică”.³ La temelia acestei poziții privilegiate a limbii franceze se afla pe de o parte dominația socio-economică a sudului francofon, iar pe de altă parte acordul elitei financiare „flamande”, care găsea că este mai comod să se folosească franceza decît numeroasele variante de olandeză vorbite de flamanzii de rînd.

În organizarea de stat a Belgiei a avut mai multă greutate aspectul ideologic, fapt ce a dus la marginalizarea problemei lingvistice.⁴ În realitate, era în chestiune legitimitatea Bisericii Catolice, în contextul în care 95% din belgieni erau botezați catolici. Disputa a fost declanșată de delimitarea prerogativelor în sfera cărora avea sau nu un cuvînt de spus autoritatea catolică. Cei favorabili Bisericii s-au constituit în Mișcarea Catolică (iar mai tîrziu, Partidul Catolic). Cei cu o viziune minimalistă cu privire la dreptul la codecizie al autorităților bisericești au format Partidul Liberal (din care s-a desprins mai tîrziu, ca urmare a industrializării, Partidul Socialist).⁵ Pentru a rezuma: aproape în întreg secolul al XIX-lea, peisajul politic belgian a reflectat o societate în care antiteza ideologică a prevalat asupra chestiunilor politice de natură socio-economică și lingvistică.

Pretențiile Mișcării Flamande — care la început nu a coincis cu elita flamandă, ci cu clasa de mijloc și cu țărănimea locală, aparținînd astfel sferei catolice — aveau să cîștige relevanță abia spre sfîrșitul secolului trecut. O relativă revigorare a economiei flamande, în mod tradițional rămasă în urmă, precum și

introducerea în 1893 a dreptului la vot universal, plural, acesta însuși în urma mișcărilor tot mai ample ale clasei muncitoare, au constituit principalele cauze ale acestei evoluții. Statutul de limbă oficială al francezei a luat sfârșit în Belgia odată cu Legea Tratatului Echitabil din 18 aprilie 1898.

Revendicările flamanzilor, culminând cu cea a unei Flandre unilingve, aveau să fie treptat satisfăcute după primul război mondial, în ciuda unei minorități de flamanzi care nu era defavorabilă „Flamenpolitik”-ului practicat de regimul ocupaționist german. Juridic, această cerere a fost satisfăcută deja (sau ar trebui oare să spunem „abia”?) în anii '30: legile din 1932 și 1935 cu privire la limbile oficiale au condus la aplicarea strictă a principiului teritorialității: „limba vorbită pe plan local va fi limba folosită în administrație, educație și în aparatul juridic”.⁶ Totuși, aplicarea acestei legi a lăsat adeseori de dorit. În plus, granița lingvistică fusese stabilită printr-o așa-numită „numărătoare lingvistică”: în funcție de numărul locuitorilor francofoni sau flamandofoni, municipalitatea respectivă intra în regim lingvistic francez sau flamand. Ca urmare, flamanzii se temeau să nu piardă „teritorii” însemnate din aria metropolitană a Brussel-ului. Valonii au acceptat acest principiu deoarece priveau cu teamă posibila pierdere a unor funcții administrative și politice importante într-un regim în totalitate bilingv. Temerile lor își aveau originea în poziția lor de minoritate numerică și — la vremea respectivă — slaba cunoaștere a limbii flamande.⁷

O parte tot mai însemnată a opiniei publice valone, călcând pe urmele socialistului valon Jules Destrée, mai exact a scrisorii sale din 1912 către regele Albert, cerea deja federalizarea Belgiei. În anii șaizeci, economia valonă se confrunta cu probleme structurale grave, în timp ce economia flamandă, care fusese întotdeauna întrucâtva rămasă în urmă, părea de data aceasta să fie mai în măsură să facă față provocărilor celei de-a „treia revoluții industriale”. În această perioadă, valonii au cerut constituirea unei puteri autonome abilitate să ia decizii în domeniul economic: aceasta a fost mai apoi baza formării Regiunilor, care aveau să se contureze începând cu 1974. Au luat naștere trei Regiuni: Flamandă, Valonă și Regiunea Brussel (cea din urmă abia în 1988).

Datorită puternicei lor poziții economice și avînd avantajul superiorității lor numerice, flamanzii au insistat în favoarea autonomiei culturale și a desființării așa-numitei „numărătoare lingvistice”. Aceste revendicări le-au fost satisfăcute prin adoptarea Legii din 1962-63 cu privire la limba oficială și prin introducerea conceptului de Comunitate (Culturală) odată cu amendarea din 1970 a Constituției. Au fost realizate juridic și practic Regiunile omogene lingvistic cu excepția așa-numitelor comunități privilegiate lingvistic și a celor nouăsprezece municipalități cunoscute mai tîrziu sub numele de Regiunea Capitalei Brussel. În acestea se aplica și se aplică și în prezent sistemul bilingv. Înainte de crearea acestor trei Regiuni, Belgia avea deja trei Comunități (Culturale): Flamandă, Franceză, și Germană.

Prerogativele acestor trei Regiuni și trei Comunități au fost extinse în mod repetat. * În esență, criteriul de formare a Comunităților a fost unul cultural, de unde și puțința acestora de a decide autonom asupra limbii folosite, a artelor frumoase, a patrimoniului cultural, a structurării mass-mediei, a sistemului biblioteconomic, a liniei politice în domeniul sportului și recreației, a administrării mediului și monumentelor, și a educației (considerată pe termen lung). Mai târziu Comunitățile au fost investite de asemeni cu toate prerogativele în domeniul educației (cu câteva excepții ne semnificative) și cu așa-numitele prerogative privitoare la persoană (asistența medicală).

Din 1980 încoace, fiecare Comunitate dispune de un Consiliu (constituit prin fuzionarea propriului guvern autonom cu propriul parlament autonom). Consiliul fiecărei Comunități poate emite decrete, care sînt acte legislative aflate pe picior de egalitate cu legile federale.

De-a lungul anilor, Regiunile și-au sporit considerabil pachetul de prerogative: ele dețin toate prerogativele economice, cu excepția celor necesare protejării uniunii monetare și economice a țării, a politicii agricole și horticole, a politicii mediului înconjurător, a regimului apelor, planificării urbane și rurale, a lucrărilor publice și circulației rutiere (cu câteva excepții).

Asemeni Comunităților, Regiunile au și ele guverne și parlamente autonome. Regiunea Flamandă și cea Valonă emit decrete, pe cînd Regiunea Capitalei Brussel emite ordonanțe, însă diferențele între acestea sînt minime.

Întrucît granițele Regiunii Flamande coincid mai mult sau mai puțin cu cele ale Comunității Flamande (cu excepția locuitorilor flamandofoni din Brussel), guvernării flamanzi au decis să fuzioneze instituțiile regionale cu cele comunitare. Ca urmare, partea flamandă are un singur guvern flamand (în loc de unul regional și de unul comunitar) și un singur Consiliu Flamand. Se face totuși o distincție între actele legislative care intră în categoria autorității Regiunii Flamande sau a Comunității Flamande deoarece granițele lor teritoriale nu coincid totuși complet, după cum am menționat deja. Deși deține puteri regionale, Flandra se recomandă lumii exterioare sub numele de Comunitatea Flamandă.

O reajustare similară urmează să fie realizată de partea francofonă din cauză că locuitorii flamandofoni ai Brussel-ului (doar 15% din populația orașului, adică 150.000 de locuitori) se consideră flamanzi locuitori ai Brussel-ului, iar nu flamandofoni care locuiesc în Brussel. Pe de altă parte, locuitorii francofoni ai Brussel-ului sînt mult mai bine reprezentați numeric: din totalul de 4 000 000 de belgieni francofoni, în jur de 750 000 trăiesc în Brussel. În plus, ei nu împărtășesc aceeași cultură politică: locuitorii francofoni din Brussel nu au același trecut industrial pe care îl au omologii lor valoni. Ei dețin, în schimb, o anumită cultură liberal-burgheză (acest termen nu trebuie înțeles într-un sens neapărat peiorativ). Astfel Partidul Liberal francofon este în mod tradițional cel mai puternic partid

(francofon) din Brussel, în vreme ce social-democrații întotdeauna au succese deosebite în Valonia.

Pe scurt: în timp ce conceptul de „flamanzi care locuiesc în Brussel” este acceptabil și chiar mai ușor de susținut decât cel de „rezidenți flamandofoni ai Brussel-ului”, acela de „valoni bruselezi” este o contradicție în termeni. Evoluția actuală, deși parțial generată de problemele financiare acute ale Comunității Franceze, pare de fapt să aibă loc în direcția demontării treptate a acestei Comunități în favoarea Regiunilor Valonă și Brussel. În consecință, formarea unui guvern supracomunitar pare destul de improbabilă⁹ (deși aceasta face parte din programul electoral al partidului PRLF-FDF liberal, care activează cu succes la Brussel).

Formarea Regiunilor și a Comunităților, după cum am arătat pe scurt mai devreme, a fost rezultatul unei schimbări dramatice a societății. Cele trei falii tradiționale sînt acum dispuse diferit și înregistrează o acuitate diferită față de perioada precedentă. Totuși, structurile de decizie politică continuă să existe în aceeași formă în care au fost create în perioada de tensiuni politice de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al douăzecilea. Situația aceasta pare să fie unică.¹⁰

În realitate, pivoții de inspirație ideologică (creștin-democrat, social-democrat, și, într-o mai mică măsură, liberal) care au apărut din nevoia de a servi mai bine omul de rînd și interesele muncitorilor, rămîn în picioare în ciuda curentului secularizant evident și în ciuda adîncirii faliilor lingvistico-politice și socio-economice. Sociologul Luc Huyse (din Leuven) subliniază în mod just că totuși ele îndeplinesc acum doar o „funcție ceremonială”, și nu întotdeauna au așadar un impact electoral asupra alegătorilor¹¹ (cu alte cuvinte, cei care urmează o școală catolică nu votează neapărat cu un partid creștin-democrat).

Același autor susține discreditarea clasicei scheme tripartite „ideologic — socio-economic — lingvistic” în istoria politică recentă a Belgiei și adoptarea în locul ei a unei falii globale comune: flamanzii și valonii nu sînt separați numai printr-o diferență lingvistică, ci și, susține el, de o viziune socio-economică diferită. Cu toate că aspectul ideologic a pierdut din importanță, flamanzii au ajuns treptat să se simtă mai confortabil în sfera creștin-democrată, iar valonii în cea socialistă.¹² Desigur, acest fapt este legat de istoria industrială timpurie a Valoniei și de trecutul cu precădere rural al Flandrei.

Prăpastia comună s-a adîncit destul pentru a diviza, începînd cu 1968, partidele politice unitare în variante flamando- și francofone (chiar și în cadrul alegerilor federale). În consecință, funcționarii politici sînt acum răspunzători doar în fața electoratului francofon sau a celui flamandofon. Numai în circumscripția electorală Brussel (și a comunităților privilegiate lingvistice) electoratul are posibilitatea de a vota fie pentru un partid francofon, fie pentru unul flamandofon. (Să adăugăm aici pentru a fi compleți: în cazul unei municipalități mixte franco-germanofone există de asemenea posibilitatea de a opta în alegeri pentru o listă germanofonă sau una francofonă).

Pentru a rezuma: odată cu dezvoltarea treptată a structurii statale federale, bazată (1) pe de o parte pe Regiunile determinate teritorial, ce dețin în primul rînd prerogative regionale de natură economică, și (2) pe de altă parte, pe Comunitățile cu bază personală (criteriul lingvistic) și care dețin în principal prerogative culturale, pivoții de sorginte ideologică (plus „deciziile împăciuitoare”), împreună cu o economie tranzacționară colectiv, neo-corporatistă, încă mai joacă un rol important în sistemul politic belgian.¹³ Deși studiul de față își propune să analizeze doar sistemul politic federal al Belgiei, trebuie luați în considerare pivoții ideologici și interesele de grup pentru a înțelege *tout court* procesul de decizie politică în Belgia.

Structura statului belgian

Nivelul	Executivul	Legislativul
Nivelul federal	Guvern federal	Camera Reprezentanților Senatul
Nivelul comunitar	Guvernul flamand	Consiliul Flamand Regiunile Flandrei și a Capitalei Brussel
	Guvernul Comunității Franceze	Consiliul Comunității Franceze și al Regiunii Capitalei Brussel
	Guvernul Comunității Germanofone	Consiliul Comunității Germanofone
Nivelul regional	Guvernul Flamand	Consiliul Flamand
	Guvernul Regiunii Valone	Consiliul Regional Valon
	Guvernul Regiunii Capitalei Brussel	Consiliul Regiunii Capitalei Brussel

4. Belgia după Acordul de la Saint Michaels (1992-1993)

Acordul de la Saint Michaels este un acord comun important semnat în septembrie 1992 de primul ministru federal și de președinții partidelor de guvernământ (CUP — PSC: creștin-democrați, SP — PS: social-democrați) și ai unui număr de partide din opoziție (VU: naționaliști flamanzi moderați,

AGALEV—ECOLO: ecologiști). A fost nevoie de sprijinul acestor partide din opoziție pentru a întruni o majoritate parlamentară de două treimi, necesară amendării Constituției. Acordul de la Saint Michaels se integrează în același timp în cultura politică tradițională a Belgiei: partidele politice și, în special președinții lor, au jucat un rol considerabil în timpul negocierilor și căutărilor de compensații. Vom pune întâi în discuție pe scurt cele mai importante schimbări înainte de a le da o explicație critică.

Extinderea prerogativelor¹⁴

Acordul de la Saint Michaels a constituit punctul de pornire a celei de-a patra revizuirii constituționale din istoria politică a Belgiei. În timp ce amendamentele din 1970, 1980 și 1988-89 au avut ca scop constituirea Comunităților și Regiunilor, acestor structuri nou-formate atribuindu-li-se în consecință prerogative în mod progresiv, accentul ultimei reforme statale nu a fost pus atât pe extinderea prerogativelor (unităților) subnaționale, cât pe schimbările instituționale la nivel deopotrivă federal și subnațional. Ținta a constituit-o o mai bună adaptare a Belgiei la logica federală.

Totuși, au fost introduse o sumă de modificări în distribuirea prerogativelor, pe care le vom discuta mai întâi pe scurt:

— Probabil cea mai izbitoare modificare introdusă de Acordul de la Saint Michaels privește atribuirea Regiunilor și Comunităților a autorității de a încheia tratate în măsura în care aceste tratate au în vedere chestiuni ținând de autoritatea lor exclusivă sau comună.¹⁵ În cazul prerogativelor subnaționale exclusive, tratatele internaționale sînt încheiate de unitățile subnaționale înseși. Guvernul federal poate totuși interveni pentru a asigura coerența politicii externe belgiene. Pentru a anticipa astfel de intervenții, poate fi întrunită o conferință interministerială pentru politică externă pentru a se ajunge la o soluție negociată. Încheierea unui tratat poate fi împiedicată de către guvernul federal doar într-un număr limitat de situații: (1) țara-partener cu care urmează a fi încheiat tratatul nu este recunoscută de Belgia, (2) Belgia nu întreține relații diplomatice cu aceasta, (3) un act sau o hotărîre de stat stabilește că relațiile dintre Belgia și partenerul respectiv sînt suspendate, rupte sau că probabil vor avea de suferit în urma respectivului tratat, (4) tratatul nu este în acord cu obligațiile asumate de Belgia pe plan internațional sau supranațional. În cazul prerogativelor comune nivelelor federal și subnațional, tratatul este semnat de rege, însă cu acordul unităților subnaționale. Aceasta necesită aprobarea atât a Parlamentului federal cât și a Consiliilor subnaționale.

Extinderea prerogativelor, discutată mai sus, reflectă efortul unităților subnaționale de a se face mai bine cunoscute pe plan internațional. Continuă încă să apară probleme din cauza multor organizații internaționale care recunosc doar

statele (federale), nu și unitățile subnaționale. Uniunea Europeană a rezolvat în parte aceste probleme admitând cu drept de vot în Consiliu reprezentanți ai guvernelor subnaționale, ca în cazul landurilor germane, de exemplu (vezi mai jos). Este important de asemeni dreptul de substituție pe care îl poate invoca guvernul federal dacă un stat subnațional se opune prevederilor tratatului care îi afectează propriile prerogative, iar nu și pe cele federale (Judecata Curții Europene de Justiție).

— Decurgînd din aceasta, atașatii de comerț exterior au fost regionalizați, cu toate că guvernul federal își menține serviciul belgian de comerț exterior.

— Mediu: Regiunile au obținut puterea completă în ce privește mediul, cu excepția standardizării produselor.¹⁶

— Agricultură: este regionalizată, totuși piața, prețul, producția, precum și politica sanitară rămîn la latitudinea nivelului federal în baza principiului uniunii monetare și economice.¹⁷

5. Schimbări instituționale după Acordul de la Saint Michaels

Reforma sistemului bicameral și alegerea directă a Consiliilor subnaționale¹⁸

Evoluția nivelului federal a făcut superfluă existența unui sistem bicameral în care ambele camere au surse cvasi-identice de autoritate. Acest sistem a luat naștere odată cu declararea independenței Belgiei la 1830. Obiectivul său era să facă posibilă aprobarea de către Senatul „aristocratic-intelectual” a proiectelor sau a propunerilor de legi inițiate de mai „impulsivă” Cameră a Reprezentanților. Condițiile stipulate pentru Senat cu privire la dreptul de vot activ și pasiv erau în realitate mult mai stricte decît pentru Camera Reprezentanților: o limită mai ridicată de vîrstă și obligativitatea unor taxe mai ridicate. Cînd această din urmă condiție a fost eliminată, forma în care exista atunci sistemul bicameral a fost imediat pusă la îndoială. Ba mai mult, în momentul în care Belgia a început o evoluție relativ rapidă spre o formă de stat federal, mulți au susținut ideea creării unui Senat după modelul Bundesrat-ului german, care ar fi urmat să reprezinte nivelele subnaționale în cadrul politicii federale. Pînă atunci cei mai mulți dintre senatori fuseseră aleși direct, numiți de consiliile provinciale, sau cooptați de una sau alta din aceste două categorii.¹⁹ Această inovație „à la Bundesrat” a fost realizată de Acordul de la Saint Michaels, deși imperfect, în opinia unora.

Un al doilea neajuns al sistemului federal belgian era alegerea indirectă a parlamentor subnaționale. Membrii Parlamentului Flamand aleși direct deveneau automat și membri ai Consiliului regional Valon și ai Consiliului Comunității Franceze (totuși Consiliul Regiunii Brussel și Consiliul Comunității Germane erau alese direct). Acordul de la Saint Michaels își propunea să pună capăt acestui indezirabil „dublu mandat”. Însă fără o reducere a numărului de senatori și de membri ai Camerei Reprezentanților, eliminarea dublului mandat ar fi condus la

o inflație însemnată a numărului de parlamentari. Se impune de aceea o analiză în profunzime a sistemului bicameral federal. Au fost introduse următoarele schimbări:

— Camera Reprezentanților este formată acum doar din 150 de membri, în loc de 212. Membrii săi sînt aleși în circumscripțiile electorale alocate înaintea alegerilor pentru Senat. Camera Reprezentanților devine camera politică preponderentă întrucît ea deține „puterea guvernării de a face și desface”: ea singură poate vota moțiuni de încredere sau de neîncredere, aproba bugetul, stabili contingentul armatei și acorda naturalizarea.

— Numărul senatorilor este redus la un total de 71, dintre care 40 de senatori aleși direct: 25 din circumscripțiile electorale flamande, iar 15 din circumscripția valonă și cea bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde. Acestor 40 de senatori aleși direct li se adaugă 21 de senatori numiți de Consiliul Comunității ca senatori ai Comunității. Consiliul Flamand și Consiliul Comunității Franceze numesc fiecare cîte 10, iar Consiliul Comunității Germane unul. Așadar „dublul mandat” continuă să existe în cazul senatorilor Comunității. Sînt cooptați în plus alți 10 senatori, desemnați pe grupe lingvistice (6 flamandofoni și 4 francofoni) de către senatorii aleși direct împreună cu senatorii Comunității.

Senatul deține exclusiv prerogativele medierii și oferirii de consultanță motivată în conflictele de interes dintre Consilii. (El funcționează aici ca o Cameră de reconciliere a unităților subnaționale). El rămîne pe picior de egalitate cu Camera Reprezentanților în ce privește votarea întregii legislații referitoare atît la federație în ansamblu, cît și la unitățile subnaționale constituente: Constituția, monarhia, legile necesitînd o majoritate specială, legile obișnuite precum și cele cu majoritate specială care completează Constituția, legile Consiliului de Stat, legile privind organizarea Curților de justiție și tribunalelor, legile prin care în locul guvernului unei Comunități sau Regiuni guvernul federal îndeplinește o obligație internațională și ratificarea tratatelor internaționale.

Pentru restul actelor legislative puterea ultimă de decizie este păstrată de Camera Reprezentanților, însă Senatul poate totuși recurge la așa-numitul său „drept de invocare”: el poate pune pe masa de lucru și amenda acte legislative propuse de Cameră, dacă cel puțin 15 senatori cer acest lucru în termen de 5 zile. De asemeni, atunci cînd Senatul își exercită această inițiativă, el poate, cu respectarea aceleiași condiții, să amendeze pentru a doua oară o propunere proprie deja amendată de Cameră. În ambele cazuri, puterea de decizie finală rămîne de fapt în mîinile Camerei: aprobarea sa oficială este necesară transformării proiectelor sau propunerilor în legi.

Conflictele de autoritate dintre Cameră și Senat trebuie rezolvate de o comisie de deliberare în care ambele Camere sînt reprezentate în mod egal și care aplanează disputa fie printr-o majoritate de două treimi, fie printr-o majoritate dublă a senatorilor și membrilor Camerei. Această comisie hotărăște de asemeni data pînă la care Camerele trebuie să se pronunțe.

O altă inovație în cadrul Parlamentului federal privește introducerea așa-numitului „parlament mandatat” și „guvern mandatat”. Ambele principii au fost create pentru a întări stabilitatea guvernului în exercițiu și pentru a produce o poziție parlamentară mai independentă față de acesta.²⁰ Întrucât rămâne posibilă dizolvarea Parlamentului de către rege înainte de încheierea mandatului acestuia, nu a fost încă realizat un parlament cu mandat complet (în adevăratul sens al cuvîntului) — spre deosebire de parlamentele subnaționale. Parlamentul poate fi dizolvat într-un număr limitat de cazuri:

— dacă Camera Reprezentanților votează o moțiune de neîncredere, însă nu reușește să numească un succesor pentru primul ministru.

— dacă Parlamentul respinge moțiunea de încredere fără să reușească să numească un nou prim-ministru în termen de trei zile.

— după ce, cu acordul parlamentului, guvernul federal își prezintă demisia.

Teoretic regele are posibilitatea, deși nu și obligația, să propună dizolvarea dacă este întrunită una din aceste condiții. Ceea ce este important este faptul că acum, deși numai din punct de vedere teoretic, este necesară aprobarea parlamentului înainte de a se face pasul spre dizolvare. Dacă Parlamentul adoptă o atitudine pur negativă față de guvernul federal (respingînd moțiunea de încredere sau votînd o moțiune de neîncredere, fără să ofere o alternativă), el își atrage propria dizolvare legală. Această procedură lasă parlamentului doar posibilitatea unor inițiative constructive. Stabilitatea guvernului federal este consolidată întrucît el poate fi obligat să demisioneze doar după ce Camera a reușit să desemneze un succesor pentru primul ministru, guvernul nefiind pus astfel în situația de a demisiona în urma unui vot pur negativ, nedublat de o alternativă concretă. O ultimă măsură are în vedere incompatibilitatea dintre funcția de ministru și cea de parlamentar. Această măsură are și ea ca scop conferirea unei poziții mai independente guvernului și parlamentului unul față de celălalt. În momentul în care ocupă o funcție ministerială, membrilor Senatului sau ai Camerei Reprezentanților li se cere să demisioneze din parlament. Locul lor este luat pe această perioadă de un succesor indicat pe buletinul de vot al partidului. Ca urmare a „autonomiei constitutive” pe care o posedă parlamentele subnaționale, ele decid prin decret dacă aprobă sau nu o astfel de prevedere. Deocamdată este pe de-a-neregul posibil pentru un membru al Comunității sau Regiunii să fie membru al guvernului respectiv. Mai mult, membrii guvernelor subnaționale sînt numiți conform procedurii actuale de către și dintr-un consiliu în care ei sînt aleși.

Finanțarea unităților subnaționale: extinderea limitată a autonomiei fiscale²¹

Sistemul fiscal belgian combină o „autonomie solicitantă” limitată cu o largă „autonomie de consum”. Din 1970 sistemul a fost ajustat în repetate rînduri în favoarea unităților subnaționale și a sporirii prerogativelor lor. Înainte de 1980

finanțarea avea loc prin așa-numitul „sistem de înzestrare”, unităților subnaționale fiindu-le alocată din bugetul de stat o sumă fixată prin lege. În realitate însă, unitățile subnaționale își prezentau adeseori *post factum* nota de plată guvernului federal, care la rîndu-i le acuza că sînt „federaliști de consum”. În plus, flamanzii se plîngeau de caracterul netransparent al sistemului de înzestrare. Ei se simțeau dezavantajați financiar în comparație cu colegii lor francofoni din cauza neaplicării sistemului descentralizat în cadrul căruia ar fi beneficiat de fonduri regiunea din care acestea au fost percepute. Începînd cu 1980 așa-zisul sistem de „returnare a surplusului” a luat treptat locul sistemului de înzestrare: Regiunilor li se înapoia o parte din impozitele federale care erau colectate din teritoriul lor (mai exact, o mare parte din impozitele pe persoană). Autonomia solicitată a Regiunilor a fost limitată la perceperea impozitelor pe proprietate, avere sau succesiune, jocuri de noroc, jocuri mecanice și magazinele de băuturi alcoolice. Sistemul de înzestrare rămîne încă în vigoare pentru Comunități, deși fără o formulă unificată de distribuție.

Cu toate că începînd cu 1980 autonomia de consum a unităților subnaționale a cunoscut o creștere constantă, autoritatea Regiunilor și mai ales cea a Comunităților de a percepe impozite a rămas limitată. Pot fi găsite trei cauze pentru aceasta:

— potrivit Art. 170 al Constituției, prerogativele fiscale au un caracter concurent, prioritatea fiind acordată federației: unitățile subnaționale pot percepe impozite doar în domeniile care nu sînt impozitate deja de federație;

— autonomia fiscală rămîne limitată pentru ca, în acord cu principiul uniunii monetare și economice, să nu se producă o scindare a economiei naționale;

— în privința Comunităților poate fi menționat un obstacol suplimentar: este imposibilă impozitarea justă a membrilor Comunității Flamande în Brussel-ul bilingv în comparație atît cu membrii propriei Comunități din afara Brussel-ului, dar și cu membrii altor Comunități din Brussel, deoarece flamanzii nu pot fi delimitați de aceștia după un criteriu judicios.

Acutele probleme financiare ale Comunității Franceze care — spre deosebire de perechea ei flamandă — nu se poate bizui pe bugetul Regiunii Valone (datorită nefuzionării Comunității cu Regiunea de partea franceză) au condus de fapt la revizuirea legii finanțării din 1989. De aceea, este răspîndită convingerea că majoritatea specială națională (majoritatea în fiecare grup lingvistic și două treimi din totalul voturilor exprimate) necesară acestei revizuii a făcut posibilă realizarea Acordului de la Saint Michaels. Datorită extremei sale complexități, soluția avansată pentru problema menționată mai devreme nu poate fi tratată în detaliu aici. Totuși, după cum am arătat mai sus, acest mecanism constituie baza unei potențiale demontări treptate a Comunității Franceze în favoarea Regiunii Valonă și a Regiunii Capitalei Brussel.

Acordul de la Saint Michaels a consolidat și mai mult autonomia fiscală a Regiunilor asigurându-le un procentaj din impozitele percepute pe mediu de către guvernul federal și dându-le dreptul de a impune impozite televiziunii naționale și pe dreptul de audiere și vizionare transferat inițial, prin Acordul de la Saint Michaels, Comunităților.

Mai mult, proporția din quantumul taxelor personale care este acordată Regiunilor și Comunităților este reglată în funcție de creșterea reală a produsului intern brut. În sfârșit, Regiunile au obținut mijloace financiare suplimentare care le dau posibilitatea să-și exercite prerogativele suplimentare ce le-au fost delegate prin Acordul de la Saint Michaels.

Plasate într-o perspectivă mai largă, se pare că cheltuielile unităților subnaționale reprezintă 45% din totalul cheltuielilor publice sau de stat, fără a include aici impozitele pe profit. (Oricine e familiarizat cu problema deficitului belgian știe că acesta se ridică anual la câteva miliarde de franci belgieni).

Aceasta este o medie destul de ridicată în comparație cu alte cifre internaționale.²²

Aceste resurse alocate unităților subnaționale pot fi foarte bine cheltuite autonom, însă dreptul de a obține independent aceste fonduri, luând în considerare obiecțiile pomenite mai sus, rămâne restrâns. Numai retribuțiile constituie aproximativ 80% din bugetul regiunii sau comunității.

În cele din urmă este necesar să subliniem că se construiește între Comunități și Regiuni un mecanism de solidaritate. Regiunile cu o sumă pe cap de locuitor rezultată în urma impozitării mai mică decât media națională primesc o contribuție suplimentară.

De la 9 la 10: scindarea provinciei Brabant²³

Ultima schimbare pe care o vom discuta aici ține de scindarea provinciei bilingve a Brabantului într-o componentă flamandă și una valonă. De fapt, provinciile sînt rămășițele unei Belgii unitare descentralizate: ele au devenit nivelul intermediar al guvernării în timp ce Regiunile și Comunitățile s-au integrat în peisajul instituțional belgian.²⁴ Totuși, provinciile încă mai păstrează o sumă de funcții semnificative, cum ar fi controlul administrativ al municipalităților, dezvoltarea cooperării intermunicipale (așa-zisele intercomune) și așa mai departe. Implementarea acestor prerogative a devenit tot mai dificilă în Brabant deoarece teritoriul său includea părți din trei Regiuni (Flandra, Valonia, Regiunea Capitalei Brussel) și două Comunități (flamandă și franceză).

Au fost căutate soluții specifice pentru Brussel. Pînă la scindarea provinciei Brabant, Brussel-ul se bucura de statutul de capitală de provincie, pe lângă faptul de a fi capitala (inter)națională și o Regiune în sine. Datorită scindării Brabantului în Brabantul flamand (cu capitala la Leuven) și Brabantul valon (cu capitala la Vauvre), Brussel-ul avea nevoie de un nou statut întrucît metropola nu mai era

inclusă în interiorul acestor noi granițe provinciale. În cele din urmă a fost aleasă următoarea soluție: pe baza unui acord de cooperare între guvernul federal, Comunități și Regiuni, prerogativele provinciale au fost transferate instituțiilor deja existente ale Comunității și Regiunii (Regiunea Capitalei Brussel).

Unii flamanzi au avut obiecții împotriva faptului că, deși provincia bilingvă a Brabantului a fost divizată, circumscripția electorală bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde a rămas unitară. Tentaculele acestei circumscripții electorale se întind adânc în *hinterland* (Halle-Vilvoorde). Nici această controversă, nici problema „supravegherii lingvistice” a Brusselului sau a comunităților privilegiate lingvistic nu vor fi tratate aici în continuare.

6. O investigație critică a sistemului politic belgian după Acordul de la Saint Michaels: federalism sau confederalism în constituire?

Înainte de a evalua dacă sistemul politic belgian este unul federal, este necesară o definiție funcțională a implicațiilor pe care le are federalismul. O definiție uniformă este practic imposibilă, căci nu este oare fiecare federalism, într-o anumită măsură, o construcție *sui generis*? Totuși federalismul poate fi definit din două perspective: politico-filozofică și politico-instituțională (juridică). Cu alte cuvinte: prima definiție delimitează federalismul în calitatea sa de atitudine filozofică fundamentală, în timp ce cea de a doua oferă principiile instituționale pentru punerea în practică a federalismului. Sau: o federație nu este nimic altceva decât realizarea instituțională a federalismului.

Ca și concept filozofic, federalismul reconciliază o sumă de principii aparent conflictuale (sau incompatibile): unitate și diversitate, autonomie și participare. Preston King descrie federația ca pe o „organizare instituțională care și-a luat drept etalon statul suveran” caracterizată prin implicarea constituțional garantată a nivelelor regionale (autonomie, diversitate) în deciziile de nivel central (unitate, participare).²⁵ Definiția lui King rămâne totuși destul de generală. Pornind de la binecunoscutele scrieri ale lui K. C. Wheare, Rusen Ergec a construit o definiție mai detaliată a ceea ce federalismul implică sau ar putea implica la modul ideal:

„Federalismul este o tehnică (1) de distribuire a prerogativelor — în interiorul unui stat — între puterea centrală și unitățile subnaționale din cadrul acelui stat. Obiectivul este acela de a oferi unităților subnaționale o largă autonomie prin încredințarea de puteri de stat pe care acestea să le exercite liber și independent față de orice legătură ierarhică față de centru. Această autonomie se materializează în (2) dreptul acordat unităților subnaționale de a se autoguverna și în (3) implicarea unităților subnaționale în deciziile federale care le afectează interesele. În sfârșit (4) o Înalță Curte de Justiție supraveghează respectarea regulilor care distribuie aceste puteri între statele naționale și subnaționale, după cum sînt trasate în Constituție și în legile care o completează.”²⁶

Politologul canadian Ronald Watts adaugă la acestea o sumă de condiții auxiliare: o federație este democratică deoarece reprezentanții nivelelor de decizie atât federale cât și subnaționale sînt (5) răspunzători în mod direct față de subordonații lor. Maniera în care sînt distribuite prerogativele trebuie să fie definită cu precizie în (6) Constituție care la rîndu-i indică (7) în ce fel unitățile subnaționale sînt implicate în (propria) ei amendare. Pe lîngă Înalta Curte de Justiție, menționată de Ergec, Points subliniază că se impune ca (8) instituțiile să direcționeze procedural necesarele deliberări interguvernamentale.²⁷ Din această perspectivă poate fi acordat un rol important unui parlament federal bicameral. Împreună cu André Alen am dori să adăugăm alte două trăsături: (9) numărul unităților subnaționale care fac parte din federație și (10) direcția în care evoluează procesul de federalizare.²⁸ Personal, noi credem că, pe lîngă caracteristicile menționate mai sus, probleme fundamentale care trebuie luate în considerare în evaluarea unei federații sînt (11) pe de o parte, rolul partidelor politice și al sistemului electoral și (12) pe de altă parte, gradul de loialitate federală. Dacă ne referim la evoluția federalismului belgian în special, nu putem nicidecum ignora situarea sa în contextul Uniunii Europene care se consolidează pe zi ce trece.

În consecință, vom evalua sistemul federal belgian întîi în lumina caracteristicilor de mai sus ținînd însă cont de faptul că Belgia este și o federație *sui generis* cu trăsături rezultate din cultura sa politică unică, după cum am arătat în primul paragraf. Vom aborda apoi pe scurt rolul Uniunii Europene în realizarea federalismului belgian.

(1) Natura și distribuția puterilor în federația belgiană²⁹

— Federalismului belgian îi este tipică proporția redusă de prerogative aflate în conflict.³⁰ În schimb, reformele statale succesive au încercat să construiască un sistem de autorități exclusive. Liesbet Hooghe adaugă la aceasta faptul că obiectivul de bază l-a constituit o regionalizare verticală: puterea legislativă precum și cea executivă în probleme specifice au fost încredințate aceluiași guvern.³¹ În cele din urmă, aceasta a condus la crearea unor „compartimente ermetice” ori dezvoltarea unui așa-zis federalism jurisdicțional. În această privință, Belgia diferă esențial de Germania. Guvernul federal german are adeseori dreptul de a hotărî cadrul legal (contribuția landurilor este însă asigurată prin funcționarea Bundesrat-ului), în timp ce elaborarea în detaliu și în mod special executarea sa sînt lăsate în seama landurilor.

— Drept consecință logică a celor de mai sus, actele legislative ale regiunilor subnaționale (decrete, sau în cazul Regiunii Brussel, ordonanțe) nu sînt subordonate dreptului național. Un astfel de principiu poate fi susținut numai ca parte a unui sistem cu puține autorități aflate în conflict deoarece regula «Bundesrecht bricht Landesrecht» a unui model federalist funcțional devine în acest caz inaplicabilă.

— În fine, trebuie subliniat că Belgia, spre deosebire de majoritatea statelor federale, a cedat guvernului federal prerogativele reziduale. În opinia juristului André Alen, acest fapt nu constituie o surpriză, deoarece federalismul belgian are un caracter centrifugal: nu unitățile subnaționale au dat naștere federației, ci o elită națională de oameni politici francofoni și flamandofoni au decis să demonteze statul unitar centralizat: astfel, reziduul a fost atribuit guvernului federal (central). Totuși, drept consecință a adaptării Constituției la Acordul de la Saint Michaels, a fost introdus un articol care face posibil transferul prerogativelor reziduale către unitățile subnaționale atîta timp cît o secțiune a legii — aprobată de o majoritate specială —, indică ce anume puteri reziduale revin exclusiv guvernului federal. Acest mecanism care, — în opinia primului ministru federal Dehaene, implică o extindere a puterilor aflate în conflict și prin aceasta o ‘ierarhie’ *de facto* —, este necesară pentru a preveni o demontare forțată a pachetului de prerogative federale. Pentru a rezuma: federația belgiană este caracterizată prin numărul ridicat de prerogative atribuite exclusiv unităților subnaționale care urmează a fi exercitate atît la nivel executiv, cît și legislativ. Totuși, cogovernarea consfințită juridic rămîne într-o anumită măsură o ficțiune: au fost elaborate modalitățile de cooperare (vezi mai jos, 8). O «Curte Supremă»²⁶ poate denunța contradicția dintre o lege, un decret, o ordonanță și cadrul juridic al cogovernării sau anumite secțiuni ale Constituției (vezi mai jos, 4). Însă mai important, deși deocamdată nelegiferat, este rolul convergent al elitelor politice, conducătoare atît la nivel federal cît și regional: dublul mandat (vezi mai sus) precum și rolul deocamdată constrîngător al partidelor politice sînt dezastruoase la acest nivel (vezi mai jos, 11).

(2) Autonomia constitutivă a unităților subnaționale³²

Ne-am referit în cîteva rînduri la autonomia constitutivă a unităților subnaționale: printr-o «majoritate specială» (2/3), unitățile subnaționale pot decide în mod liber modalitatea prin care sînt aleși membrii Consiliilor și felul în care funcționează în relație cu guvernul respectiv. Fuziunea de partea flamandă a Regiunii cu Comunitatea este totodată un exemplu clasic de oportunitate valorificată de ambele unități subnaționale, deși această oportunitate a fost creată de legislativul federal.

Totuși autonomia constitutivă a unităților subnaționale prezintă o serie de neajunsuri grave. Pe de o parte, legislativul federal a hotărît compoziția guvernelor subnaționale (proporționalitate impusă) nu o singură dată, fapt în contradicție evidentă cu logica federală. Pe de altă parte, din cauza dublului mandat, unitățile subnaționale nu aveau o legitimitate democratică directă. Între timp a fost acordată atenția necesară acestor probleme. Rămîne de văzut dacă un guvern subnațional, cu o culoare politică net diferită de cea a guvernului național, este acceptabil cu

atît mai mult cu cît conducerea de partid este deocamdată aceeași pentru toate guvernele (federal și subnaționale). În fine, trebuie remarcat în acest context că unitățile subnaționale nu au pînă în momentul de față autoritatea de a-și elabora propria Constituție limitată. Privite dintr-o perspectivă comparativă, unităților subnaționale le lipsește o autonomie constituțivă suficientă.

(3) Participarea unităților subnaționale la luarea de decizii de nivel federal

Modificarea sistemului bicameral cauzată de Acordul de la Saint Michaels a fost discutată pe larg mai devreme. Concret, ea are ca obiect crearea unui așa-zis sistem bicameral care să funcționeze în calitate de forum legislativ federal al unităților subnaționale. Specialiștii în drept constituțional și politologii nu au căzut întotdeauna de acord în evaluările pe care le-au făcut componenței Senatului și prerogativelor care i-au fost încredințate în cadrul sistemului bicameral reînnoit. Acum, mai mult ca oricînd, „pomul se cunoaște după roadele sale”. Impactul pe care îl are Senatul în noua sa formă va fi cunoscut abia după ce toți senatorii își vor fi preluat noul rol și se vor fi familiarizat cu noile reguli procedurale.

Deocamdată, profesorul André Alen este convins că Senatul nu va exprima interesele comunităților subnaționale la fel de bine ca înainte de aplicarea Acordului de la Saint Michaels deoarece are în componența sa doar 21 de senatori comunitari din totalul de 71. Înainte de acest acord, ficțiunea unei implicări indirecte a Comunităților și Regiunilor în politica federală putea fi întreținută datorită dublului mandat.³³ În plus există îndoieli cu privire la măsura în care senatorii vor renunța la dreptul lor de invocare (vezi mai sus): recursul la acest drept poate îngădui unui proiect (în cadrul autorității ambelor Camere) să penduleze fără rost între Cameră și Senat, cel puțin în măsura în care Comisia de Consultanță nu va reuși să ajungă la un compromis satisfăcător. În felul acesta, deși nu a fost creat ca o Cameră de reflecție politică, Senatul poate face zile negre guvernului federal.

Au fost limitate problemele în care Senatul ar fi putut juca un rol unic, funcționînd, de pildă, ca o Cameră de reconciliere care să se pronunțe, prin acordarea de consultanță motivată părților, asupra conflictelor de interese dintre diferitele unități subnaționale.

În fine trebuie remarcat că, dacă Senatul nu oferă decît o expresie incompletă a Belgiei federaliste, aportul unităților subnaționale la amendamentele constituționale este insuficient asigurat deoarece ele trebuie aprobate de Senat, iar nu de parlamentele subnaționale. Și totuși, un singur argument poate combate criticile. El va fi abordat puțin mai tîrziu (vezi mai jos, 11).

(4) Curtea de Arbitraj: de facto, o Curte Constituțională³⁴

De la fondarea Curții de Arbitraj în 1984, Belgia posedă o Curte de Justiție care poate abroga acte legislative (legi, decrete, ordonanțe) dacă se constată că

ele sînt în contradicție cu cadrul legal al cogovernării sau cu legile adoptate cu „majoritate specială” prin care sînt stabilite modalitățile de funcționare a cogovernării, sau cu anumite secțiuni din Constituție (principiul nediscriminării, libertatea educației). Această din urmă posibilitate nu face Curtea de Justiție accesibilă oricui care „demonstrează un interes”. Mai mult, judecătorilor le este atribuită o largă autoritate de evaluare care face de fapt posibilă analiza altor secțiuni din Constituție. Conceptul de „uniune monetară și economică”, inclus în Constituția belgiană în timpul reformei de stat din 1988-1989, ilustrează influența acestei Curți. Ea și-a avut originea într-o ordonanță juridică pronunțată de această curte anterior.

(5) Legitimitatea democratică directă a corpurilor legislative de nivel federal și subnațional

Legitimitatea democratică directă va intra complet în vigoare abia după alegerile directe ale tuturor Consiliilor subnaționale (pînă în momentul de față ea s-a aplicat doar în cazul Regiunii Brussel și al Consiliului Comunității Germanofone). Necesitatea reprezentării democratice este atît de evidentă încît este adeseori ignorată în stipularea condițiilor pe care trebuie să le îndeplinească o federație. Din cauza sistemului său unipartit, fosta Uniune Sovietică nu putea fi nicidecum socotită o federație, deși Constituția sa descria sistemul de stat drept unul federal. Caracterul plural al unei societăți federale implică reprezentarea politică a unităților subnaționale.

Existența dublului mandat era într-o anumită măsură o distorsionare a regulii legitimității democratice directe a corpurilor legislative de nivel subnațional. În această privință critica noastră nu se îndreaptă atît asupra aspectului democratic, cît asupra aplicării sale indirecte.

(6) Structura federală a statului trebuie să fie prevăzută de Constituție (7) care poate fi modificată doar cu intervenția unităților subnaționale

Prima condiție a fost îndeplinită: Constituția belgiană face analiza structurii statului. Prerogativele unităților subnaționale se regăsesc parțial aici, iar parțial în legile aprobate prin majoritate specială. Totuși, am prezentat deja intervenția indirectă a unităților subnaționale în procedurile de amendare a Constituției prin aprobarea necesară dată de Senat (în care se află senatorii Comunităților) prevederilor constituționale sau legale care afectează direct prerogativele și funcționarea unităților subnaționale. Faptul că legile federale care atacă distribuirea prerogativelor între diferitele unități subnaționale și între federație și unitățile subnaționale trebuie și ele aprobate de o majoritate specială (înțelegînd prin aceasta „de majoritatea voturilor fiecărui grup lingvistic din fiecare Cameră, cu condiția ca majoritatea membrilor fiecărui grup lingvistic să fie prezentă și în măsura în care totalul voturilor pozitive în ambele grupuri se ridică la două treimi din

voturile exprimate”), asigură un echilibru între cele două mari Comunități culturale, deoarece separarea dintre un grup francofon și unul flamandofon este menținută în parlamentul nou ales.

Este necesar să facem aici o observație. Tratatul important, precum cel de la Maastricht, trebuie să fie validate direct de parlamentele subnaționale, deoarece aceste tratate influențează exercitarea prerogativelor subnaționale. Amendarea Constituției naționale, care afectează distribuția prerogativelor încă și mai direct, este aprobată doar de către unitățile subnaționale prin senatorii Comunităților.

(8) Necesitatea adecvării procedurilor de fluidizare a consultărilor interguvernamentale

Consultarea dintre subcomunitățile unei federații poate fi fluidizată în nenumărate feluri. În federații precum Statele Unite, în care puterea executivă și cea legislativă funcționează destul de independent, contactul dintre comunități (state) are loc în mare măsură prin intermediul Parlamentului (Congresului). În federațiile parlamentare precum Germania, Canada și Belgia de pildă, un reprezentant politic de aceeași culoare politică ca și a unuiia, unora, sau tuturor oficialităților guvernamentale, trece prin grele încercări pentru a adopta o atitudine politică independentă. În aceste cazuri este necesară o anumită disciplină de partid pentru a asigura funcționarea guvernului, deși crearea unui guvern mandatat și a unui parlament mandatat în Belgia (vezi mai sus) face teoretic posibilă adoptarea unor atitudini divergente.³⁵ Trebuie totuși să adăugăm: căderea guvernului belgian este (sau va fi) foarte rar inspirată de respingerea unei moțiuni de încredere sau de adoptarea unei moțiuni de neîncredere. Mult mai des, ea este rezultatul unui dezacord politic fundamental din sînul coaliției guvernamentale (uneori la îndemnul președinților de partid). Parlamentul va trebui să se împacă cu acest fapt pe viitor; totuși, mulțumită rolului proeminent al partidelor politice în sistemul belgian și a prevalenței disciplinei de partid, faptul ridică puține probleme.

Importanța președinților de partid a ieșit clar în evidență în realizarea celor câteva revizuri constituționale (printre altele și în faza de consultări care a precedat Acordul de la Saint Michaels). Acesta este unul din motivele pentru care „federalismul executiv” (formula îi aparține eminentului politolog canadian Donald Smiley) se află în Belgia abia la începuturi.³⁶ Semnarea acordurilor de cooperare dintre Comunități, Regiuni și guvernul federal este stimulată (făcută chiar obligatorie de către legiuitorul special). Comitetul consultativ, alcătuit pe baza dublei parități — cîți reprezentanți flamanzi, tot pe atîția francezi, cîți reprezentanți ai guvernelor subnaționale, tot pe atîția miniștri federali — a jucat un rol important în prevenirea conflictelor de interese sau de autoritate prin discutarea diferendelor cu privire la mijloacele financiare ale unităților subnaționale. Acordul de la Saint Michaels a transferat o parte din aceste prerogative Senatului.

Ba mai mult, activează și o serie de Convenții Interministeriale, (precum Afacerile Externe), care încearcă să orienteze consultările dintre Comunități, Regiuni și guvernul federal în privința anumitor subiecte mai delicate. Întrunirile sistematice dintre primii miniștrii ALL, de nivel federal precum și subnațional, au avut rareori loc pînă în momentul de față, cel puțin în opinia presei politice.

(9) Caracterul bipolar al modelului federal belgian³⁷

Deși Belgia are în componență trei Comunități și trei Regiuni, federalismul său are un caracter esențial bipolar. Această bipolaritate, care pivotează în principal în jurul antagonismului dintre flamanzi și valoni (francofoni), adeseori face din negocieri un joc cu rezultat zero. Această structură bipolară are repercusiuni și asupra componenței și funcționării celor mai importante instituții pe plan legislativ, executiv și judecătoresc: cu excepția primului ministru, guvernul federal cuprinde un număr egal de miniștri flamanzi și francofoni. Comitetele consultative, menționate mai sus, sînt alcătuite și ele paritar, întocmai precum Curtea de Arbitraj și alte înalte organe juridice. Am prezentat deja legile federale care necesită majoritatea specială sau „procedura semnalului de alarmă” (o procedură care poate suspenda discriminarea unui anumit grup lingvistic printr-un proiect propus, pînă cînd Cabinetul, și el constituit paritar, ajunge la un consens ce trebuie prezentat Camerei spre aprobare).³⁸ În realitate, ambele proceduri ridică un zid împotriva proporției inegale a membrilor flamanzi față de cei francezi în parlamentul federal și în Consiliul Capitalei Brussel în subiectele delicate de interes comun. Tocmai aceste ultime măsuri ce asigură bipolaritatea (cu o majoritate flamandă) a țării nu constituie o condiție suficientă pentru o eventuală secesiune viitoare. Totuși, un mare număr de unități subnaționale din cadrul unei federații (Friedrich fixează cifra la cel puțin 10) pot facilita găsirea unui compromis acceptabil.

(10) Evoluția centrifugală a federalismului belgian³⁹

Inițial, federalizarea Belgiei a avut intenția să dezamorseze potențialul exploziv al dinamitei comunitare, prezent în anumite chestiuni reglementate la nivel național (opțiunile socio-economice, problemele culturale). Sociologii Billiet și Matthijs cred că federalizarea a fost singura oportunitate a Flandrei de a profita de pe urma majorității sale numerice, care era neutralizată la nivel federal de mecanismele de echilibrare menționate mai devreme.⁴⁰ Acest efect de tip Baron von Münchhausen poate explica parțial de ce anumiți politicieni flamanzi de frunte năzuiesc spre o și mai mare federalizare a structurii statale și nu se mai feresesc de cuvîntul „confederalism”, deși un rol dominant aici îl joacă nu numai avantajul economic, ci și cel socio-economic.

Acest fapt ar putea fi contrazis de observația că principalele grupuri de tensiune (organizațiile angajaților și ale patronilor) sînt încă active mai ales la

nivelul politicii federale și că guvernul federal deține în mare măsură controlul în problemele ce privesc securitatea socială. Deși incertitudinile modelului consultativ neo-corporatist necesită un larg sprijin politic, pare să existe totuși un consens mai larg de partea flamandă privind federalizarea parțială a sistemului de asigurări sociale (sănătate și ocrotirea copilului) la timpul potrivit.

(11) Rolul partidelor politice și al sistemului electoral⁴¹

Am prezentat între cauzele procesului de federalizare și divizarea, începînd cu 1969, a partidelor politice pe criterii lingvistice. În opinia noastră, aceasta este o situație unică, de negăsit în nici una din federațiile clasice, cel puțin nu într-o formă atît de pronunțată. În măsura în care există partide regionale și în alte părți ale lumii, ele au adesea un caracter clar regionalist (ca să nu spunem separatist) — ne vin acum în minte Partidul Reformei și mai ales Blocul Québec din constelația politică canadiană.

Politicienii Flandrei sînt răspunzători doar în fața electoratului flamandofon aproape omogen, iar politicienii valoni francofoni doar în fața unui electorat francofon. Cu alte cuvinte, deoarece nici un partid de importanță majoră nu este prezent de ambele părți ale graniței lingvistice, se întreprinde orice pentru a satisface electoratul propriei comunități, fără nici o considerație cu privire la problemele celeilalte comunități.

Pînă acum această divizare nu a constituit o dificultate insurmontabilă întrucît aceeași conducere de partid numea funcționarii politici importanți atît la nivel federal, cît și subnațional. Mai mult, dublul mandat garanta că fiecare parlamentar ales direct devenea automat membru al Comunității Flamande sau Francofone și/sau al Consiliului Regional. Desființarea dublului mandat va aduce cu sine schimbări importante: membrii consiliilor se vor simți încă și mai puternic legați de interesele subnaționale. Rămîne de văzut dacă membrii Parlamentului federal vor împărtăși această afinitate, întrucît electoratul care i-a ales nu diferă cu adevărat de electoratul subnațional. Disparația dublului mandat poate foarte bine să crească legitimitatea democratică, dar ea ar putea totodată adăuga un pericol comunitar comparabil celui nuclear și care ar putea fi neutralizat doar printr-o mai mare cooperare politică între partidele ideologice însuflețite, dincolo de granița lingvistică, de aceleași idei. Disparația dublului mandat sporește de asemeni perspectivele pentru o componentă politică distinctă a guvernului și a Consiliilor. Pînă acum ea a avut loc doar ocazional și a stînjenit probabil înțelegerea dintre politicienii aceluiași partid politic activ atît la nivel federal cît și subnațional.

În concluzie: privită dintr-un punct de vedere democratic federal, imposibilitatea de a vota în alegerile federale pentru un candidat din cealaltă Comunitate lingvistică constituie un deficit democratic cel puțin la fel de mare precum dublul mandat abandonat pe drept prin Acordul de la Saint Michaels. Urmărind acest raționament

pe tot parcursul evaluării instituțiilor politice, ajungem la concluzia că reprezentarea unităților subnaționale în Senat nu ridică nici o problemă deoarece în general toate instituțiile politice belgiene sînt conduse paritar. Fiecare parlamentar federal, cu excepția celor aleși în circumscripția electorală bilingvă Brussel-Halle-Vilvoorde, este numit pe o listă a unui partid politic unilingv cu un electorat aproape omogen.

În timp ce Belgia s-ar putea confrunta cu probleme în această chestiune, avem convingerea că sistemul electoral proporțional pune la dispoziție cea mai bună metodă de orientare a voturilor politice luînd în considerare caracterul plural al societății belgiene. Totuși, el conține de asemeni pericolul provocării unei fragmentări exagerate a partidelor. Un argument suplimentar în recomandarea acestui sistem este bipolaritatea sistemului belgian, care în cazul aplicării unui sistem al majorității ar putea conduce cu ușurință la un guvern valon orientat spre stînga și la unul flamand orientat spre dreapta. Totuși, în opinia noastră, sistemul reprezentării proporționale nu ar trebui etichetat drept o condiție necesară în reușita unei federații. Federațiile cu o cultură politică eterogenă ar fi în mod just sfătuite să ofere reprezentarea a cît se poate de multe subgrupuri diferite. Federațiile cu o cultură politică mai mult sau mai puțin omogenă (Australia de exemplu) nu necesită neapărat un sistem de reprezentare proporțională.

(12) Loialitatea federală

Profesorul A. Mast susținea odată că federațiile sînt viabile doar atîta timp cît elementele care le țin laolaltă se întrepătrund mai puternic decît cele care le separă.⁴² Principiul loialității este mai degrabă un termen politic decît un concept juridic. Nu dorim să abordăm întrebarea dacă majoritatea belgienilor se simt pregătiți pentru o separare. În orice caz, cercetarea sociologică nu a dat deocamdată acestei întrebări un răspuns afirmativ clar.⁴³ Totuși, trebuie spus că granițele a ceea ce este politic acceptabil se schimbă cu încetul. Deși federalismul a constituit un subiect tabu pînă în anii '60, cererile protagoniștilor federaliști ai acelor timpuri au fost în mare parte realizate pînă acum. La rîndul său, primul ministru flamand nu mai evită cuvîntul „confederalism”, în timp ce aripa flamandă radicală a împins termenul „separatism” în afara sferei tabu.⁴⁴ Din punct de vedere politic național, pare să fie problematic faptul că partidele politice alese în acel timp pe baza unei platforme federale și-au deplasat cererile, cel puțin în privința acestei probleme, înspre dreapta radicală.

7. Procesul de federalizare din perspectivă europeană⁴⁵

În încheierea acestui studiu se cuvine — mai concis decît subiectul ar cere-o cu adevărat — să ne întrebăm dacă luxul federalizării pe care și l-au permis unitățile subnaționale belgiene, ar fi fost posibil în cadrul tradiționalei „Europe a statelor”.

Pentru a dezvolta o politică europeană integrată, Uniunea Europeană a atacat tradiționalul „domain réservé” al guvernelor naționale. Crearea treptată a pieței

interne și propunerea uniunii monetare și economice a estompat granițele statale și a lăsat mai mult spațiu regiunilor pentru a se face cunoscute. Politica agricolă este și ea aproape complet reglementată la nivel european, iar dezvoltarea fondurilor structurale nu țintește la sprijinirea atât a statelor membre, cât a regiunilor din interiorul granițelor statale.

Este posibil ca o Uniune pe cale de consolidare să ducă la dezvoltarea unei politici externe comune și la o extindere a cooperării în sfera politică și juridică, care să depășească autoritățile pur interguvernamentale. Incertitudinea actuală privind cursul Conferinței Interguvernamentale din 1996 nu ne îngăduie să vedem acest fapt mai mult decât ca pe o ipoteză. Gînditorii pesimiști nu exclud nici măcar posibilitatea ca decizia de adoptare a unei monede comune să fie amînată nedefinit. Totuși, chiar și fără o monedă comună, politica monetară federală este într-o însemnată măsură armonizată cu cea a Germaniei, iar politica economică este orientată înspre realizarea unor criterii convergente în viitorul apropiat, în conformitate cu Tratatul de la Maastricht.

Același tratat a netezit calea spre participarea la întrunirile Consiliului a reprezentanților unităților subnaționale ale federațiilor. Tratatul merge mai departe și le acordă drepturi de vot — spre deosebire de regula obișnuită din cadrul organizațiilor interguvernamentale tradiționale. În mod firesc, ca urmare a statutului unităților subnaționale belgiene, reprezentarea lor în Consiliu a fost reglată conform definițiilor din acordul de la Saint Michaels. În problemele în care sînt implicate Regiunea Brussel precum și Comunitatea Flamandă și Regiunea Valonă, dreptul de vot este dat unuia dintre reprezentanții fiecăreia dintre unitățile subnaționale, în baza unei reguli de rotație la fiecare șase luni. Același lucru este valabil în problemele Comunităților (cu excepția Comunității Germane). Deoarece Europa nu permite ca voturi diferite să fie date de reprezentanți diferiți ai uneia și aceleiași delegații, este necesară stabilirea unei atitudini comune prin consultări între Comunități și Regiuni. În această privință, Europa are mai mult un efect unificator decât separator. Unitățile subnaționale au încheiat cu federația un acord de cooperare asupra modului în care vor fi angajate deliberările.

Includerea în Tratatul de la Maastricht a principiului subsidiarității este un factor suplimentar de favorizare a regiunilor belgiene cu toate că Regiunilor nu li s-a garantat accesul direct la Curtea de Justiție în cazul violării acestui principiu. Mulțumită unui acord între unitățile subnaționale și federale, ele pot totuși obține — chiar dacă indirect — accesul la Curtea de Justiție.

Tratatul de la Maastricht a creat de asemeni un Comitet al Regiunilor, cu autoritate consultativă. Belgia este reprezentată de 15 membri printre care se numără și somități politice ale Regiunilor. Aceasta duce la o situație întrucîtva ambiguuă: aceiași miniștri regionali se află în Consiliu (corp executiv și legislativ) ca și în Comitetul Regiunilor (consultativ, prelegislativ). Privită dintr-un punct de

vedere regional, poziția în Consiliu este mai importantă, nu numai din cauza unei mai mari relevanțe a acestei instituții în procesul de decizie a Comunității, ci și din cauză că recunoașterea unei regiuni în rândul statelor îi dă un prestigiu mai mare decât recunoașterea unei regiuni în rândul altor regiuni (adeseori mai puțin autonome). Într-adevăr, conceptul de regiune încă se mai referă la foarte multe lucruri diferite.

Deoarece Tratatul de la Maastricht include un paragraf privind cultura și educația, iar unitățile subnaționale belgiene dețin aceste prerogative, poziția lor pare să fie garantată în fundarea unei politici culturale și educaționale „embrionare”.

8. Concluzie

„Regionalizarea buletinului meteorologic de azi nu îmbunătățește neapărat vremea de mâine” spune J. Geysels, membru al Parlamentului Flamand.

Încrezătorului ministru-președinte flamand Luc Van den Brande i-a scăpat odată remarca — în timpul unui interviu acordat ziarului francofon „La Libre Belgique” — că două dintre nivelele esențiale ale politicii europene în 1999 vor fi Regiunile și Uniunea Europeană. El consideră că Belgia va supraviețui numai sub forma unei structuri confederale intermediare între unitățile subnaționale (care vor fi devenit până atunci state cvasi-suverane) și nivelul politic european.

Daniel J. Elazar descrie confederalismul astfel:

„Într-o confederație, unitățile constitutive formează o uniune, însă își păstrează majoritatea prerogativelor constitutive și de suveranitate. Ele stabilesc și mențin controlul asupra guvernului general care trebuie să activeze prin intermediul lor pentru a ajunge la cetățeni. Secesiunea unităților individuale este posibilă printr-un acord constituțional anterior, fără consens general.”⁴⁶

Reamintindu-ne remarca cu privire la maniera de organizare a partidelor politice, avem posibilitatea să detectăm anumite elemente confederaliste în sistemul de stat belgian actual. Într-o anumită măsură guvernul federal nu mai este deținut de mandatarii politici aleși federal, ci de reprezentanți direct răspunzători în fața electoratului unităților subnaționale. În această privință, supravegherea activității guvernului federal are loc prin intermediul unităților subnaționale. Cursul evoluției de la alegerile din 21 mai trebuie privit cu ochi de Argus, deoarece cele mai importante inovații introduse de Acordul de la Saint Michaels (în primul și în primul rând alegerea directă a Consiliilor subnaționale va deveni efectivă după acestea). Aceasta va putea în continuare stimula puncte de vedere politice mai autonome. Factori suplimentari în favoarea unei mai mari autonomii sînt dezvoltarea centrifugală a federalismului belgian și bipolaritatea sistemului. Mai mult, diviziunea jurisdicțională a prerogativelor nu este în mod deosebit favorabilă stabilirii consultărilor intercomunitare și federal/subnaționale. Există totuși în opinia noastră cîteva elemente care obstrucționează evoluția pe mai departe a Belgiei către confederalism. Ne-am referit pe de o parte la orientarea deocamdată preponderent națională a partenerilor

sociali în cadrul economiei tranzacționare colectiv, neocorporatiste. Pe de altă parte, există implantați instituțional amortizori ai șocurilor: de la paritatea în Consiliul federal de miniștri (și guvernul Regiunii Capitalei Brussel) și pînă la tehnica mai devreme menționată a „legilor cu majoritate specială” și procedura semnalului de alarmă. De aceea, amendamentele constituționale importante necesită acordul ambelor comunități lingvistice. Respectînd prevederile instituționale — și refuzînd astfel folosirea așa-numitei „bombe atomice instituționale” implică străduința pentru un consens național.⁴⁷ O retragere unilaterală — adică exact ceea ce surprinde definiția lui Elazar — este imposibilă din punct de vedere legal.

Profesorul W. Dewachter din Leuven găsește în sprijinul acestei poziții și configurația aparte a Brusselului (în care interesele ambelor comunități sînt strîns legate), precum și deficitul bugetar considerabil al Belgiei ca factori de limitare a unei secesiuni imediate.⁴⁸

În fine, este greu de determinat influența modelului european de decizie asupra edificiului belgian. În mod indirect, Europa oferă perspective pentru o mai mare autonomie regională prin intervenția în structuri ale puterii care în mod tradițional se afirmă la nivelul național: economia, politica, armonizarea fiscală și monetară, iar pe viitor probabil o politică comună în domeniile afacerilor externe, apărării, imigrației și în domeniul social. În plus, Europa deschide noi perspective oferind unităților subnaționale accesul direct la cea mai importantă instituție europeană de decizie, Consiliul European. Însă aici, pozițiile trebuie exprimate pe o singură voce.

Vă trebui să urmărim și să vedem ce conținut anume este atribuit conceptului subsidiarității: dacă unitățile subnaționale belgiene obțin accesul la Curtea Europeană de Justiție pentru a căpăta prerogative suplimentare în baza acestui principiu, aceasta ar putea avea drept rezultat demontarea în continuare a pachetului de prerogative federale. Deocamdată nu există motive de îngrijorare în această privință.

Chiar dacă mai multe din aceste proiecte europene nu vor fi realizate imediat, influența comunității internaționale asupra modelului belgian rămîne incontestabilă. Caracterul centrifugal implică faptul că — spre deosebire de federațiile clasice — centrului nu i se acordă prerogativele asupra cărora unitățile subnaționale nu au ajuns încă la un consens privind regionalizarea sau asupra cărora au căzut de acord să nu le regionalizeze (încă). Această concluzie negativă — care nu a fost încă regionalizat sau care nu poate (încă) fi regionalizat — rămîne federală pînă una alta. Sperăm în secret ca acele sarcini care nu pot fi preluate de nivelul federal și fără îndoială nici de cel subnațional, (cum ar fi apărarea), să fie lăsate cu timpul în seama nivelului european.

Astfel, viitorul nu pare să aparțină confederalismului, ci mai degrabă separatismului. Evident, rămîne întrebarea dacă faliile sociale discutate pe larg în primul paragraf, vor face posibil un divorț pașnic, prin consens. Totuși nu este necesar să se ajungă atît de departe pe termen scurt. Cele mai importante partide

politice anunță faptul că o „rupere” comunitară este necesară pentru a lăsa timp consecințelor recente reforme de stat să se impună. Problema continuării procesului de federalizare se va pune fără îndoială pe termen mediu și lung. Ne putem oare bizui pe cultura belgiană a compromisurilor pentru a garanta că următorul pas spre mai multă autonomie va fi făcut din nou într-o manieră pașnică? □

Traducere de Doina Baci

NOTE

1. Acest text a fost realizat cu strînsa colaborare a domnului Wilfried Swenden, asistent în științe politice la Institutul pentru Politica Europeană și la Departamentul de Științe Politice, K. U. Leuven.
2. R. A. Dahl (ed.) **Political Opposition in Western Democracies**, Yale University, New Haven/London 1966, începînd cupagina 376; în chestiunea Belgiei: L. Huysse, **Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek**, Antwerpen 1970.
3. T. Luyckx, M. Platel, **Politieke geschiedenis van België**, (vol 1+2), Antwerpen 1985.
4. L. Wils, **Politieke Geschiedenis van België**, Leuven 1993.
5. K. Deschouwer, **Organiseren of bewegen? De evolutie van de Belgische partijstructuren sinds 1960**, Brussels 1993.
6. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în A. Alen (e. a.), **Federalisme, staatkundig, politiek en economisch, Antwerpen-Apeldoorn**, fără data apariției, p. 135-185.
7. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în A. Alen (e. a.), loc. cit.
8. A. Alen, **Algemene Beginselen en Grondslagen van het Belgische Publick Recht, Boek 1: de instellingen**, Brussels 1993.
9. J. Clement/H. D'hondt/J. van Crombrugge/C. Vanderveeren, **Het Sint-Michielsakkord en zijn achtergronden**, Antwerpen-Apeldoorn 1993.
10. L. Huyse, **De Gewapende Vrede**, Leuven 1987a.
11. L. Huyse, **De verzuiling voorbij**, Leuven 1987b.
12. L. Huyse, 1987, loc. cit.
13. W. Dewachter, **Besluitvorming in Politiek België**, Leuven 1995.
14. Vezi în acest sens: A. Alen, R. Ergec, **Federal Belgium after the fourth State Reform**, Ministry of Foreign Affairs, external Trade and Cooperation, Bruxelles, martie 1994; A. Alen (ed.) / L. P. Suetens (ed.), **Het federale België na de vierde staatshervorming**, Brugge 1993; E. Cerexhe, **Le nouvel état belge**, Bruxelles 1993; J. Clement (e. a.), loc. cit.
15. G. Craenen, *België en het buitenland. De nieuwe regeling van de buitenlandse betrekkingen*, apărut în A. Alen (ed.) / L. P. Suetens (ed.), loc. cit.
16. J. Clement (e. a.), loc. cit.
17. Schimbări limitate care nu sînt luate aici în discuție în detaliu: o continuare a regionalizării în privința administrațiilor subordonate și a companiilor interurbane, politica comercială și a exporturilor, construcția de șosele și căi navigabile, transportul din categoria taxi, angajarea muncitorilor străini.
18. A. Alen/R. Ergec, loc. cit.
19. Fără a include aici reprezentanții Familiei Regale în Senat.
20. J. Clement (e. a.), loc. cit.

21. A. Alen, *Syllabus Staatsrecht*, Antwerpen, 1993; J. Clement (e. a.), loc. cit. ; F. Delmartino, *Regionalisation in Belgium, Evaluation of an ongoing institutional crisis*, apărut în *European Journal of Political Research*, vol. 16, 1988, p. 381-394; W. Demeester, *Het Centenbladje*, Ministerie van de Vlaamse Geemenschap, Brussels 1994; L. Hooghe, *Belgium from regionalism to federalism*, apărut în: *Regional Politics and Policy*, vol. 3, no. 1, 1993, p. 44-69.
22. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, în A. Alen (e. a.), loc. cit.
23. J. Clement (e. a.), loc. cit.
24. F. Delmartino, *Belgium: in search of the meso-level*, apărut în: L. J. Sharpe (ed.), *The rise of Meso-Government in Europe*, London 1993.
25. Menționat de: F. Delmartino, K. Deschouwer, *Grondslagen van het Federalisme*, publicat în: A. Alen (e. a.), loc. cit.
26. R. Ergec, *Institutionele Analyse van het Federalisme*, apărut în: A. Alen (e. a.), loc. cit.
27. R. L. Watts, *Divergence and convergence: Canadian and US Federalism*, apărut în: H. N. Scheiber (ed.), *Perspectives in Federalism: papers from the Berkeley Seminar in Federalism*, California, Institute of Governmental Studies of California, Berkeley 1987.
28. A. Alen, *Het Belgische federalisme*, apărut în: A. Alen (e. a.), loc. cit. , p. 135-189; A. Alen/R. Ergec, loc. cit.
29. A. Alen, loc. cit.
30. O serie de autorități se află în conflict sub toate aspectele: prerogativele impozitării, prerogative concurențiale limitate, prerogative paralele.
31. L. Hooghe, loc. cit.
32. J. Clement (e. a.), loc. cit. ; K. Rimanque, *De instellingen van Vlaanderen, de Franse Gemeenschap en het Waalse Gewest*, apărut în: A. Alen (ed.)/L. P. Suetens (ed.), loc. cit.
33. A. Alen, *Het federale België na de vierde staatshervorming. General Observation*, apărut în: A. Alen (ed.)/P. Suetens (ed.), loc. cit.
34. A. Alen, loc. cit.
35. R. L. Watts, *Executive Federalism. A comparative analysis, Research Paper 26*, Institute of Intergovernmental Relations, Queen's University, Kingston, Ontario 1989.
36. D. V. Smiley, *Canada in Question: federalism in the eighties*, fără locul publicării, 1980.
37. A. Alen, *België: een tweeledig en centrifugaal federalisme*, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Bruxelles 1990.
38. Acesta poate fi fie cel federal, fie cel bruxellez, deși cel din urmă nu este numit niciodată „Cabinet”.
39. A. Alen, *België: een tweeledig en centrifugaal federalisme*, loc. cit.
40. J. Billiet, K. Matthijs, apărut în: A. Alen, J. Billiet (e. a.), *Vlaanderen op een kruispunt*, Lanno-Universitaire Pers Leuven 1990.
41. Vezi în continuare: W. Dewachter, *Besluitvorming in Politiek België*, Leuven 1995; W. Dewachter, *De dualistische identiteit van Belgische maatschappij*, Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen, Amsterdam 1992.
42. Citat de A. Alen, *België quo vadis?*, apărut în *Federalism, Magazine of the Studiecentrum voor Federalisme*, no. 3, 1991, p. 155-182
43. Vezi, de exemplu, J. Kerhofs (ed.)/K. Dobbelaere(ed.)/L. Voyer (ed.), *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in the jaren negentig*. Koning Boudewijnstichting/Lannoo 1992.
44. Vezi, de exemplu, H. Hendrick, *Le credo confédéraliste de Luc Van Den Brande: défense et illustration du confédéralisme*, apărut în *La Libre Belgique*, 11 ianuarie 1993, p1, 4.

45. Vezi în continuare: S. De Rynck/R. Maes, **Belgiums. Regions, communities and subregional authorities in the European Integration Process**, (studiu elaborat pentru Nuffield College, Oxford University, fără data apariției); S. De Rynck/L. Wouters, **Subnational Autonomy in the European Integration Process. The Belgian case**, studiu elaborat la cererea Nuffield College, Oxford University/Leuven, 1 aprilie 1994.

46. D. J. Elazar, *Comparative Federalism. A view on the discipline*, apărut în **Political Studies**, 1994.

47. Vezi de asemenea L. Hooghe, loc. cit.

48. W. Dewachter, loc. cit.

*

Frank DELMARTINO este doctor în științe politice și istorie, și profesor la Universitatea din Anvers. Este totodată președintele Centrului de Cercetare a Federalismului (Brussels), conducând în această calitate cercetările privind noile curente federaliste ce se manifestă pe plan global, dar în special cele din Europa. Deține și funcția de director al Institutului pentru Politică Europeană din Leuven.

Frank Delmartino, *Belgium after the Fourth State Reform: Completed Federalism or Confederalism in the Making?*, publicat în volumul **Regions — Factors of Integration or Disintegration in Europe?**, Ed. Nomos, Baden-Baden, 1996, și preluat cu permisiunea editurii.

De la „monocultură” la interculturalitate

FORUMUL INTERCULTURAL TRANSILVANIA
TÎRGU-MUREȘ, 6 -7 DECEMBRIE 1996

INTERCULTURALITATEA ÎN CONTEXT REGIONAL

În zilele de 6-7 decembrie 1996, în seria deja tradițională a forumurilor organizate de Centrul Intercultural al Ligii PRO EUROPA, s-a desfășurat la Tîrgu-Mureș Forumul Intercultural Transilvania în cadrul căruia, de-a lungul celor trei sesiuni, au fost dezbătute temele: *Interculturalitatea ca reinterpretare a relației majoritate-minoritate*, *De la „monocultură” la interculturalitate* și *Interculturalitatea în context regional*.

Au participat între alții: Hannelore BAIER, Alexandru CISTELECAN, HORVÁTH Andor, Victor NEUMANN, Ovidiu PECICAN, PILlich László, Călin RUS, Pompiliu TEODOR, Corina TURC, iar din partea organizatorilor Smaranda ENACHE, HALLER István, Mircea SUHĂREANU, SZOKOLY Elek.

Publicăm în acest număr selecțiuni din cea de-a doua parte a dezbaterii, care a debutat cu un referat dedicat multiculturalității din Banat, susținut de Victor NEUMANN.

Victor NEUMANN: Dacă abordăm interculturalitatea din perspectivă regională, în ce mă privește, îmi propun să mă limitez la o singură regiune. Prefer să mă folosesc de exemplul oferit de regiunea Banatului, o provincie istorică tratată de istoriografia română, ca de altfel și de istoriografia maghiară, austriacă și cea turcă, doar marginal, și astfel, fiind la margine de state și de imperii, ea este o regiune de care s-au ocupat mai mult localnicii. Totuși, aș dori să menționez faptul că în evaluările unor politologi și ale unor istorici ai ideilor, provincia este citată ca exemplu pentru toată Europa Centrală și de Est, mai cu seamă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. Unul dintre cei care se referă la Banat ca la un exemplu de interculturalitate, de înțelegere reciprocă între mai multe culturi, de transfer de idei și elemente de civilizație între culturi, în sensul a ceea ce Brodel numește reciprocitatea serviciilor, este

politologul Bibó István care este totodată unul dintre analiștii genezei și istoriei ideilor în Europa Centrală și de Est. El face una din primele evaluări critice care depășește elementele subiective, *parti-pris*-urile naționale, reușind să așeze fenomenul central-est-european, respectiv geneza statelor, pe temelii raționale. El are o metodologie în care se recunosc și elemente de sorginte marxistă, iar unele dintre acestea sînt în dezacord, să zicem, cu punctele noastre de vedere de astăzi, ale unora dintre istorici și specialiști în științe sociale. Dar în ansamblu, evaluările sale sînt extrem de bine venite și demne de luat în considerare și astăzi, la cîteva decenii după elaborarea lucrării sale fundamentale, *Mizeria micilor state est-europene*. Îl citez pe acest autor întrucît scrierile sale consolidează perspectiva pe care o avem asupra regiunii Banatului, și anume aceea care consideră forma plurală de existență drept un model pentru sfîrșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. În această perioadă lucrurile au depins aici de o anumită stabilitate demografică, de existența, alături de populația majoritară românească, și a unei puternice comunități germane, maghiare, sîrbe, a unei mici comunități bulgare, sîrbe, precum și a unei comunități a romilor (care astăzi este în plin proces de structurare), și a unei mici comunități a böhmlilor care a fost un factor coagulant în sudul Banatului și despre care se știe foarte puțin. În istoriografia română, Banatul a fost abordat ca un appendice al istoriei Transilvaniei, lucru greșit din mai multe puncte de vedere. În primul rînd, succesiunea dominațiilor imperiale este diferită în această regiune marginală. În vreme ce Transilvania este, între 1541 și 1699, principat autonom, ca să dau un exemplu notoriu, Banatul este parte integrantă a Pașalîcului de Buda, alături de Ungaria, și se numește Sangiacul de Timișoara, avînd în frunte un Becler-bei. Odată cu acest fenomen de secol XVI-XVII se distrug clasele, categoriile existente pînă atunci în vechiul regat ungar din care făcuse parte Banatul, respectiv dispare nobilimea. Așa se face că în secolul al XVIII-lea, odată cu colonizările habsburgice, este posibilă pornirea unei dezvoltări economice și de jos în sus, nu numai de sus în jos. Așa este posibil să apară o burghezie în Banat, singura regiune de altfel din actuala configurație a României unde apare o burghezie și unde ea se dezvoltă din punct de vedere economic, unde apare și muncitorimea încă din secolul al XVIII-lea și unde din punctul de vedere al evoluției sociale întîlnim categorii diferite, stări conflictuale diferite și posibilități de dezvoltare diferite. Am făcut această paranteză pentru a sublinia încă o dată existența unor diferențe fundamentale între o regiune și alta. Dependența de Viena este directă pentru un timp, *Landes Administration*-ul de la Timișoara este coordonat de Viena pînă la 1779, iar mai apoi Banatul este încorporat în Ungaria și are o conducere directă de la Buda. Implicațiile în Revoluția de la 1848 sînt total diferite în Banat în comparație cu Transilvania. În vreme ce în Transilvania nu este vorba de o revoluție propriu-zisă, în Banat chiar are loc o revoluție — afirmație ce constituie

desigur o răsturnare în interpretarea vehiculată de obicei despre anul 1848. Dau ca exemplu cazul lui Eftimie Murgu, înscris în formula revoluției ungare, singura care se opunea imperiului la vremea aceea. Adevărata problemă a revoluției de la 1848 o reprezenta răsturnarea administrației imperiale, iar nu bătălia între națiunile existente în interiorul imperiului — lucru care nu a fost remarcat de nici un istoric român pînă la ora actuală și nici de alți istorici care s-au ocupat de fenomenul transilvan. În schimb, în Transilvania lupta a fost interetnică, interconfesională, îndepărtîndu-se astfel de ideea de libertate și de răsturnare a imperiului — dovadă că s-a cerut aici ca imperiul să intervină pentru a rezolva problemele — pe cînd Murgu luptase pentru răsturnarea imperiului însuși, fapt pentru care administrația austriacă l-a și întemnițat pentru un timp. Acesta a fost și marele dezacord dintre Avram Iancu și Eftimie Murgu în 1848. Nu neapărat lucrurile acestea am dori să vi le comunic în ceea ce privește interculturalul, dar ele sînt absolut necesare pentru reconstituirea unui fundal care să ne ajute să înțelegem prin ce este diferită această provincie față de celelalte, de ce în Transilvania au existat conflicte interconfesionale și interetnice și au izbucnit la răstimpuri crize de conștiință și chiar conflicte armate, iar în Banat nu au existat aceste aspecte, diferența între cele două regiuni fiind așadar una fundamentală.

Se cuvine însă să abordăm problema și dintr-o perspectivă teoretică. În comparație cu alte ținuturi ale Europei, Banatul se caracterizează prin echilibrul dintre diverse influențe religioase, tradiții și obiceiuri, dintre mai multe moduri de viață: interferența bisericilor ortodoxă și catolică, precum și a lumii germano-austriece cu aceea româno-sîrbă, convergențele româno-maghiare și româno-sîrbe, coabitarea evreilor germani vorbitori ai limbii idiș cu evreii spanioli vorbitori ai limbii ladino — o situație singulară, nemaiîntîlnită în Europa Centrală și de Est —, interferențele slovaco-germane și bulgaro-germane, toate acestea reprezintă exemple strălucite, ce vin să susțină un alt mod de înțelegere a trecutului, dar și a prezentului. Văzută din această perspectivă, însăși istoria României dezvăluie o dimensiune central-europeană pe de-o parte și una sud-est europeană pe de altă parte. Asemenea aspecte, ce presupun un alt tip de evaluare, au fost trecute prea mult timp cu vederea de istoricii din România, dar și de filologi, sociologi, jurnaliști, ei dînd o importanță exagerată evenimentialului sau factologicului. O altă cauză a acestei interpretări univoce a fost orientarea de idei căreia ei i s-au înregimentat voluntar sau involuntar. De aici și controversele pe teme ce invită la o pluralitate și o complementaritate a interpretărilor. Pornind de la rezultatele cercetărilor fundamentale pe care le-am făcut și pe care le-am reunit într-un studiu, încerc aici să atrag atenția asupra faptului că geografia istorică nu poate fi ignorată deoarece ea este aceea care conturează semnele interioare și exterioare ale civilizațiilor. Circumstanțele istorice și sociale ale epocilor ce au generat multiple culturi interferente se datorează tocmai unei poziții geografice care în

locul constrîngerilor spațiale a încurajat deschiderile, deci circulația ideilor și persoanelor, a produselor culturale și de civilizație. Regiunea Banatului indică mai multe interferențe decît oricare altă regiune din Europa Centrală sau de Sud-Est; acesta este, de altfel, motivul pentru care István Bibó apelează fără încetare la această regiune ca la un exemplu. Banatul demonstrează posibilitatea coexistenței mai multor limbi și a mai multor culturi. Aș face o paranteză să vă spun că în Banat, cu osebire în comunitățile mixte, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea țaranul român folosea fără să aibă nici o educație patru limbi: româna, sîrbo-croata, germana — dialectul șvăbesc — și maghiara, chiar dacă o făcea la un nivel mai scăzut, doar în ariile impuse de necesitățile vieții cotidiene. Prin urmare, fenomenul definit astăzi prin termenul de interculturalitate nu numai că nu a provocat neînțelegeri, dar s-a dovedit capabil să stimuleze formarea unei comunități umane în care interesele în ordinea civilizației s-au situat deasupra apartenențelor etnice. Viața *individului* ajunge să dobîndească aici o oarecare importanță, ceea ce constituie o diferență majoră față de alte regiuni. Pasta colectivistă nu a fost depășită nici măcar în Transilvania. Dacă ar fi să comparăm mentalitatea care există în Transilvania cu aceea din anumite orașe din Banat, am constata că în acestea din urmă individul deține un rol mai important; desigur, el nu se situează totuși la nivelul la care ar trebui pentru a deveni cetățean european. Cîndva, pînă la cel de al doilea război mondial, individul se afla într-o asemenea poziție, deci viața sa dobîndise o oarecare importanță în acest spațiu, primînd în fața ideologiilor abstracte. Conform acestei scheme teoretice, creația culturală este inspirată de realitatea socială și nu invers; pe de altă parte, conform cercetării pe care am făcut-o eu pe teren, valorile colective tradiționale s-au conservat, dar altfel decît le imaginăm și le discutăm noi astăzi, și anume, s-au conservat prin acceptarea și melanjarea contribuției multiplelor identități: gospodăria țărănească a românului este profund influențată de gospodăria țărănească a șvabului, iar răchia pe care o pregătește țaranul român o bea și țaranul șvab. Începînd din secolul al XVIII-lea, fenomenul este semnalat de Grisellini, de Ehrler, și este mai apoi evidențiat în toată perioada interbelică prin cercetări etnografice. În ceea ce privește, de pildă, pregătirea vinului, este vizibil un transfer dinspre gospodăria șvăbească spre gospodăria românească, în preparatul slăninii și a afumăturilor există un transfer reciproc dinspre români spre sîrbi și de asemenea o influență a civilizației materiale germane. Eu nu fac o obișnuită și tranșantă distincție dintre cultură și civilizație, socotesc că există o proximitate a lor, și mai ales pun problema civilizației materiale ca pe a uneia reflexului culturii, așez unele elemente de cultură pînă la nivelul la care devin stare de civilizație sau reflex civilizatoriu. Dacă m-a interesat cum și cu ce rezultate s-au exercitat influențe asupra civilizației Banatului, a fost pentru că am urmărit să relievez mentalitatea care a rezultat din aceste interferențe, pe care o descoperisem ca

fiind una a toleranței, a acceptării a tot ceea ce a simbolizat o permanență pentru o perioadă de aproape trei secole. Au existat, desigur, și imixtiuni de natură politică. În secolul al XIX-lea, de pildă, decizia politică încearcă să maghiarizeze întreaga regiune — cea mai mare parte a populației își însușește limba maghiară, o parte din populația șvăbească își schimbă numele în nume maghiare, o parte din școlile șvăbești se transformă în școli cu limbă de predare maghiară. Însă țin să notez aici că, în conformitate cu legile imperiale, continuă să funcționeze, ba chiar sînt înființate noi școli șvăbești, chiar și liceul Lenau este înființat pe acest fond după 1870 la Timișoara. Așadar continuă să existe posibilități; a existat, bunăoară, posibilitatea pentru reprezentanții romi de a participa la viața politică a imperiului și respectiv a Ungariei în a doua jumătate a secolului trecut, desigur, cu condiția însușirii perfecte a limbii maghiare. Cazul Mocioneștilor este strălucit: într-o limbă maghiară plastică și stăpînind toată terminologia, Alexandru Mocioni prezintă drepturile românilor în parlamentul de la Budapesta la sfîrșitul secolului trecut; fiind și un jurist eminent, el a putut să pledeze întotdeauna în cunoștință de cauză, întotdeauna cu o suită de argumente foarte serioase, și, în consecință, ele au fost luate în discuție și adeseori acceptate de politicienii maghiari. Unul dintre oamenii care au provocat scandal atunci și mai tîrziu și care este reevaluat greșit la ora actuală, provine din Banat și este un poliglot: un fel de A. C. Cuza al Banatului, el este adus în discuție uneori ca reprezentant al interculturalității, ceea ce este o eroare. E vorba de A.C. Popovici, insul care răspîndește teorii rasiste. În *Die Vereinigen Staten von Gross Österreich* (Statele Unite ale Austriei Mari), el face demonstrația a unui antisemitism virulent, comparabil celui din Franța sfîrșitului de secol XIX și celui din Austria, respectiv Viena; el nu poate face așadar parte din această galerie interculturală a Banatului. În schimb există, alături de Mocioni, și alte personalități românești a căror poziție este una de convergență cu toate comunitățile din zonă. Am amintit numele lui Popovici pentru că este foarte des citat în întîlniri, simpozioane, în presă, fără să i se cunoască opera. În perioada interbelică, ca o continuare a sistemului politic deja existent, se face o mișcare în sens invers: după integrarea Banatului în România, are loc o românizare, în pofida existenței plurale a zonei. Bineînțeles că a existat tot timpul o rezistență: în vreme ce înainte de 1918 germanii se declară maghiari într-o proporție foarte mare, după 1918 ei revin la germanitatea lor. Unul dintre exemplele notorii de plurilingvism și interculturalitate în Banat, și un dătător de ton pentru toată comunitatea șvabilor din Arad, este Reiter Robert, care scrie în limba maghiară pînă în 1918, și care, sub numele Franz Liebhard, devine liderul spiritual al literaturii de limbă germană din Banat după 1918 și pînă aproape de anii '70 cînd a plecat dintre noi. În ceea ce privește aspectul multicultural, lucrurile pot fi exemplificate la infinit; am făcut aceste paranteze pentru a arăta că asemenea exemple sînt funcționale chiar dacă imperiile sau statele naționale

nu o recunosc și nu sînt bucuroase de existența acestor comunități plurale, neîncurajînd așadar această dimensiune plurală. Însă dacă nici măcar nu poți fi reprezentat prin intermediul unei comunități, situația este cu adevărat gravă. Dacă ne referim la Europa Central-Estică, problema individului nu a fost nicăieri pusă cu mai multă stăruință decît în această regiune. De ce s-a ridicat problema în mod special aici? Cauza ar putea fi mixtura populațiilor, care a fost și este semnificativă în această regiune: dacă ne gîndim la sutele de mii de familii care s-au combinat, care sînt româno-sîrbe, maghiaro-germane sau maghiaro-române sau evreo-maghiaro-germane sau evreo-române, ș.a.m.d. Combinațiile dintre bulgari și români, dintre bulgari și slovaci sau dintre slovaci și maghiari, pe graniță la Nădlac, sînt din nou semnificative. Și-atunci, în anumite momente istorice, problema individului s-a ridicat mai mult decît problema comunităților sau a colectivităților. Ea nu este încă o problemă dezbătută suficient la nivel de țară, de aceea vă provoc și pe Dvs. cu această idee: dincolo de aspectul comunitar care ne interesează mai mult sau mai puțin în ideea de păstrare a unor tradiții, a unor religii, a unei limbi, ceea ce este desigur extrem de important, dincolo de acest aspect însă, se ridică acela al individului, al cetățeanului, al lui *citizen*, al lui *Bürgerliche Gesellschaft*, concept pe care aș vrea să-l subliniez aici și care a fost mult dezbătut de filosofi contemporani, printre care de Jürgen Habermas, care i-a dedicat o carte întreagă. Nu putem să facem abstracție de ceea ce se întîmplă în lume dacă vrem să înțelegem ce este un concept și modul în care el este vehiculat la ora actuală. Trebuie subliniat că lumea filosofică și universitatea au influențat foarte mult dezbaterile acestor concepte, a acestor termeni, contribuind astfel la stabilirea unor limbaje comune, care sînt acceptate de o parte și de alta a Europei și care sînt esențiale în depășirea clișeele mentale fabricate în interiorul diverselor state sau comunități închise. Deci, prin forța împrejurărilor, culturile din regiunile de margine ale unei țări sînt plurale. Ele nu se pot regăsi plenar într-o singură limbă. Așa se face că sud-vestul României de astăzi nu poate fi catalogat doar prin rezultatele culturii de limbă română. Un anume gen de plurilingvism a marcat profund regiunea, locuitorii fiind moștenitorii unei civilizații plurale și a conceptului, tot voluntar sau involuntar, de convergență. Am la îndemînă exemplele faimoșilor cărturari din secolul al XIX-lea care au vorbit și germana și maghiara — de la Constantin Diaconovici Loga și Paul Iorgovici care vorbeau și franceza, la Damaschin Toma Bojincă și Eftimie Murgu care scria în germană, ba chiar și preotul Nicolae Stoica care scria în germană, Vasile Maniu care scria în maghiară și în română. Decurge de aici că există valori ale culturii germane și ale culturii maghiare care trebuie cunoscute. Trebuie să spun că creatorii de limbă maghiară, germană și sîrbă au fost cel puțin la fel de numeroși în această regiune ca cei români, iar contribuțiile lor sînt imposibil de ignorat. Această regiune nu poate fi judecată doar prin prisma a ceea ce s-a

produs în limba română. O perspectivă completă, netrunchiată, este necesară pentru o cunoaștere adecvată și reală, pentru explicarea istoriei sau a naturii ideilor politice existente în această regiune. De asemenea nu sînt lipsite de interes produsele culturale din secolul nostru mai cu seamă în limbile slovacă și bulgară, sau, în ce privește cultura bulgară, chiar și cele din secolul trecut. O parte dintre oamenii de știință și dintre scriitorii care au profesat în aceste limbi s-au ridicat la nivelul exigențelor cercurilor academice și științifice ale Europei Centrale și de Vest. Unii au devenit membri ai Academiei Ungare, alții ai Academiei Austriece, mărturie stînd scrierile semnate de nume prestigioase, atît pe plan local cît și central-european. Aș enumera doar cîteva din aceste nume: Johann Nepomuk Preyer, care se înscrie și în curentul de idei romantic și parțial pozitivist venit dinspre Germania la mijlocul secolului trecut, istoricul Leonard Böhm, Szentkláray Jenő — unul dintre istoricii pozitiviști maghiari remarcabili prin contribuția căruia se poate reconstitui o mare parte din istoria secolului al XVIII-lea din Banat, Milleker Bodog care are o operă foarte bogată ca istoric dar și ca literat, Borowszky Samu care lucrează în numele și prin intermediul Academiei Ungare și ale cărei contribuții nu pot fi ignorate. Toate aceste nume sînt edificatoare, lor li se pot adăuga zeci, poate chiar sute de nume și pentru secolul XIX și pentru secolul XX, multe dintre ele poate chiar mai valoroase decît cele citate aici. În același sens importantă este și varianta producției artistice, arhitecturale și muzicale a cărei identitate este imposibil de definit dintr-o perspectivă așa-zis etno-culturală. Interculturalitatea Banatului sugerează înțelegerea caracterului plural al evoluției sale istorice, aspect care n-ar mai trebui ignorat nici de sociologi, nici de istorici, nici de literați; tocmai de aceea este de așteptat ca ea să stîrnească și nedumeriri, rezerve sau chiar să provoace spiritele mai puțin familiarizate cu atari reconstituiri. Lucrurile vor trebui regîndite din perspectiva unei Europe a regiunilor care se intersectează din punct de vedere cultural, și atunci vom vedea că predarea unei istorii interculturale poate fi de real folos în dobîndirea reperelor privind alteritățile, repere pe care regimurile totalitare — fie fasciste, fie comuniste — au căutat să le nege și chiar să le șteargă din memoria colectivă, de unde au decurs și formele de izolare cărora a trebuit să le facă față România. Aplicarea pluralismului intercultural întîmpină încă mari dificultăți și din păcate aspectul este vizibil nu numai în cazul reprezentanților puterii, ci și a multora din opoziție. Toate acestea reprezintă un motiv în plus pentru ca interculturalitatea Banatului să devină cunoscută ca model de toleranță, ca model de accesibilitate intercomunitară sau interculturală, și ca punct de legătură interregională și interstatală — un argument suficient de puternic, cred, pentru ca să putem promova la nivel de școală generală, de liceu sau de universitate o disciplină cu numele de interculturalitate.

Elek SZOKOLY: Ați afirmat în valoroasa Dvs. expunere că în Banat au existat patru comunități la fel de puternice. Erau ele la fel de numeroase sau aveau aceeași

forță culturală, și datorită acestui echilibru de forțe a devenit posibil acest model specific de interculturalitate? Respectiv, pornind de la raportul cantitativ dintre comunități, s-a realizat această interculturalitate datorită unui echilibru cantitativ sau/și al unuia calitativ?

Victor NEUMANN: În accepțiunea mea diferența dintre cultură și civilizație este mult mai mică decât cea care se face de obicei. În numeroasele dezbateri existente în istoria culturii românești în legătură cu conceptul de cultură și cu cel de civilizație, foarte des cele două concepte s-au văzut ca opuse. În Banat apropierea dintre cultură și civilizație a fost mult mai mare decât în alte regiuni; dar acest fapt nu a devenit model. S-a realizat o emancipare și de jos în sus și de sus în jos. A interesat mai mult emanciparea individului, formarea unui anumit bagaj cultural mediu, de aceea a și luat naștere o anumită clasă de mijloc, capabilă să lucreze în diversele uzine începând cu secolul al XVIII-lea, în sticlării, în toate manufacturile pe care le înființează imperiul începând cu 1750 și pînă la începutul secolului nostru. Această apropiere a reușit să creeze și posibilitatea interculturalității. Interculturalitatea înțeală însă sub aspectul civilizatoriu mai mult decât sub cel spiritual la care apelăm, îmi pare, mult prea des, uitînd că valoarea culturii începe din momentul în care ea se reflectă în civilizația materială. Acumulările culturale sînt zadarnice dacă ele nu reușesc să transforme modul de viață, modul de gîndire, modul de organizare social-politică, ș.a.m.d.

Am făcut deja referiri la situația demografică a regiunii în diverse momente istorice. Întotdeauna majoritară a fost populația română în Banat. Germanii au fost întotdeauna pe locul doi din punct de vedere numeric, pînă după al doilea război mondial. Dar în această regiune nu acesta este factorul revelator — numărul oamenilor. Dacă e să analizăm situația de astăzi, lucrurile sînt mult diferite, iar colonizările succesive din perioada lui Ceaușescu au distrus în mare măsură configurația demografică multiculturală, plurală, pe care o avusese regiunea pînă înainte de război, în anii '60. Plecarea a două comunități importante — germană și evreiască — sigur că a avut un efect cvasiidentific în Banat ca și în Transilvania. Lucrul nu l-am semnalat numai eu, mă bucur că și rectorul Universității din Cluj a făcut-o în cartea sa *Filosofia unificării europene*, deci și el a observat acest aspect din punct de vedere demografic. Regimul totalitar este vinovat de această modificare la scară națională.

Pompiliu TEODOR: Cronologic vorbind, de cînd putem vorbi de existența unei interculturalități conștientizate în Banat, avînd în vedere că au fost grupuri diferite sub raport etnic, confesional, etc.? De vreme ce noi, la începutul secolului XX, sîntem confrunțați doar cu efectele, de cînd anume putem vorbi de interculturalitate, avînd în vedere separațiile existente în secolele XVIII-XIX între grupurile de colonizare și cele autohtone? Aceasta este o importantă problemă istorică.

Victor NEUMANN: Momentul este generat de politica imperială, de politica despotismului practicat de Maria Tereza, dar în speță de Iosif al II-lea, și ecoul acestui *Aufklärung* al mercantilismului austriac promovat de Iosif al II-lea face ca fiecare din comunitățile existente în regiune să învețe nu numai limba proprie, ci și limbile celorlalte. Existau trei limbi de comunicație acceptate în imperiu: limba germană, maghiară și sîrbă, sau în anumite momente latină, germană și sîrbă. Sîrba pentru că Biserica ortodoxă era condusă de la Karlowitz, ierarhia fiind în mîna sîrbilor ortodocși pe tot perimetrul imperiului între 1791 și 1849. Așadar acest fenomen de multilingvism apare la sfîrșit de secol XVIII. Pot să vă dau un exemplu concret dacă doriți: Constantin Diaconovici Loga trebuia să devină la începutul secolului al XIX-lea, în jurul anului 1820, inspector al învățămîntului din regimentul grăniceresc de la Caransebeș. Conform documentelor existente, limbile pe care trebuia să le cunoască sînt patru la număr, deci a trebuit să fie testat din toate pentru a fi acceptat. El face dovada *magna cum laudae* că este un bun cunoscător al acestor limbi: el poate să coordoneze atît învățămîntul românesc cît și școlile de limbă germană, sîrbă sau maghiară din zonă.

Hannelore BAIER: Ați constatat în Banat vreo diferență de individualizare între comunitățile multietnice și comunitățile monoetnice?

Victor NEUMANN: Un exemplu poate fi comunitatea böhmlor din sudul Banatului, una dintre comunitățile extrem de interesante, care nu s-a lăsat influențată din afară. Situată în interiorul munților Banatului, în imediata apropiere a munților Semenici, în cîteva localități, două sînt mai importante — Gârîna și Prebunov — această comunitate a trăit pînă la 1990 în forme cvasi închise. Am făcut o verificare la fața locului, m-am dus în cimitire, m-am dus în biserici ca să văd care este forma de viață și durata vieții membrilor acestei comunități. În jur de 40-45 de ani maxim. De ce? Fiindcă se căsătoreau numai între ei, ceea ce nu le permite o evoluție mai lungă. Este o comunitate în mare parte monolingvă, în care se vorbea un dialect german, nici măcar nu e vorba de cel șvălesc — sînt o comunitate distinctă de cea șvăbească — și care vorbeau foarte slab limba română. Acești bohmi nu mai formează o comunitate în Banat, deci au plecat după '90. Sînt doar cîteva rămășițe și au conservat modul de viață medieval din zona Boemiei care nu mai e întîlnit în secolul XX. Adoptînd o formă izolată de viață, ei au păstrat tot habitatul medieval.

Asta se întîmplă în cazul comunităților monoculturale. Totuși, acestea sînt situații destul de rare, pentru că în Banat în general a existat în foarte multe locuri o realitate plurală: comune, sate cu sîrbi, români, biserică românească, biserică sîrbească, sau în altele biserică catolică-germană și ortodoxă românească sau greco-catolică. În cazul unor orașe, cum este Lugojul, apare o multiculturalitate de-a dreptul fascinantă: orașul are un cartier german, în interior cu străzi

ungurești, evreiești, iar de partea cealaltă a Timișului, cartierul românesc. Desigur, trebuie să adăugăm aici toate confesiunile aferente acestor comunități.

István HALLER : În acest Banat foarte idealizat zugrăvit, cum a putut apărea un conflict atât de marcant între comunitățile sîrbe și croate după 1990 și cum a putut apărea aceea luptă pentru carașoveni?

Victor NEUMANN : În primul rînd, eu nu am încercat să vă prezint un Banat idealizat; dacă am prezentat forme idealizate este o întîmplare istorică, a existat în anumite perioade o formă, să zicem, ideală. Eu nu am pus semnul egalității între trecut și prezent. Am menționat de mai multe ori că totalitarismul fascist și comunist au răsturnat foarte multe elemente. S-a încercat pur și simplu o românizare forțată, aducîndu-se populație din Moldova în Banat, care nu cunoaște absolut nimic în legătură cu tradiția multiculturală și multilingvistică a Banatului, nu are nici reperele de civilizație și tradiții locale. Ar fi util, de aceea, să se prezinte și explice în școli multiculturalitatea care a existat odată aici, fiindcă tinerii vor fi moștenitorii unui patrimoniu comun, ai unui patrimoniu plural. Dacă au existat norme sau aspecte ideale ele țin de acum de anumiți timpi istorici, ele nu mai pot fi astăzi prezentate ca reale; dimpotrivă, astăzi e posibil să existe forme de conflict. În ceea ce privește cazul comunității sîrbilor, probabil că anumite influențe dinspre ex-Iugoslavia, dinspre fenomenul de intoleranță existent acolo, au putut să fie transferate în anumite localități bănățene, dar numai izolat, întrucît nu este ceva care să caracterizeze regiunea. Repet, nu ne mai aflăm nicidecum într-o fază de idealitate, ci într-o situație în care doar 20% din populația întregului Banat, însumînd și o bogată zonă a județului Arad, formează toate grupurile minoritate existente. Restul de 80% este populație românească, nevorbitoare decît într-o proporție foarte mică a altor limbi. Răsturnarea aceasta în raportul numeric al populației se datorează în primul rînd politicii învățămîntului cultural și mișcării demografice făcute de regimul lui Ceaușescu. Lucrul acesta trebuie reținut, nu putem vorbi astăzi de o stare ideală a multiculturalității, ci de o situație pe care v-o prezint aici cu toată responsabilitatea și cu toate datele disponibile.

Alexandru CISTELECAN : Am înțeles pe parcurs că ar exista o diferență între Ardeal și Banat, întrucît Banatul ar fi o provincie liberală, individualistă, în vreme ce Ardealul ar fi una mai gregară și prin urmare ar rezulta de aici calități și disconforturi diferite față de unii în raport cu ceilalți. Trebuie să vă spun că pentru mine Banatul, — nu-l cunosc foarte bine în complexitatea lui, totuși din punct de vedere literar, eu am perceput Banatul dintr-o perspectivă literară exclusiv românească, o limitare împotriva căreia Dl. Neumann a pledat încontinuu —, a fost atât în trecut cît și în prezent, și a rămas o provincie foarte ținătoare, în care se îmbină răsfațul cu

valorile localiste cu un europenism de reală tradiție. Totuși, spiritul literar din Banat este un spirit provincial, mult mai pregnant provincial decât cel din Tîrgu-Mureș, Miercurea-Ciuc, unde ne-am aștepta să găsim valori locale mult mai vehemente. Nu e o jignire, ci e o identitate a Banatului, pentru mine foarte ciudată: trădează această mixtură valorile trecute, dar și valorile actuale, chiar dacă e vorba de, să zicem, valori literare indubitabile; pe de o parte, întâlnim aici o componentă care vine dintr-o tradiție europeană emancipată, pe de altă parte cultivarea unui localism care duce la exaltare provincială. În ce îi privește pe ardeleni, eu cred că ei au o experiență a interculturalității nu numai lungă, nu numai complexă, ci și ambivalentă: pe de o parte negativă, manifestă în crize intense, care au dus pînă la cele mai puțin imaginabile violențe, pe de altă parte pozitivă, prezentă permanent în surdina, în viața cotidiană. O comunitate în care există mai multe componente își are simbolurile ei: simboluri la care participă întreaga comunitate sau simboluri la care participă doar anumite segmente ale ei. Între aceste simboluri, unul care integrează întreaga comunitate, și celelalte care exaltă grupul, diferența, se desfășoară întreaga dialectică a interculturalității. Există însă nivele ale simbolisticii în care mixtura de parțialitate și de totalitate, deci de integrare și de diferență e reprezentată prin componente diferite. Cred, de aceea, că există o tendință spre culturi paralele: coexistăm cu mare tandrețe într-o profundă indiferență unii față de ceilalți. Desigur, acest paralelism se realizează mai greu în anumite sectoare ale vieții și ale culturii, cum ar fi, de exemplu, arhitectura, care este simbolul unei arte a dialogului. Paralelismul nu este întotdeauna de condamnat după părerea mea, pentru că el introduce concurența, este așadar stimulat în măsura în care nu e un paralelism care se închide asupra-și, care duce la cultura de ghetto; dacă se ajunge totuși la aceasta, forța lui culturală nu mai creează comunitate, ci grupuscule, și-atunci avem martie '90 — sau performanța negativă. În ce privește performanța pozitivă, ea se manifestă și diacronic, nu numai sincron. În ce măsură un folclorist de astăzi ar mai putea discerne care sînt componentele pur românești, pur ungurești și pur țigănești ale doinelor sau cîntecelor de joc? De-a lungul secolelor, țiganii au fost mari transmițători ai folclorului și nu cred că muzica de nunți, de pildă, care a constituit în principal baza muzicii folclorice, a putut rămîne în independența componentelor ei. Există sau nu o șansă ca între aceste culturi angajate în interculturalitate să se producă interferențe? Convingerea mea este că se poate ajunge la o cultură de sinteză a diferențelor. Iată, noi românii am dus de la Unire o politică de omogenizare, am înțeles unirea drept unificare. Se poate sau nu ajunge la topirea acestor diferențe în ceva omogen? Dacă pînă și elementul românesc și-a păstrat anumite diferențe regionale, înseamnă că rezistența la omogenizare are și ea o legitate proprie, care nu poate fi modificată chiar așa de ușor.

Călin RUS: Pe mine m-ar interesa mai mult să transferăm discuția din domeniul trecutului în domeniul prezentului și poate chiar al soluțiilor pentru viitor. Legat de

Timișoara și de Banat, cred că unul dintre exemplele care ar putea fi luate din acest model, idealizat sau nu, ar fi acela al existenței unei conștiințe a identității regionale. a faptului că un timișorean, indiferent de etnia din care provine este timișorean și se identifică cu comunitatea orașului său prin câteva simboluri, cum spunea dl. Cistelean, mai vechi sau mai noi. Socotesc însă că pentru a se ajunge la o interculturalitate eficientă în Transilvania, trebuie schimbate mentalitățile și că această schimbare a mentalităților poată să vină foarte bine de la nivelul intermediar, al intelectualilor. Însă un lucru esențial, după părerea mea, este construirea la nivel local a unei identități comunitare care să țină seama de diversitatea etnică, confesională, lingvistică a zonei respective și în același timp construirea unei conștiințe civice, democratice care să permită susținerea în timp a acestei identități comunitare și desfășurarea unei vieți sociale normale, și evident, să favorizeze perspectiva interculturală pe plan local. Părerea mea este că soluția ar putea veni din direcția descentralizării, a democratizării la nivel local și a construirii unei conștiințe civice la nivelul cel mai de jos al comunității.

Mihály SPIELMANN: În legătură cu interculturalitatea și regionalismul trebuie subliniat că acest regionalism este ceva absolut normal, fiindcă totuși, dacă ne gândim la români, care sînt în jur de 18 milioane de oameni, este imposibil ca toți acești 18 milioane de oameni să fie la fel. Regiunea este unul dintre acele lucruri elementare care diferențiază oamenii. Românii din Tîrgu-Mureș au moștenit de la maghiari rivalitatea față de Cluj — a existat întotdeauna o rivalitate între Tîrgu-Mureș și Cluj, care este o moștenire, o identificare. Dar să vă amintesc și un aspect pozitiv al acestei „contaminări”: teatrul maghiar din Transilvania este absolut diferit de cel din Ungaria, o influență covârșitoare a fost exercitată asupra artei teatrale de aici de către teatrele din București. Dacă un teatru maghiar din România ajunge să aibă reprezentații în Ungaria, criticii remarcă imediat influența școlii teatrale românești, care poate că este involuntară din partea actorilor, dar nu este important dacă este sau nu involuntară. În timp de cîțiva ani s-a format aici o simbioză, o interculturalitate în teatru care, de obicei, este legat prin excelență de mijlocirea limbii. Cu toate acestea, s-a format acest stil specific transilvan care are foarte multe influențe românești, influențe maghiare și o simbioză care este ceva absolut diferit de teatrul românesc bucureștean sau teatrul unguresc budapestan, deci ceva absolut diferit de cele două arhetipuri ale teatrului tîrgumureșean.

Andor HORVÁTH: Aș dori să fac un scurt comentariu la cele spuse de dl. Neumann. În primul rînd, doresc să-l felicit pentru discursul său, care reprezintă pentru mine un exemplu foarte frumos de radicalism local și de europenism. Cred că acest lucru trebuie subliniat pentru că de multe ori cele două categorii ni se par opuse. Pe de altă parte, tocmai prin acest radicalism al gîndirii și al formu-

lării, discursul sau expunerea stârnește întrebări, comentarii, ne obligă la reflecții. Cred că nu este întâmplător, de exemplu, că cea mai recentă fază a istoriei României și-a avut punctul de pornire la Timișoara. Sînt cu totul împotriva unei mistici a revoluției, care să absolutizeze importanța orașului, a comunității, a pastorului de acolo, dar la fel de bine sînt și împotriva ignorării unor fapte, unor realități în cadrul cărora eu includ în primul rînd locul ca atare, orașul, regiunea. Au fost bineînțeles mai mulți actori, dar a fost o regiune și un oraș și cred că așa este firesc să rămîină în istoria acestei țări. Cele spuse de mine vin deci ca o continuare, într-un fel, a ideii expuse aici, pentru că în viziunea mea lucrurile se leagă. În al doilea rînd, expunerea invită la paralelism, analogii sau oricum, studierea unor fenomene similare, și/sau diferite, pentru că ascultîndu-l pe dl. Neumann mi-am pus întrebarea: în ce măsură, de exemplu, zona Maramureșului seamănă cu Banatul și în ce măsură diferă? Dacă transferăm datele amintite aici despre Banat asupra Maramureșului, vom vedea că o parte din ele coincid. Care sînt datele absente din imagine care nu dau în Maramureș aceeași configurație ca a Banatului? Nu spun asta în defavoarea Maramureșului, ci ca o posibilă investigație în acest sens. Și aș continua aceste întrebări, căci ele se pot pune în ce privește comparația Brașov/Sibiu, și poate sînt altele. Ca o ipoteză improvizată, aș aminti ce spunea dl. Neumann la început și cred că este esențial: această marginalitate a regiunii, situarea ei la intersecția dintre mai multe imperii, i-a imprimat o dinamică specifică, și bineînțeles, prin acest dinamism, i-a imprimat o altă factură a identităților comunitare și a strategiilor istorice. Cred că pînă la urmă, aici ar trebui să se ajungă din punct de vedere istoric, și poate că această ipoteză ar avea într-adevăr o importanță pentru conturarea unor imagini de viitor, întrucît ea presupune alte strategii istorice, care au în centru nu conflictul cu celelalte comunități, ci elementul de supraviețuire comunitară, tehnici de colaborare, de apropiere, de coexistență, care au permis funcționarea unui alt model de asimilare a modelelor culturale de care dispunea fiecare comunitate în parte. Cred că pînă la urmă Banatul reprezintă un model de comunicare între comunități, națiuni, etnii, culturi, iar gradul înalt în care el poate fi perceput astăzi ca model se află în legătură directă cu faptul că lumea contemporană preferă asemenea modele de comunicare, de deschidere a comunităților, nu numai pe plan teoretic, principial, dar și practic, adică avînd un set de tehnici, de reflexe prin care această comunicare să fie și continuă și reciprocă și productivă, mai ales așa cum spunea dl. Neumann, pe cele două planuri absolut corelate și interdependente ale culturii și civilizației.

Pompiliu TEODOR: Cred că ideea organizatorilor este una fertilă pentru că privind lucrurile într-o perspectivă istoriografică, vorba dlui Spielmann, istoria regională se oferă pentru întreaga Europa ca o problemă-cheie în înțelegerea ansamblului; nu putem face o sinteză reală oprindu-ne la vîrfuri, trebuie să vedem care au fost structurile de civilizație, și într-adevăr Banatul reprezintă o entitate care

are un anume trecut istoric: Banatul este o regiune și de colonizare și totodată Banatul este zonal, dacă ne gândim foarte bine la elementele sale etnice, sociale, ș.a.m.d. Cu asta desigur că trebuie să ne interogăm care a fost elementul civilizator care a dat toată civilizația despre care ne vorbea, pe bună dreptate, colegul nostru. Cred că elementul unificator a fost impactul științelor camerale, *Kameralwissenschaft*, care au operat pe un teren, la un moment dat, aproape viran după retragerea turcilor, și atunci elementul de colonizare a devenit acolo un element de restructurare. Din acest punct de vedere principatul Transilvaniei, voievodatul, a fost altceva și poate succesul reformismului austriac acolo se datorează absenței unei structuri nobiliare exclusive. Transilvania este, citez cu aproximație pe unul dintre literații interbelici: „*țara mișcărilor colective în veșnică mobilizare*”. Asta a fost și regimul de stări, care este un regim care procedează unitar, s-a votat pe stări, or din acest punct de vedere, nu putem să facem comparații între ceea ce este în Transilvania sau ceea ce a fost un reformism stopat în Oltenia. Ar fi important să existe o anumită interculturalitate, dar să existe în același timp o preservare a propriilor valori culturale; elementul complementar care ar trebui să intervină ar fi introducerea între aceste linii paralele a unui element care să le fie comun și care să le potențeze deopotrivă printr-o viziune largă, europeană, democratică, în care cultura românească să rămână cultură românească la nivelul accepțiunilor de astăzi, cea maghiară și cea germană la fel, sau tot ceea ce reprezintă romii, sîrbii, etc în spațiul nostru. Acestea sînt probleme de care trebuie să se țină seama și reiau în acest sens o idee pe care am expus-o mai devreme: nu putem să negăm specificul și specificitatea unei culturi care coboară adînc în trecut și repet, ceea ce s-a făcut în 1500 de ani în materie de Europa națiunilor, nu poate fi un creuzet în care să se topească națiunile. Îmi imaginez noua Europă, dacă ea se va realiza cîndva, în termenii pe care îi dorim, ca pe o casă cu ușile care să se deschidă în amîndouă părțile, dar în care camerele totuși să rămînă mobilate pe gustul propriu și au intimitatea lor. Altminteri nu văd lucrurile; cine își imaginează că vom vorbi un soi de esperanto se înșeală amarnic, limba este cea mai rezistentă dintre toate.

Elek SZOKOLY: Mi-aș permite o întrebare adresată dlui Cistelecan, dat fiind faptul că a pomenit de acest specific regional românesc care în ciuda tuturor tăvălugurilor nu a reușit să fie distrus, care s-a păstrat în continuare ca specific regional. Am constatat acest caracter specific chiar la comunitatea romilor cu ocazia unei dezbateri care a avut loc acum cîțiva ani la Tîrgu-Mureș, manifestat printr-un profund patriotism local al romilor din zonă și un evident conflict față de cei de dincolo de Carpați. Mă întreb, oare acest specific nu se datorează tocmai și interculturalității tradiționale din regiune?

Alexandru CISTELECAN: Da, e evident, eu nu am insistat asupra acestui lucru, sigur că s-au exercitat anumite influențe, s-a realizat această pastă temperamentală care motivează într-un fel fudulia ardeleană în raport cu valahii.

Oricine din Ardeal e arogant față de valahi, nu știu dacă pe merit. Noi am creat împreună o civilizație, această civilizație a dus la contaminări și în tipologia umană, deși eu nu cred că s-au șters diferențele dintre un ungur, un neamț, român, dar totuși putem vorbi de un ardelean generic în raport cu valahul sau cu moldoveanul. Aș zice că partea românească la diferența Ardealului față de principate este tocmai Biserica Unită, care a fost contribuția românească la specificitatea provinciei, dar celelalte elemente vin desigur din aceste contaminări.

Smaranda ENACHE : Aș vrea să comentez că, ascultându-l pe dl. Neumann, am simțit și mai pregnant identitatea mea regională. În timp ce povestea, în mod cu totul irațional și illogic, de câte ori spunea ceva foarte pozitiv despre Banat simțeam că am un răspuns la aceasta și mă simțeam vizată. E foarte interesantă această polemică foarte elegantă, dar trebuie să vă spun, nu pentru a reface onoarea Transilvaniei ca o regiune multiculturală sau de interferență, că clasa de mijloc din care făcea parte bunică mea, studiind la Blaj cele patru clase de gimnaziu, era o clasă cu totul interculturală, iar orașul în care mi-am făcut liceul, Reghinul, avea o școală în care eram împreună copii români, maghiari și germani, iar peste drum de școală era sinagoga. Deci, era un fel de interculturalitate pe care fără îndoială că industrializarea forțată și toate celelalte lucruri pe care le-ați amintit au făcut-o să dispară. Totuși, în ce măsură este asigurată identitatea transilvană românească, în ce măsură anumite tendințe arhitectonice, de la stilul brîncovenesc la orice alt stil, modifică tradițiile românilor ardeleni, indiferent că sînt greco-catolici, protestanți, majoritar ortodocși? Ridic această întrebare pentru că identitățile nu se pot anula numai într-un mod foarte direct; identitățile regionale pot dispărea într-un mod mult mai subtil. Cred că populația românească a Transilvaniei s-a dublat în ultimii 50 de ani. Mă întreb, așadar, dacă există o identitate, dacă ea e valoroasă, dacă trebuie păstrată și dacă da, există între intelectualii români din Transilvania o grijă pentru aceasta?

Alexandru CISTELECAN : Vedeți, o mătușă din Ardeal dă bine în genealogia oricărui român. Indiferent cît de balcanic ar fi, ca spirit vorbesc, un scriitor român dacă va descoperi că o strămătușă este ardeleană, faptul este menționat în biografia lui pentru că o rădăcină ardeleană e prestigioasă. Nu dă valoare, dă un prestigiu, dă o aură de gravitate, de seriozitate, de tenacitate. Nu există nimic care să asigure această diferență, dimpotrivă, din momentul în care ar fi trebuit să se manifeste mai bine, din acel moment s-a atentat la ea. Odată ce au plecat nemții, ne-am trezit cu această specificitate foarte serios afectată, iar dovada că în Transilvania există o conștiință a interculturalității destul de activă, este faptul că toată lumea regretă plecarea nemților, nu e numai o nostalgie a intelectualilor. De îndată ce lipsește un element din acest ansamblu intercultural, devine evident că de fapt el era necesar,

avea un rost al lui acolo. Cred totuși că vom recupera diferențele identitare dacă nostalgiile noastre după acel model vor fi acute și dacă într-adevăr vom dori să instituim o tradiție a acestui spirit. Și mai cred că acum, cel puțin printre scriitorii români, se manifestă un fel de recuperare a ardelenității. Există chiar un fel de aroganță a localismului, dar evident, este un localism care nu are complexe în fața ultimului curent artistic de la New York, sau de la Paris și pe care scriitorii vor să-l impună nu doar din rațiuni decorative, care să marcheze diferența dintre un subtip de cultură care este în simbioză cu un tip dominant (pentru că totuși românitatea este dominantă față de ardelenitate). De aceea spuneam că unirea s-a făcut pe principiul subordonării, nu pe principiul armoniei, lucru evident și în felul în care a fost proiectată administrația statului; e șocant ce barieră pot fi munții dintre noi și Moldova față de felul în care munții dintre noi și București nu constituie o barieră. În măsura în care nostalgia e activă, ea devine o forță, și atunci da, vom recupera această diferență. Există desigur și tentația să scăpăm de orice diferență, care e mai comodă.

Mihály SPIELMANN: Dl. Horváth a dat o posibilă explicație pentru faptul că Maramureșul a avut o altă configurație decât Banatul. Eu cred că aici trebuie totuși să reintroducem un termen care este astăzi surghiunit pentru că aparține discursului marxist: termenul economic, problema pieței. Banatul a fost o piață, cea mai sudică, a monarhiei, unde a existat o viață economică cât se poate de variată, foarte interesantă, cu foarte multe componente etnice, economice: era o piață ideală. Șesul Banatului este o lesniciune mult mai mare decât închiderea în munți a Maramureșului. Maramureșul ca atare era o regiune închisă, sau altfel spus, o regiune unde trăiau mai mult oameni săraci. Dacă vă uitați, de exemplu, la starea evreilor din Maramureș și la starea evreilor din Banat, veți vedea o mare deosebire în avere, în cultură. Este vorba despre unul și același popor, și în Banat sînt tot evrei așchenazini ca și în Maramureș, dar este o diferență enormă între cele două populații, pentru că există două piețe diferite: una era piață locală, Maramureșul era o țară săracă, în care Tisa era de fapt singura cale pe care sarea putea ajunge la șes. În schimb, Banatul a avut exact aceeași soartă ca și Germania, în sensul că în Germania, toată industria fiind pustiită după cel de-al doilea război mondial, s-a construit o industrie nouă și, într-un fel, adevăratul victorios al celui de-al doilea război mondial în Europa este Germania. Banatul, care a fost ocupat de turci, a fost devastat și s-a putut construi o societate nouă. Acesta este succesul Banatului și acesta este și succesul interculturalității Banatului.

Victor NEUMANN: Eu cred că una din soluții, asupra căreia am zăbovit, dar văd că nu zăbovește nimeni altcineva, nu se referă la înțelegerea particularităților de limbă sau la problema conservării unor valori, cât la ideea de ridicare pînă la nivelul de cetățean (*citizen*). Eu insist asupra acestei idei pentru că este

deja verificată în diverse capitale ale lumii și pentru că ea este o problemă fundamentală nu numai pentru noi, ci și pentru Serbia, Bulgaria, Ungaria și pentru unele state central-europene: problema lui *Bürgerliche Gesellschaft*, problema societății civile, care nu a fost revigorată la noi prin nici un fel de mișcare politică sau socială, așa cum a fost de pildă la Budapesta, odată cu anul 1956. Un asemenea fenomen, generat de o mișcare culturală și o mișcare filosofică existente acolo, nu a existat în toate statele central-europene. A mai existat la Varșovia, odată cu Leszek Kolakowski, a mai existat la Praga, odată cu mișcarea lui Vaclav Havel, dar nu a existat și în celelalte state central est-europene. Problema individului nu s-a ridicat niciodată aici, de aceea avem astăzi temeri foarte mari în ceea ce privește securitatea individului: noi nu avem o justiție care să ne apere, nu avem posibilitatea de a fi în siguranță în raporturile interumane și în toate deplasările noastre, de a ști că există un legislativ care îți ia apărarea, ție ca individ, te reprezintă în fața legii, a instanței. Acestea sînt chestiuni esențiale: fără emanciparea individului și fără crearea unui sistem legislativ corespunzător nu poate exista societatea civilă. Aici intervine conceptul acesta de individualism și de societate civilă.

Andor HORVÁTH: Aș face o remarcă în legătură cu felul în care a fost văzut regionalismul în România în perioada interbelică, deci imediat după unire. Am citit cîteva publicații apărute în acea perioadă, am răsfoit cîteva cărți ale autorilor de atunci, și m-a izbit faptul că foarte mulți publiciști, istorici, oameni politici vorbeau atunci de diferențele care trebuie să fie șterse între regiuni, tocmai pentru că aceste regiuni ale României, Moldova, Transilvania, Basarabia erau privite ca purtătoare ale unor influențe nedorite din punctul de vedere al unei identități românești unitare. Eu cred că acest aspect a fost mult supralicitat — se vorbea în termeni destul de duri de o oarecare molipsire a românilor din Ardeal de gîndirea austro-ungară; iar din partea ardelenilor români nu am văzut nici un fel de luare de poziție față de aceste tendințe de unificare ideologică, intelectuală, spirituală. Foarte mult se vorbește de nevoia realizării unei națiuni române unitare pe plan spiritual, din care să dispară aceste diferențe care, repet, erau percepute și prezentate drept handicapuri culturale, ba chiar și spirituale, morale, politice. Pe de altă parte, bineînțeles, viața spirituală românească este dominată în toată perioada interbelică de impunerea unei ideologii identitare care să conveargă într-o viziune unitară a națiunii și culturii române. Această unitate este numită în fel și chip: specific național, cultură română sau identitate națională, etc. Eu cred că ceea ce se produce astăzi și este firesc să se producă, este că după ce aceste ideologii au fost construite și s-au răspîndit, au găsit ecoul necesar în conștiința națională, apare o regîndire a acestei identități, a românității, inclusiv în aceste posibile variante regionale, care bineînțeles, eu cred că este libertatea intelectualității române să o constituie în felul în care crede că ea sau ele pot fi

funcționale în condițiile de astăzi. Am reținut ideea dlui profesor Teodor și cred că este una dintre cele mai importante ale acestui colocviu: lumea de astăzi are două tendințe foarte puternice: pe de o parte, de realizare a unor uniuni supra-statale sau globale după anumite criterii și considerente și aceasta este tendința în care dorim să ne înscriem și noi, iar pe de altă parte, tendința de resurrecție a particularismelor, cele culturale nefiind decît o altă formă de afirmarea a identităților comunitare. Trebuie subliniat faptul că cele două tendințe nu numai că nu se exclud, ci sînt complementare, se presupun reciproc. În acest sens, eu cred că noi trebuie să regîndim chiar și modelele culturale curente în spațiul nostru, pentru că, sigur, orice cultură trăiește prin construcție, prin opere noi: în același timp însă ea trăiește prin regîndirea continuă a tuturor acumulărilor sale anterioare, a felului în care acceptă, refuză sau amendează teoriile, modelele anterioare sau a felului în care propune strategii de depășire a acestora. Eu aș dori să avansez în încheiere o convingere de-a mea: lumea postmodernă în care trăim este condusă de principii care nu anulează principiile fundamentale ale lumii moderne, ci, dimpotrivă, le completează și le îmbogățește prin conținuturi noi, absente în cultura modernă. Mă refer aici la idei care, după mine, sînt foarte sesizabile în spațiul culturilor occidentale, și atunci cînd vorbim de așezarea noastră în timp, și mai ales în timpul care ne așteaptă, este foarte bine să le avem în vedere: ideea solidarității care este alta decît ideea, să zicem, a fraternității așa cum fusese formulată anterior, ideea egalității șanselor, care este alta decît ideea egalității formulată anterior, și ideea respectării și încurajării diferențelor care este iarăși alta decît ideea rezumativă a dreptății, așa cum fusese formulată anterior. □

Prejudecata etnică și specificul național

ANDREI ROTH

„De ce este bolnav copilul tău, babă Ioană? L-a deocheat un străin, cumătră Stanco! Ai făcut rău că l-ai arătat străinului, babă Ioană!” Citatul provine din lucrarea *Naționalismul* a lui C. Rădulescu-Motru¹ și ilustrează cum nu se poate mai bine structura și funcția prejudecății etnice.

Prejudecata este o judecată eronată, falsă. *Pre-judecată*: una anterioară observației, experienței, cântăririi corecte a faptelor, prelucrării raționale corecte, conform regulilor logicii, a datelor de care dispune mintea cunoscătoare. Omul a cărui conștiință este încărcată cu prejudecăți privește lumea doar în oglinda propriilor idei greșite și este dispus să recepteze și să aprecieze fapte doar în această oglindă. El se referă deseori la fapte, spre a se justifica, dar este vorba la el doar de fapte selectate și alăturate în chip tendențios, răstălmăcite în sensul concluziei prestabilite. Este dispus să recepteze doar asemenea fapte, sau doar asemenea aspecte, părți ale faptelor, care se potrivesc imaginii așteptate, dorite, dinainte acceptate de el. În acest fel, orice nouă experiență nu face decât să-i întărească prejudecata. Astfel, în exemplul cuprins în citatul de mai sus din C. Rădulescu-Motru se includ două fapte sigure: copilul în cauză e realmente bolnav și el a fost văzut de un străin; numai legătura dintre aceste două fapte este una presupusă, fantezistă: de bună seamă, străinul l-a deocheat pe copil. Prejudecata funcționează ca un mecanism de auto-justificare, ce intră în acțiune ori de câte ori — folosind expresia lui Leon Festinger — omul ajunge în situația unei disonanțe cognitive. Dacă în capul omului se înfruntă două conținuturi de conștiință (gânduri, atitudini, păreri) incompatibile, se produce o stare de tensiune; această stare este neplăcută, omul este deci motivat să încerce a o înlătura. În acest scop, el caută elementele care susțin, întăresc conținuturile de conștiință preferate sau, pur și simplu, obișnuite; astfel, el *se convinge* că ideea, părerea, atitudinea pe care a adoptat-o dinainte este cea justă, este singura corectă.

Selectarea arbitrară a faptelor, stabilirea arbitrară a unor legături între faptele selectate și generalizarea ilicită — extinderea asupra unui grup mare de oameni a unor constatări referitoare la cazuri singulare — constituie principalele procedee, greșite din unghiul de vedere al logicii, prin care se elaborează și se susțin prejudecățile. Așa se face că dialogul cu un om condus de prejudecăți este extrem de dificil, dacă nu de-a dreptul imposibil: deoarece nu se construiește cu argumente raționale, prejudecata nici nu ascultă de glasul rațiunii. „Je ne connais l'art de convaincre celui qui ne veut pas être attentif” — spune o vorbă franțuzească. Nu poate fi convins cel care nu vrea să se supună argumentelor.

În conștiința comună, obișnuința acționează deseori drept criteriu al normalității. Comportamentele, atitudinile uzuale în mediul social dat sînt în chip spontan considerate a fi normale, iar cele deviante sau anomice în acel mediu ca fiind abateri de la normalitate. În consecință, conștiința comună este înclinată să considere comportamentele și atitudinile corespunzătoare altor sisteme de valori, caracteristice altor comunități, ca fiind ne-normale, de valoare inferioară, condamnabile. Conștiința comună judecă „grupo-centric” sau etno-centric, ea nu este dispusă să accepte relativitatea tuturor așezărilor omenești. Ca tentativă de abordare științifică a societății, sociologia este prin excelență relativistă. Mattei Dogan și Dominique Pelassy² subliniază că doar compararea diferitelor societăți, luarea în considerare a multiplicității situațiilor permite sociologiei să evite capcana etnocentrismului și să constate, în același timp, originalitatea contextelor naționale și legile tendențiale cu semnificație universală.

Prejudecata acționează în multe domenii ale vieții publice și particulare, avînd, în unele, caracter inofensiv, în altele, un grad înalt de pericolozitate socială. Mie, personal, nu-mi place spanacul, fiindcă e verde; nici nu doresc să mă conving, prin gustare, de calitățile acestui aliment; mă privește, nu-i fac nimănui vreun rău cu aceasta. Alta este situația în privința prejudecății privitoare la inferioritatea femeii față de bărbat: aceasta are consecințe nefaste, atît în viața particulară, în relațiile familiale, cît și pe planul vieții publice, în activitatea profesională și în comportamentul civic. Se știe bine: în secolul nostru, femeile s-au afirmat cu succes într-o seamă de ramuri profesionale din care înainte erau excluse; ideea egalității lor civice s-a afirmat de asemenea ca un component *sine qua non* al democratismului orînduirii statale. Argumentele milenare privitoare la incapacitatea femeii de a fi, ca ființă umană, egală ca valoare cu bărbatul, s-au dovedit a fi simple prejudecăți.

Rădăcinile prejudecății etnice se află în copilăria îndepărtată a omenirii. Etnologii, antropologii contemporani sînt cvasi-unanimi în afirmația că toate prejudecățile etnice se trag într-un fel din etnocentrismul strămoșesc, primitiv. Astfel, Claude Lévy-Strauss arată că noțiunea de *umanitate* s-a conturat tîrziu. Originar, umanitatea s-a terminat la granița tribului, a grupului lingvistic sau a

așezării, multe populații primitive denumindu-se pe sine cu un cuvânt care avea semnificația de „om”. În alte cazuri, membrii unui trib se numesc pe sine „cei buni”, „cei excelenți”, chiar „cei perfecți”, ceea ce înseamnă implicit că alte triburi, grupuri umane nu sînt purtătoare ale calităților umane pozitive, ci sînt constituite din „cei răi”, chiar din cei „odioși”, uneori din „maimuțe” sau „păduchi”. Mai mult, în unele cazuri li se refuză străinilor însăși existența reală, ei fiind considerați — denumiți — „umbre” sau „apariții”³. Într-un cuvînt: forma originară, cea mai veche a etnocentrismului a concentrat notele umanității doar asupra propriei etnii. Aceasta este și părerea lui Konrad Lorenz, după care canibalul își consumă hrana fără scrupule, deoarece pe cei aparținînd altui trib nu-i consideră „oameni”, noțiunea aceasta fiind, pentru el, rezervată exclusiv pentru denotarea membrilor propriei etnii⁴. Lorenz denumeste „Scheinartenbildung” — constituire aparentă, părelnică a unei specii — procesul prin care unele etnii percep propria distincție culturală în cadrul umanității ca pe o particularitate *biologică*.

„Concepția pre-științifică despre om poate fi designată în chipul cel mai adecvat ca etnocentrism”, scrie antropologul francez Leroi-Gourhan. După el, esența etnocentrismului constă în postularea etniei ca un fel de ființă ideală, care întruchiează toate calitățile bune și frumoase, așezînd totodată în afara lumii familiare populațiile străine, care încarnează, în înfățișarea și în moravurile lor, urîtenia și răutatea⁵. În mentalitatea arhaică, conștiința identității individului este proiectată asupra conștiinței identității etniei, a comunității, individul se identifică deplin cu aceea comunitate în care s-a născut și de care aparține. Individul își poate realiza identitatea numai prin apartenența sa la comunitate, poate trăi ca ființă umană doar ca membru al comunității date. Se înțelege de la sine că o asemenea mentalitate admite perceperea străinului doar ca membru al comunității străine. Mentalitatea aceasta este *etnocentrică*, întrucît consideră acceptabile doar modelul comportamental și lumea valorică a propriului grup, iar comportamentele și valorile „altora” le consideră din capul locului inacceptabile.

De aici urmează că normele propriului grup sînt considerate a fi etalonul oricărui comportament, criterii ale „normalității” comportamentale. Astfel, ceea ce fac „alții” apare ca abatere de la normalitate, ca devianță condamabilă. Aici se află rădăcinile intoleranței față de alteritate. „... în numele a ce este condamnată alteritatea? În numele uneia dintre cele mai gregare, mai obscure, mai nedrepte și mai incoerente prejudecăți”; „o comunitate se proclamă pe sine etalon al frumosului, binelui și adevărului”, scrie Albert Memmi⁶.

Desigur, etnocentrismul originar nu este unul premeditat, ci spontan: „un grup social — ca și un individ, de altfel — manifestă involuntar (neprogramatic) tendința de a se proiecta, în percepția de altul, drept normă sau etalon, de a se considera într-un sens «măsură a lucrurilor». [...] Simpla constituire a unui grup are ca efecte imediate: 1. diferențierea sa de alte grupuri și 2. creditul de pozitivita-

te acordat grupului propriu, tendința de favorizare a acestuia. Constatarea diferenței se proiectează în judecată de valoare. Dar o cultură nu e »bună« sau »rea«, ea e pur și simplu diferită de altele” — scrie Ion Radu⁷. Ultima propoziție din acest citat este esențială: mentalitatea etnocentrică primară poate fi considerată oarecum „naturală”, dar judecata de valoare construită pe baza ei este falsă. Această falsă judecată este susținută, apărată, colportată *ne-spontan* de *ideologia* etnocentristă a naționalismului. Iar această ideologie este în principiu și în ansamblu incompatibilă cu punctul de vedere științific în disciplinele socio-umane: „datorită relativismului cultural care a pătruns în ultima vreme în științele sociale și umaniste, afirmația că anumite culturi ar putea fi superioare altora e considerată eronată”, scriu Juan Antonio Perez și Francisco Dasi⁸.

Această ideologie, „specificismul și etnicismul ireductibil și intolerant”, este „de origine romantic-naționalistă, orientată spre exacerbarea valorilor etnice, de orice categorie și pe toate planurile. Respectiv, proclamarea superiorității lor indiscutabile și în toate domeniile. În același timp, respingerea și combaterea altor valori etnice. Ceea ce duce la convingerea superiorității absolute a valorilor etnice, când acestea intră, în mod inevitabil, în conflict ori concurență, directă sau indirectă, cu alte valori etnice. Raportul de forță se transformă într-un raport valoric de superioritate și inferioritate, în cazul când, pe teritoriul Statului-Națiune, valorile etnice majoritare sînt superioare cantitativ valorilor etnice minoritare. De unde, o cauză continuă de exclusivisme, antagonisme și conflicte. Deoarece orice valoare proclamată nu numai ca dominantă, dar și absolută, devine întotdeauna dogmatică, intolerantă și restrictivă” — scrie, cu dreptate, Adrian Marino⁹. Etnocentrismul este, prin natura sa, ușor de conectat la sistemele politice represive; asupra acestei chestiuni voi reveni.

Mentalitatea etnocentrică așează manifestările propriei comunități în vârful scării valorilor: „noi” sîntem mai buni, mai frumoși, mai curajoși, mai deștepți; tot ceea ce facem „noi” — sau ceea ce am făcut în trecut — este corect și ireproșabil; cei ce au procedat greșit, incorect, nedrept, irațional au fost întotdeauna alții. Această părere constituie fundamentul moral (iluzoriu) al acelei trăsături a etnocentrismului, după care temelia oricărui act moral poate fi doar slujirea propriei comunități. Pentru imaginea etnocentrică despre lume, notează Csepeli, nu există altă realitate socială decît cea formată din propriul grup și „alții”; importante sînt doar treburile propriului grup; bine este ceea ce e folositor propriului grup, iar rău, ceea ce dăunează acestuia; tot ceea ce este bine poate fi dedus cauzal din acțiunea propriului grup și invers: răul este întotdeauna cauzat de „alții”. Primul comandament etic prescrie deci iubirea și slujirea propriei comunități. Raportarea negativă la „alții” nu este dictată de reavoință, ci de iubirea necondiționată a propriei comunități¹⁰. Etnocentrismul, arată și Manfred Markefka, înseamnă prioritatea necondiționată acordată, în toate împrejurările,

propriului grup în raporturile acestuia cu vreun altul. În aparență, nu ar fi nimic de reproșat unei asemenea atitudini. Numai că aceasta înseamnă totodată că „alții” vor fi apreciați și judecați în mod negativ și tratați ca atare¹¹. Simplu spus, aceasta înseamnă că într-o relație concretă dintre A și B, a favoriza pe A este în mod implicit și inevitabil egal cu a-l defavoriza pe B.

Cînd vorbim despre faptul că în viziunea etnocentrică primul comandament etic este slujirea propriei comunități, bineînțeles nu formulăm o obiecție împotriva răspunderii asumate de individ față de comunitatea din care face parte. Slujirea propriei comunități este în sine un comandament etic, un element de la sine înțeles al conștiinței normale a identității etnice. Viziunea etnocentrică deformează însă acest comandament, întrucît o așează deasupra oricărei alte cerințe morale. Cu alte cuvinte, interesul comunității justifică și comportamentele sau acțiunile imorale: e voie, e chiar obligatoriu să minți, să comiți falsuri, să ucizi chiar; se poate și chiar trebuie falsificată istoria, se poate și chiar trebuie mistificate realitățile prezente dacă așa o cer interesele — reale sau aparente — ale comunității. Aceasta este pseudo-moralitatea, pe care o impune etnocentrismul, a principiului „scopul scuza mijloacele”. Pe deasupra, un asemenea mod de slujire a comunității poate fi eficient doar pe termen scurt, iar pe termen lung se dovedește întotdeauna mai curînd dăunător, decît folositor comunității date.

Sub aspect logic, etnocentrismul păcătuiește și prin subordonarea totală a indivizilor față de imaginea pe care și-o construiește despre grupul sau comunitatea de care individul aparține, prin proiectarea imaginii negative a grupului asupra tuturor indivizilor acestuia, eludînd luarea în considerare a însușirilor personale, diferențiale ale oamenilor ca indivizi. Eroarea logică cunoscută sub denumirea *argumentum ad hominem* ia aici forma unui *argumentum ad tribum*: din moment ce aparține tribului disprețuit, grupului desconsiderat și urît, individul — orice ar face, oricîte calități personale ar avea — nu poate fi decît rău, josnic, periculos.

În cercetările sale de psihologie socială, orientate psihanalitic, Erich Fromm designează etnocentrismul prin expresia „narcisism grupal”¹². Narcisismul, cum se știe, este aberația psihică a omului care se admiră pe sine, îndrăgostit de propria sa imagine. După Fromm, „narcisismul grupal” avantajează coeziunea și solidaritatea intra-grupală, dar constituie totodată și unul din izvoarele principale ale agresivității umane. Individul, pînă nu i se întunecă de tot mintea, poate avea măcar îndoieli cu privire la propria imagine narcisiacă: membrul comunității, stăpînit de etnocentrism, nu are asemenea îndoieli, căci viziunea sa este întărită de aceea a majorității grupului sau etniei. Iar două „narcisiacă grupale” adverse se potențează reciproc.

Se vede din toate acestea: autorii diferiți, care se apropie de pe poziții teoretice diferite de problema prezentată, judecă etnocentrismul în chip identic. Se cuvine însă subliniat că în toate cazurile, prin etnocentrism se înțelege conștiința aberant-

deformată a unei etnii. Etnocentrismul nu este identic cu conștiința firească, sănătoasă a identității etnice, ci varianta împovărată de prejudecăți a acesteia.

Etnocentrismul arhaic consideră că presupusele trăsături negative ale comunităților străine provin din natura acestora; consideră de asemenea că „normalitatea” propriei comunități ține de natura lucrurilor, de natura însăși. Orice etnocentrism ulterior presupune că deosebirile dintre etnii țin de natura lor, mai precis: presupune că pretinsa superioritate a propriei etnii ține de natura lucrurilor, de natura însăși. Variantele moderne ale etnocentrismului își forjează pseudoargumentele privitoare la deosebirile biologice dintre etnii, precum și la inegalitatea valorică a etniilor, pornind de la această falsă premisă. Chiar și atunci când împinge pe primul plan factori de ordin psihic (nu biologic), etnocentrismul are în vedere, în ultimă analiză, trăsături ereditare, reproduse invariabil în șirul generațiilor, deci biologic fundamentate.

Etnocentrismul modern se înrădăcinează însă nu numai în mentalitatea străveche, primitivă, ci și în cea puerilă, care o reproduce în chip specific pe cea dintîi. Jean Piaget a scos în evidență acest aspect: la început, copilul e egocentric, „prima sa presupunere este că atitudinile provenite din mediul său nemijlocit sînt singurele posibile; acest egocentrism ce se manifestă deopotrivă sub aspect intelectual și emoțional nu este conștient, el urmează în chip spontan din puținătatea relațiilor sociale ale copilului. Odată cu lărgirea ulterioară a experienței de viață, cu lărgirea orizontului său social, egocentrismul inițial al copilului va trăi mai departe în variate forme ale sociocentrismului”. Din judecata conform căreia atitudinile obișnuite în mediul meu sînt cele normale, firești, corecte, se formează ulterior convingerea că atitudinile uzuale în grupul nostru — la început grupul mai mic, apoi unul mai mare — sînt singurele corecte; „de aici provin tensiunile și perturbațiile ulterioare”¹³. Voi adăuga: tensiunile survin dacă grupurile mai mari nu contracarează, ci cultivă egocentrismul grupal, adică etnocentrismul. Alternativa sănătoasă, după Piaget și colaboratorii săi, constă în „tranziția de la egocentrism la reciprocitate”, înțelegerea faptului că celelalte comunități dispun și ele de valori proprii, nici una nefiind privilegiată de la natură. Manipularea etnocentrică împiedică însă răspîndirea în masă a alternativei democratice.

Voi mai adăuga că Piaget nu folosește, în lucrarea citată, noțiunea de etnocentrism, ci vorbește de formarea noțiunii de patrie, a convingerii patriotice. Mai precis — fără a formula în mod explicit aceasta — Piaget vorbește despre varianta naționalistă a patriotismului, care ridică pe primul plan raportarea negativă față de alte țări și popoare. Piaget nu distinge patriotismul firesc și justificat de cel împovărat de prejudecăți; să nu uităm însă că el nu este nici sociolog, nici politolog, cu atît mai puțin om politic.

Mulți alți autori, care condamna etnocentrismul, procedează în chip asemănător. Și după W. G. Sumner, „invidia etnocentrică strămoșească, vanitatea,

cruzimea și ambiția sînt cele mai puternice elemente ale patriotismului. Asemenea simțăminte pot fi cu ușurință provocate la masă. Cu siguranță, ele se vor bucura de popularitate. Cercetarea atentă scoate însă totdeauna la iveală că nu se întemeiază pe fapte. Niciodată nu se poate dovedi că noi sîntem cu toții buni, iar ceilalți cu toții răi”¹⁴. Substituind, în acest citat, noțiunea de patriotism cu cea de naționalism, putem accepta, fără rezerve, ideea. Cunoscutul psiholog american Gordon W. Allport are și el în vedere patriotismul de factură naționalistă, care induce ură față de alte țări și națiuni, cînd notează că „cei mai mari patrioți autoprocamați” se recrutează din rîndul persoanelor în mod extrem orbite de prejudecata etnocentristă¹⁵.

Xenofobie și dominare/supunere. Etnocentrismul arhaic sau pueril-primitiv potențează oroarea (teamă, neîncrederea, ură) față de „altul”, în combinație cu alte elemente de conștiință, respectiv cu alte mecanisme de falsă conștiință.

Voi menționa în acest loc concepția lui Th. W. Adorno despre caracterul autoritar, pe care-l consideră caracteristic pentru fascism, dar nu produs de acest regim politic. De ce se lasă majoritatea unei societăți indusă în eroare de către propaganda fascistă, se întreabă Adorno, și răspunde: deoarece fascismul satisface cerințele ascunse ale structurii caracteriale ale acestei majorități, aducînd la suprafață și utilizînd în propriile sale scopuri potențialul antidemocratic existent în masă¹⁶.

Există, după Adorno, un sindrom al trăsăturilor de caracter, care predispune la receptivitate față de mentalitatea fascistă. Persoana „potențial fascistă” este orientată antidemocratic. se simte în largul său într-un sistem autoritar sau dictatorial. Caracterul autoritar izvorăște, după Adorno, din structura instinctuală sado-masochistă, dar se realizează în proporții de masă doar în asemenea împrejurări, în care reușita adaptării sociale pretinde ca individul să-și găsească plăcerea în ascultare și supunere. Este de subliniat nota ambivalentă a caracterului autoritar în viziunea lui Adorno: „În psihodinamica caracterului autoritar, agresivitatea inițială se resoarbe parțial și se transformă în masochism, parțial se păstrează ca sadism, îndreptat spre cei cu care persoana nu se identifică, înspre grupul celor străini. [...] Ambivalența este cuprinzătoare: devine evidentă, înainte de toate, în încrederea oarbă față de putere, precum și în disponibilitatea de agresare a celor ce se arată slabi, a celor designați socialmente ca victime”¹⁷. Victimele predilecte ale regimurilor fasciste, cu deosebire ale fascismului german, erau evreii; ură față de evrei reprezintă deci, în concepția lui Adorno, manifestarea agresivă a caracterului autoritar.

Voi adăuga la acestea doar atît: ceea ce se referea la fascism, în acest context, este totodată valabil pentru toate înfățișările totalitarismului. Deși originar s-a afirmat sub lozinca internaționalismului, regimul comunist a încercat și el — odată consolidat sistemul său de putere — să se justifice în fața maselor prin cultivarea ideologiei și mentalității naționaliste. S-a ajuns la constituirea unui național-comunism, a unui regim hibrid de totalitarism de stînga și de dreapta totodată, deosebit de asupritor al

propriului popor și deosebit de virulent în manifestările sale naționaliste. Regimul lui Nicolae Ceaușescu a constituit un exemplu extrem al acestei variante a totalitarismului.

Fără a porni de pe poziții psihanalitice, o seamă de alți psihologi și social-psihologi au observat legătura dintre etnocentrism și orientarea politico-ideologică de extremă dreapta. Astfel, H. J. Eysenck constată convergența dintre convingerea în superioritatea propriei națiuni și desconsiderarea altor etnii, pe de-o parte și atitudinile conservatoare, conformiste, agresiv-sadice pe de altă parte¹⁸. Această convergență este desigur valabilă și pentru totalitarismul comunist, care a cultivat la rîndu-i conformismul și supunerea. Împreună cu atitudinea agresivă față de cei de altă etnie.

O altă analiză demnă de a fi menționată aici pornește de asemenea de la constatarea conexiunii dintre atitudini și sisteme de vederi. Milton Rokeach și Frank Restle disting sisteme de gândire „deschise” și „închise”. Sistemul de gândire „închis” este înclinat spre prejudecăți și favorizează adaptarea necritică la puterea dată, acceptarea subordonării. Prin caracterul „deschis” al sistemului de gândire autorii înțeleg capacitatea persoanei de a recepta și a aprecia critic informația venită din lumea exterioară, de a o folosi ca punct de plecare al acțiunii sale autonome. Numai pe temeiul unui sistem deschis se poate deci raporta persoana în chip activ la mediul său social, poate ea acționa în mod adecvat în raport cu mediul dat. Sistemul închis acceptă necritic informația: cu cît mai închis este un sistem, cu atît mai mult depinde acceptarea unei păreri, atitudini de elemente neesențiale în raport cu logica lucrurilor, de semnale lăuntrice sau de semnale arbitrare emise de puterea dată. Sistemul deschis judecă în conformitate cu logica lucrurilor, rezistă la influențele externe sau interne străine de esența problemei în cauză. Sistemul „închis” cultivă prejudecata, în opoziție cu cel „deschis”, care o exclude, căci își elaborează judecățile pe temeiul faptelor, luîndu-le pe acestea ca temei al acțiunii. Primul se lasă cu plăcere la voia puterii, nu de dragul superiorității argumentelor acesteia, ci deoarece aceasta îl poate pedepsi sau recompensa. Cu cît mai neîngrădită este puterea, cu atît mai intens cultivă ea sistemul „închis” de gândire la supușii săi. „Prin identificarea exagerată cu puterea nelimitată, precum și prin dezarmarea în fața întăririlor arbitrare ce vin din partea puterii, persoana se protejează de fapt împotriva însingurării, izolării, urii față de sine și față de oameni”; în același timp însă această identificare „poate fi instrumentul adecvat al autojustificării pentru carierismul egoist, precum și pentru condamnarea morală a celorlalți”¹⁹. Condamnarea morală a „altora” include însă — nu ura față de oameni în general, ci — ura față de oamenii aparținători altor grupuri, altor comunități.

Rămîne o chestiune deschisă, la care nu voi încerca să răspund: în ce măsură este satisfăcătoare interpretarea psihanalitică a etnocentrismului. După Adorno, deoarece prejudecățile nu sînt întemeiate prin experiență, ele pot fi explicate doar prin impulsurile provenite din abisurile conștiinței²⁰. După Henri Tajfel însă prejudecățile nu sînt produse instinctuale, ci conștiente, deci pot fi înlăturate,

dacă sînt combătute în condiții sociale adecvate²¹. După Rokeach și Restle, modelul uman al gîndirii închise este cel mai bine descris de către behaviorism și psihanaliză — behaviorismul concentrîndu-se asupra impulsurilor externe, psihanaliza asupra celor externe — iar modelul gîndirii deschise este cel mai bine sesizat de psihologia gestaltistă (a configurației), deoarece aceasta din urmă pornește de la presupunerea că omul este o ființă rațională, care acționează prin aprecierea situației date, a cerințelor cuprinse în notele structurale ale acesteia. În realitate însă, omul nu este o ființă nici în totalitate irațională, nici în întregime rațională, el acționează sub puterea unor impulsuri interne și externe, de aceea doar împreună, cele trei orientări surprind complexitatea realității umane. Nu este nici primul, nici singurul caz în domeniul științelor socio-umane, cînd sincretismul pare a fi soluția optimă. Oricum, în problema pe care o cercetăm, cele trei orientări se confirmă reciproc prin concluzia comună la care ajung.

Chiar dacă explicația oferită de Adorno cu privire la „caracterul autoritar” nu este unanim acceptată, cel puțin în ce privește motivația de psihologie abisală, se poate afirma cu siguranță existența legăturii reale dintre mentalitatea încărcată de prejudecata etnică și acceptarea sistemului totalitar. Regimul fascist, întemeiat pe „Führerprinzip” se folosește în chip firesc de naționalismul extremist, ca de instrumentul cel mai eficace pentru manipularea maselor: el prezintă dictatura ca pe singurul remediu în fața amenințării pe care o reprezintă „străinii” dinăuntru și din afară. Toate mișcările și regimurile politice de extremă dreaptă au împletit antidemocratismul cu naționalismul. Dar și regimurile comuniste din Estul Europei, constituindu-se în dictaturi unipersonale, au recurs la naționalism, dovedindu-se totodată a fi nu mai puțin antidemocratice. Acceptarea puterii nelimitate a secretarului general, a conducătorului unipersonal se leagă de mentalitatea că etnocentrismul este „firesc”, este chiar singura atitudine socială posibilă. Subordonarea totală și umilă față de șeful atotputernic merge mîna în mîna cu credința în superioritatea proprie față de „alții”, față de „străinii” dinăuntru și din afară. Nu este deloc întîmplător că cei mai lipsiți de scrupule elogiatori ai persoanei atotputernicului secretar general au fost totodată și cei mai extremiști propagatori ai naționalismului în România.

Legătura dintre supunere și xenofobie are aspecte psihologice și sociologice conexe. Omul slab, neștiutor, fără succes în viață, incapabil de a se realiza prin creație valorică autentică, este înclinat să împărtășească prejudecăți etnice, căci își atenuază sau își compensează propriul sentiment de inferioritate, considerînd pe „alții” ca fiind *în bloc* inferiori. Straturile sociale dezavantajate sînt de regulă receptive la manipularea naționalistă. După psihologul social Elliot Aronson, dacă cineva se situează pe treapta de jos a ierarhiei sociale, ușor i se poate trezi dorința să existe o minoritate și mai năpăstuită, față de care se poate simți și el în superioritate. Mai multe cercetări au arătat că disponibilitatea unor persoane față de prejudecata etnică este bine presemnalată de statutul său social scăzut sau

în scădere²². De asemenea, sînt foarte receptive la manipularea naționalistă straturile ale căror ambiții de ascensiune sînt în neconcordanță cu posibilitățile lor reale; acestea se referă deseori la diferite grupuri ale micii burghezii, care, în societatea capitalistă, au jucat un rol important în mișcările și în regimurile fasciste. Sub comunism, asemenea rol au jucat unele straturi dezrădăcinate în urma transformărilor sociale structurale efectuate arbitrar de către regim.

Nu se poate îndeajuns sublinia că xenofobia, ura, neîncrederea față de „alții” reprezintă doar a fațetă a ideologiei și mentalității etnocentrice, naționaliste. Cine nu-și poate forma decît o imagine distorsionată despre „altul”, își va construi și despre sine o imagine deformată. De esența etnocentrismului ține ideea și sentimentul excelenței, superiorității necondiționate și indiscutabile a propriei națiuni. „Antisemitismul — scrie Sartre — oferă nu numai plăcerea urii; dacă îl tratez pe evreu ca pe o ființă josnică și pernicioasă, presupun totodată că eu însumi, nefiind evreu, aparțin de o elită. Iar această elită [...] seamănă din toate punctele de vedere cu o aristocrație determinată prin naștere. Nu trebuie să fac nimic pentru a-mi dobîndi superioritatea și orice a-și face, nu pot s-o pierd. Ea îmi este dată odată pentru totdeauna, ca un obiect”²³. Ideea lui Sartre este pertinentă, bineînțeles, cu privire la orice fel de etnocentrism, cu privire la toate naționalismele.

Cel ce este convins că apartenența sa la propria etnie îi asigură o superioritate înăscută, indiscutabilă și pe care nu o poate pierde, trebuie să presupună de asemenea că același lucru este valabil pentru fiecare membru al aceleiași etnii. Considerînd toți indivizii etniei ca purtători ai valorilor esențiale ale acelei etnii, el va renunța la recunoașterea prezenței, în cadrul fiecărei etnii, a întregii game a calităților și defectelor omenești, va presupune că fără excepție, toți membrii propriei etnii sînt buni, frumoși, drepi, eroici etc., iar tot ce e rău, urît, indezirabil în viața reală a etniei provine de la „alții”; om de nimic nu poate fi decît un *străin de neam*.

În orice societate structurată în grupuri distincte, conștiința identității omului include conștiința apartenenței sale la un grup sau la mai multe grupuri determinate. Într-o umanitate împărțită în grupuri etnice diferite, conștiința identității individuale involvă conștiința apartenenței de o anumită etnie. Oricine trebuie să aparțină undeva; cine nu-și conștientizează apartenența, se va simți în mod inevitabil străin în această lume. Fără a-ți cunoaște și a-ți recunoaște rădăcinile, nu poți fi tu însuși. Conștiința dezrădăcinării este o conștiință amară. Unul din sensurile noțiunii de alienare — sensul mai frecvent utilizat, dar mai superficial — este cel care designează faptul și conștiința dezrădăcinării, însingurării, izolării omului. Sensul mai adînc al alienării trimite la îndepărtarea omului de umanitatea sa, la deformarea morală implicată de dezumanizare. Prejudicata etnică induce o asemenea îndepărtare de la umanitate. Conștientizarea apartenenței omului la etnia sa, asumarea solidarității cu aceasta din urmă constituie antidotul față de alienare în primul sens. Dar identificarea totală, necondiționată, necritică, *impersonală* cu propria etnie, deci etnocentrismul, provoacă

înstrăinarea în cel de-al doilea sens, înstrăinarea omului de valorile umanismului și — prin aceasta — de propria sa esență umană.

Etnocentrismul și psihicul național. Mentalitatea etnocentristă atribuie, de regulă, etniei ce constituie ținta prejudecăților, proprietăți negative, trăsături de caracter condamnabile, comportamente repugnante, un mod de gândire aberant.

Este indiscutabil că toate popoarele, națiunile, naționalitățile au anumite particularități psihice, care își află expresia atât în comportamentul cotidian al membrilor comunității respective, cât și în cultura acesteia. Există o enormă literatură a „specificului național”; în puține domenii ale științelor socio-umane dispunem însă de atât de puține cunoștințe întemeiate pe constatări faptice controlate și unanim acceptate, ca în această privință. Constatările privitoare la particularitățile unor etnii sînt în cele mai multe cazuri pur descriptive și foarte contradictorii, întemeindu-se mai mult pe impresii incontroabile; prejudecățile țin locul, de prea multe ori, judecăților de constatare corect fundamentate faptic și rațional. Ceea ce se poate afirma cu destulă siguranță în acest domeniu are sens negativ: se vede bine cum nu trebuie să ne apropiem de această temă, dacă vrem să ne menținem în limitele raționalității științifice. Voi încerca, în cele ce urmează, să-mi formulez pe scurt opiniile privitoare la aceasta.

Orice etnie își formează o imagine despre propriile sale particularități. Purtătorii de cuvînt ai naționalismului, publiciști, filosofi, literați, istorici contribuie cu mult zel la desenarea și colorarea în cît mai stridente culori a acestei imagini. Însă o cerință elementară a științificității reclamă neacceptarea ca monetă curentă a imaginii despre sine a oricărei etnii, după cum nici părerea despre sine a oricărei persoane nu poate fi considerată din capul locului ca expresie a unei judecăți obiective, cu atât mai mult dacă autocaracterizarea conține doar elemente laudative.

Același lucru se referă la imaginea pe care o etnie — și cu atât mai mult ideologii naționaliști ai acesteia — o construiesc și o colportează despre alte etnii, mai ales despre cea sau cele desconsiderate, temute, urîte. Este de importanță vitală, consideră G. W. Allport, să nu confundăm caracterul național real cu imaginea prin care unele popoare descriu, reciproc, caracterul național al celuilalt²⁴. Se înțelege de la sine că autoaprecierea unei etnii este deopotrivă slujită de imaginea propriilor — reale sau presupuse — particularități pozitive, cât și de imaginea depreciativă, bogată în particularități negative, a etniei „adverse”. Imaginea prea frumoasă despre noi înșine și cea prea urîtă despre „alții” constituie două aspecte complementare, inseparabile ale aceleiași mentalități sau ideologii.

Fie-mi permis să notez aici: principalul indiciu al lipsei de prejudecăți, al efortului de obiectivitate, al lucidității și al moralității persoanei care se pronunță public în aceste probleme este capacitatea sa de a sesiza critic și a recunoaște aspectele nefavorabile ale particularităților propriiei comunități, erorile sau neîmplinirile istorice ale acesteia. Este ușor să obții popularitate prin concesii

făcute stereotipiilor etnocentrisme. Solidaritatea cu propria etnie, îngemănată cu conștiința răspunderii față de aceasta, impune reacția lucidă la fapte, chiar dacă acestea nu sînt de laudă. Luciditatea manifestată în recunoașterea aspectelor neluminoase — pe care naționalismul a etichetat-o întotdeauna ca trădare — constituie premisa indispensabilă a oricărui efort de optimizare a realităților.

Voi aminti aici o pildă ilustră, cea a lui Thomas Mann. Se știe că acest mare scriitor german s-a opus categoric sistemului hitlerist; a combătut etnocentrismul german, s-a opus tendințelor naționaliste de falsificare prin idealizare a istoriei politice și culturale a Germaniei. Iată o manifestare a acestei poziții. Într-o scrisoare adresată lui Carlo Sforza, datată 13 august 1941, scrie astfel: „... nimeni nu poate spune cît de departe trebuie să ne adîncim în istoria germană, pentru a nu mai descoperi acel spirit, a cărui ultimă înjosire amenință astăzi cu barbarizarea și asupra întregii lumi. Cel puțin pînă la Evul de Mijloc; căci [...] chiar la Luther apar trăsături naziste. Și ce grozavii se găsesc la Fichte! Ce lucruri amenințătoare în muzica lui Wagner și cu atît mai mult în scrierile acestuia! Ce amestec de lumini și umbre la Schopenhauer și Nietzsche!”²⁵. (Trimiterea la Luther privește, probabil, manifestările antisemite ale marelui reformator). Cine înțelege din acest citat că Thomas Mann se pronunță împotriva propriei sale națiuni, nu înțelege nimic. De fapt, critica sa țintește nu demolarea, ci apărarea adevăratelor valori ale culturii, ale națiunii germane.

Revenind acum la relația dintre specificul național și imaginea acestuia în conștiința comună sau/și în ideologie: pentru abordarea cu pretenții științifice, sociologică și social-psihologică, este de importanță capitală distincția dintre realitate și imagine. Imaginea despre orice lucru — o părere, o concepție, o atitudine — poate fi luată obiect al cercetării și — în consecință — tratată ca un *fapt*. Dar este vorba atunci de un *altfel de fapt* decît obiectul însuși, la care se referă imaginea. Dacă un sociolog englez întreprinde o cercetare printre compatrioții săi și constată că optzeci la sută dintre aceștia consideră că francezii sînt nesuferiți și contactul cu aceștia este indezirabil, atunci — dacă cercetarea s-a făcut corect, în mod profesionist — rezultatul va consemna un fapt, anume faptul că majoritatea menționată a populației engleze este de părere că francezii se caracterizează prin trăsături negative. Din aceasta nu urmează însă nici o judecată validă despre particularitățile obiectului însuși, ale poporului francez. Cunoașterea obiectivă a specificului național francez ar putea fi obținută, în principiu, doar printr-o cercetare efectuată nemijlocit asupra obiectului însuși, nu asupra unei imagini a acestuia. Același lucru este valabil — chiar în crescută măsură — pentru designarea specificului național propriu al unei etnii.

Cercetarea imaginii despre sine și despre alții a diferitelor etnii — imagologia — are o bogată literatură științifică, ce se înscrie cu deosebire în sfera — și se efectuează cu mijloacele — psihologiei sociale. Nu există însă, după știința mea,

o literatură științifică propriu zisă, întemeiată pe cercetări empirice, pe constatări faprice obiective, controlabile și unanim acceptabile, privitoare la surprinderea nemijlocită a particularităților naționale ale oricărei comunități etnice. Și nu există așa ceva, deoarece — cel puțin după cunoștința mea — știința nu a aflat încă mijloacele adecvate pentru a întreprinde asemenea cercetări care să conducă la concluzii valide. Literatura totuși existentă în acest domeniu — extrem de bogată de altfel — este de factură filosofic-speculativă, eseistic-literară sau jurnalistică. Ea conține deseori observații profunde și spirituale, întemeiate pe intuiții și impresii. Conținând o mare doză de subiectivitate, ele sînt în principiu incontrollable cu mijloacele științei. Disputa în jurul lor — adesea pasionată, chiar acerbă — este de aceea în principiu indecidabilă, ca orice discuție pur ideologică; părerile unor autori diferiți sînt adesea ireconciliabile, iar opțiunile se fac, în ultimă analiză, mai mult după criterii sentimentale decît raționale.

Afirmația de mai înainte se cere precizată și completată. *Tentative* de abordare științifică a „psihologiei popoarelor” s-au făcut, multe, însă fără rezultat apreciabil. În secolul trecut, s-a manifestat încercarea, inspirată de viziunea romantică despre lume, de constituire a „psihologiei popoarelor” sau *etnopsihologie* ca disciplină aparte a psihologiei, în speță a psihologiei sociale. Această disciplină însă, din secolul trecut și pînă astăzi, „pendulează încă între eseul literar-filosofic și ceea ce numim știință” (I. Radu)²⁶. Etnopsihologia a fost inițiată în deceniul al șaptelea al secolului trecut de către Lazarus și Steinthal, continuată și dezvoltată cu multă acribie de Wilhelm Wundt. S-au scris multe volume sub această specie, care însă nu au depășit, metodologic vorbind, nivelul acumulării de observații, constatări și aprecieri aflate la nivelul simțului comun. Lucrări de acest fel au continuat să mai apară în prima jumătate a secolului nostru, însă în a doua jumătate a secolului al XX-lea această cale a fost în general abandonată. „Din punct de vedere științific, etnopsihologia este o curiozitate și (...) este depășită din punct de vedere teoretic și metodologic” (Liviu Antonesei)²⁷. Cred că se poate risca totodată afirmația că în țările dezvoltate, la popoarele care au trecut de faza căutării propriei identități, a scăzut — dacă nu a și dispărut total — motivația ideologică a unor astfel de întreprinderi, aceea de a-și „înnobilă” propria imagine și de a deprecia imaginea „celorlalți”.

La începutul perioadei de după cel de-al doilea război mondial, reprezentanții antropologiei culturale americane, în speță Abram Kardiner și Ralph Linton au propus o nouă cale pentru surprinderea particularităților psihice ale unei comunități etnice, anume cercetarea și zugrăvirea profilului „personalității de bază” sau a „personalității modale” a comunității respective. Noțiunea de „mod” este una statistică: spre deosebire de *media* statistică a unei oarecare trăsături a unei populații, *modul* indică zona de frecvență maximă a trăsăturii respective în cadrul populației date. „Personalitatea modală este tipul cel mai obișnuit sau cel mai frecvent din cadrul unui grup, ceea ce nu este același lucru cu «personalitatea

medie, și nici nu trebuie neapărat să caracterizeze pe majoritatea indivizilor” (Ake Daun)²⁸. Constituind un pas înainte în raport cu metodele anterioare, mai mult impresioniste ale etnopsihologiei, nici teoria și metodologia „personalității modale” n-a dus însă, după știința mea, la rezultate notabile, valide, în conturarea științifică a profilului spiritual al unor mari unități de populație.

Condiția prealabilă a abordării obiective a specificului național este recunoașterea caracterului statistic al acestei noțiuni, care nu poate fi aproximată pornindu-se de la indivizi izolați, de la cazuri-exemple particulare, ci doar dinspre marile colectivități. Enunțul că englezul este înalt și slab, fumează pipă și reacționează cu sînge rece la neprevăzut nu înseamnă — scrie István Bibó — că toți englezii sînt astfel, nici măcar că majoritatea englezilor se definesc prin aceste trăsături, ci doar că printre englezi, aceste trăsături sînt mai frecvente decît la alte popoare²⁹. Așa este: Ake Daun, cercetătorul suedez mai înainte amintit, subliniază că astfel de constatări au sens doar prin comparații statistice cu alte popoare. O anumită trăsătură, regăsită într-un procent relativ mic la o populație dată, poate fi reținută ca fiind semnificativă pentru aceea populație, dacă la alte populații aceeași trăsătură apare reprezentată prin valori și mai mici. Așa este: un procent de 15% de indivizi caracterizați printr-o anumită trăsătură (indiferent de ce natură) poate fi semnificativ în comparație cu un procent de 7,5% de indivizi purtători ai aceleiași note dintr-o altă populație. Dar un asemenea procent nu permite, nicidecum, caracterizarea globală a populației respective ca fiind purtătoare prin excelență a notei în discuție. În Statele Unite, procentul multimilionarilor (în dolari) este cu siguranță mai mare decît în marea majoritate a restului țărilor de pe glob; mai mare este și procentul gangsterilor; un important procent al populației americane trăiește în limitele pauperității (relative); se poate oare conchide din acestea că „americanul” este multimilionar? Sau gangster? Sau pauper?

Trebuie adăugat: în exemplul de mai sus, Bibó folosește în mod intenționat un enunț de la nivelul conștiinței comune. Aceasta din urmă consideră că englezul este deșirat, fumează pipă și este calm în situații dificile. Abordarea științifică nu poate accepta aprioric această caracterizare, ci trebuie să cerceteze, mai întîi, dacă trăsăturile menționate sînt sau nu prezente la populația cercetată, în al doilea rînd — dacă da — cu ce frecvență sînt ele prezente la membrii acelei comunități naționale. Pînă nu avem dovada empirică, furnizată de cercetări controlabile, nu este deloc sigur că printre englezi se află mai mulți bărbați înalți și slabi, decît printre francezi, că mai mulți englezi, decît olandezi, fumează pipă și că mai mulți englezi, decît suedezi, se caracterizează prin sînge rece, sau chiar că cele trei note s-ar prezenta împreună mai frecvent la englezi decît la orice altă etnie. Eventualele observații, impresii personale, chiar dacă sînt pertinente în privința cazurilor concrete la care se referă, nu dovedesc, la modul propriu, nimic despre etnia în ansamblu. Cu adevărat doveditoare ar putea fi doar o cercetare efectuată asupra unui eșantion

suficient de mare, din toate punctele de vedere reprezentativ pentru etnia în cauză. Cercetarea ar trebui să ofere determinații calitative și cantitative în același timp, adică ar trebui să constate prezența unor trăsături și frecvența lor, măsura concretă a acestei prezențe. Cunoștința de factură statistică este principalul antidot al aprecierilor impresioniste, al afirmațiilor care exagerează sau diminuează arbitrar faptele, al extrapolărilor și al generalizărilor neîntemeiate. Dintr-un fapt sau din câteva cazuri observate, etnocentrismul conchide însă că cei mai mulți membri ai comunității vizate se comportă ca individul observat sau poartă notele de caracter la unii indivizi constatate; pasul următor al construcției etnocentriste este afirmația, prezentată ca sigură, că toți indivizii acelei comunități se comportă și se caracterizează astfel. Eroarea logică a generalizării neîntemeiate, ilicite, este cu deosebire pernicioasă când se exercită în probleme vizând relațiile interetnice.

Mai departe: prejudecata etnică nu deduce — realele sau presupusele — particularități ale unei comunități din istoria socială a acesteia, ci le consideră ca fiind anistorice, veșnice. Spusesem mai sus că, în ultimă analiză, etnocentrismul modern presupune întotdeauna un substrat ereditar, neschimbător al specificului unei comunități; trăsăturile psihice și spirituale ale etniei sînt deduse și ele din aceasta. Într-o asemenea viziune, etnia „bună” își conservă în orice împrejurare calitățile nobile, pe cînd cea „rea” nu poate scăpa, orice ar face, de însușirile sale deplorabile.

Dacă dorim acum să cercetăm mai îndeaproape problema specificului etnic, consider că este *consult* să-i distingem cel puțin trei componente principale. Vom avea de-a face, mai întîi, cu cheștiunea capacităților, inteligenței, creativității unei etnii; în al doilea rînd cu problematica însușirilor sale morale; în al treilea rînd cu alte trăsături ale etniei date, cu notele sale diferențiale manifestate în comportamentul cotidian și în conștiința comună, precum și în creația sa culturală.

În ceea ce privește capacitățile, inteligența, creativitatea, se poate afirma cu siguranță, pe temeiul cunoștințelor oferite de cercetările psihologice moderne, că nu există, în această privință, deosebiri de principiu între etnii. Nu există etnii în ansamblu mai inteligente, mai creative decît altele, nu există etnii în bloc mai deprimate, în privința capacităților sau dispozițiilor ereditare, decît altele. Toate formele și expresiile graduale ale capacităților, inteligenței și creativității se pot identifica, cu o frecvență statistică *similară*, la toate comunitățile, la toate grupurile sociale mari. Nu există în nici o societate grupuri mari, nu există popoare sau națiuni mai bine sau mai prost dotate, în medie statistică, decît altele, din unghiul de vedere al capacităților cognitive, mai bogate sau mai sărace în talente decît altele. Aceste însușiri sau calități prezintă, la toate grupurile sociale mari, la toate etniile, distribuția aproximativ corespunzătoare cunoscutei curbe a lui Gauss. Voi aduce în sprijinul acestei afirmații concluziile unor oameni de știință care s-au aplecat asupra problemei. Voi menționa totodată că reapar periodic, în biologie și în

psihologie și unele opinii contrare, fără ca acestea din urmă să fi putut produce, pînă astăzi, probe convingătoare, acceptate de comunitatea științifică internațională.

Trebuie însă numaidecît adăugat că cercetări mai recente permit o anumită nuanțare și precizare a constatării de mai înainte. Psihologia modernă distinge, cum se știe, dispozițiile înnăscute de capacitățile reale ale persoanei; capacitățile se clădesc pe dispozițiile înnăscute, determinate, în preponderență, genetic, dar prezența acestora din urmă nu duce de la sine la formarea capacităților. Constituirea capacităților este un proces complex, în care factori de ordin micro- și macrostructural — de la mediul familial nemijlocit pînă la șansele de școlarizare și de acces la diferite profesii sau de mobilitate ascensională — intervin în chip hotărîtor, cu efecte inhibante sau stimulatoare. Enunțul de mai sus trebuie deci precizat în felul următor: dispozițiile înnăscute ale etniilor, ale tuturor grupurilor sociale mari, în general, sînt aceleași, deosebirea dintre condițiile lor de existență pot determina însă diferențe în frecvența statistică a înfățișărilor graduale ale variatelor lor aptitudini sau capacități. „Nu avem nici un motiv să credem că fondul genetic al unei anumite rase sau națiuni predispune întrucîtva la distincție științifică, dar climatul spiritual și fizic joacă cu siguranță un rol în această privință” — scrie Hans Selye³⁰. Ceea ce afirmă cunoscutul cercetător despre excelența științifică se referă deopotrivă la creativitatea din orice domeniu.

Faptul că desfășurarea aptitudinilor depinde în bună parte de împrejurările sociale contribuie de asemenea la mecanismul de autojustificare a gândirii guvernate de prejudecăți. Asuprirea împiedică realizarea, prin creație valorică majoră, a etniei subordonate, iar asupritorul poate folosi situația de el însuși provocată, ca argument: creația etniei desconsiderate este inferioară, *deci* ea însăși este de valoare inferioară, *deci* pretențiile sale de emancipare sînt nejustificate.

Deoarece afirmarea aptitudinilor, realizarea lor prin creații, valorificarea lor social-umană trece prin influența favorizantă sau defavorizantă a unor complexe condiționări sociale, se înțelege că înfăptuirile culturale ale diferitelor etnii nu sînt egale, popoarele și națiunile nu au contribuit în egală măsură la patrimoniul cultural, universal al omenirii, la dezvoltarea civilizației. Asemenea deosebiri se datoresc parcursului lor istoric diferit; a le folosi drept argumente pentru a susține diferența valorică dintre etnii înseamnă a transforma ilicit efectul istoric în cauză. În fapt, la toate etniile se regăsește întreaga scară a tuturor capacităților omenești; diferențele graduale ale dispozițiilor înnăscute sînt mult mai mari în cadrul unei etnii date, decît deosebirile, socialmente condiționate, dintre etnii. Voi cita aici formulaea concludivă a psihosociologului Otto Klineberg: „... în toate grupurile rasiale există indivizi care sînt dotați, alții care nu sînt, și alții care se situează la un nivel intermediar. Însă, în limita posibilităților noastre de apreciere, *gama capacităților înnăscute și frecvențele diverselor grade de aptitudini ereditare sînt aproximativ aceleași în toate grupurile rasiale*”³¹ (subl. n.). Autorul adaugă într-o notă că enunțul său nu se referă de fapt la grupurile rasiale, ci la cele etnice (idem); așa și este corect.

Despre problematica trăsăturilor morale ale unei etnii trebuie să spunem în principiu aceleași lucruri ca și despre aptitudini. Bunătatea și răutatea, omenia și neomenia se regăsesc în comportamentele unor persoane aparținătoare de toate etniile. Nu există etnii formate numai din indivizi buni sau numai din indivizi răi. Trebuie însă luat în considerare că sistemul de valori morale ale unor etnii diferite — mai ales dacă este vorba de comunități aflate pe trepte diferite ale dezvoltării istorice, trăitoare în cadrul unor modele sociale de tipuri diferite — nu este identic. Poligamia, se știe, nu este admisă în cadrul civilizației europene, dar nu cade sub interdicție morală la popoarele de religie mahomedană. În judecarea morală a unor etnii trebuie deci pornit de la sistemul valoric al etniei respective, în coordonatele acesteia se pot constata variantele și gradele comportamentelor morale și imorale individuale. Fiecare etnie are oamenii săi de bine și criminalii săi. Indivizi mincinoși, hoți, ucigași se află printre membri tuturor etniilor. Statistica mondială a comportamentelor deviate arată, desigur, anumite deosebiri între etnii, dar, de regulă, acestea se pot explica prin condiționări sociale determinabile; aceleași statistici indică anumite schimbări periodice în cadrul cîtei unei etnii, (ca, de pildă, creșterea fenomenului criminalității în România după schimbarea de regim din 1989), iar acestea din urmă nu se pot nici decum explica prin particularități etnice constante, ci dimpotrivă, dovedesc cu toată claritatea determinația socială a unor asemenea fenomene.

În sfîrșit: ca și în cazul aptitudinilor, și în privința trăsăturilor morale deosebiri intraetnice sînt considerabil mai mari, mai semnificative decît cele interetnice. În cadrul fiecărei etnii se pot observa toate gradele comportamentului etic, de la manifestările antisociale, contrare comandamentelor morale, pînă la formele supreme, implicînd jertfa se sine, ale atitudinilor etice.

Prin urmare, adevărul specific al unei etnii nu trebuie căutat nici în niște capacități sau aptitudini determinate genetic, nici într-o moralitate înnăscută, care ar depăși pe sau ar fi întrecută de cea a altor etnii. Sediul principal al particularităților trebuie căutat, după părerea mea, în cel de-al treilea domeniu indicat în cele de mai sus.

Individul uman este caracterizat, alături de capacitățile și de caracterul său, de o serie de particularități considerate de psihologie ca făcînd parte din notele sale de personalitate: viața sa emoțională, temperamentul său, extroversinea sau introversiunea sa etc. Un corespondent colectiv al ansamblului acestor note oferă, după părerea mea, adevăratele particularități etnice. Dar nu poate fi vorba de simpla transpunere a unor categorii de psihologie individuală la domeniul psihologiei popoarelor sau națiunilor. Pentru ca notele particularităților etnice să poată fi surprinse în mod concret, pentru ca să se poată formula în privința lor enunțuri serioase, confruntabile cu faptele, controlabile, exprimabile statistic, noțiunile care descriu particularitățile naționale ar trebui operaționalizate, deci desfăcute în asemenea elemente care să poată fi surprinse în mod nemijlocit în realitatea socială. Acest lucru însă nu s-a

realizat pînă acum, după știința mea, de către nimeni; mai mult: nici nu s-au făcut încercări serioase în această privință.

Existența unui temperament meridional, mai vioi și mai impulsiv decît cel nordic, este un fapt cunoscut la nivelul conștiinței comune; tradiționalul sînge rece englezesc, temeinicia și hărnicia germană de asemenea. Se înțelege însă de la sine că nu toți italienii sînt impulsivi, nu toți englezii sînt calmi și nici nu toți germanii sînt harnici și temeinici. Nici măcar în privința acestor note nu este vorba de prezența lor — cu atît mai puțin de prezența lor în măsură egală — în comportamentul fiecărui membru al etniilor respective; mai mult: chiar în aceste privințe fiecare etnie, prezintă toate gradele comportamentelor umane. Aceste — și altele asemenea — diferențe nu sînt valorice, ele indică deosebiri, dar nu implică superioritate sau inferioritate. În plus, și deosebirile de acest fel sînt, foarte probabil, rezultatul unor circumstanțe istorice, nu caracterizează în mod definitiv un popor, o comunitate etnică. Astfel, în secolul nostru o seamă de popoare au adoptat cu succes modul de viață industrial-urban al societății moderne, inclusiv mentalitățile specifice acestui mod de viață, care au caracterizat înainte doar cîteva națiuni ale Occidentului european și ale continentului nord-american.

În cele mai multe cazuri, nici nu pot fi corect apreciate *în sine*: una și aceeași particularitate se poate manifesta în activități creatoare sau distructive de valori. Acel „Grundlichkeit”, temeinicia germană este virtute, cînd se manifestă în munca de toate zilele; ea s-a exprimat însă și în organizarea și executarea genocidului, sub regimul nazist. Punctualitatea funcționarească și disciplina civică — de asemenea cunoscute particularități germane — sînt indiscutabile virtuți într-un regim democratic, devin însă periculoase într-unul totalitar, cum a dovedit-o același exemplu al hitlerismului. Pot menționa și un exemplu contrar: delăsarea și coruptibilitatea funcționarului public nu este, cu siguranță, o virtute în condiții normale, însă în condițiile trecutului regim totalitar din România a contribuit la neexecutarea sau la atenuarea unor măsuri represive, inumane. Puterea împrejurarilor poate schimba semnificația valorică a unor comportamente.

Controverse românești, ieri și azi. Cum bine se știe, în cultura românească s-a scris mult despre spiritualitatea specifică a națiunii. Mulți autori de mare notorietate au întreprins încercări de surprindere a trăsăturilor definitorii ale psihologiei poporului român, dînd naștere la nesfîrșite șiruri de comentarii, unele laudative, altele contestatate, după cum orientarea principală a încercărilor înseși era preponderent jubilantă, de consemnare a unor virtuți de excepție, sau critică, de constatare a unor scăderi. În rîndurile care urmează voi trece în revistă unele din luările de poziție semnificative din ambele categorii, fără însă de a mă pronunța asupra obiectului însuși al discuției: nu discut *cum este* poporul român, ci *cum se scrie* despre el. Am adoptat din principiu punctul de vedere al neutralității axiologice în această controversă, deoarece socotesc că întrebarea, care dintre cele două orientări

este cea corectă, este indecidabilă. Teoretic și metodologic vorbind, atât abordarea „pozitivă” cât și cea „negativă” sînt greșite: nici un popor, nici o comunitate etnică, nici un grup mare de oameni nu pot fi corect caracterizate prin abordări marcate de un *parti pris* generalizator, fie în sens pozitiv, fie în cel negativ. Însă faptul că judecățile prea generale sînt întotdeauna greșite, nefondabile științific ca atare, nu înseamnă că unele și altele dintre constatări nu pot surprinde — în măsuri diferite, de la caz la caz — aspecte reale, elemente de adevăr.

Poate surprinde, totodată, că s-a scris relativ puțin, la noi, pe bază de cercetare empirică, despre atitudinile sociale față de alte etnii, despre imaginea altor etnii în conștiința socială românească și despre imaginea de sine a poporului român. Pot menționa totuși o remarcabilă lucrare din perioada de dinainte de 1944, scrisă de Anatolie Chircev, intitulată *Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la Români*³², lucrare deloc speculativă, ci întemeiată pe o largă cercetare proprie a autorului, care face constatări concrete, cuantificate și se ferește de generalizări neîntemeiate. Se înțelege că totalitarismul comunist nu a îngăduit desfășurarea unor asemenea investigații; s-au făcut însă puține, mult prea puține de astfel de încercări — în raport cu importanța, chiar gravitatea socială a chestiunii — în perioada post-totalitară pe care o străbatem. Pot aminti totuși doi autori care au relatat rezultate serioase ale unor cercetări despre reprezentarea socială a relațiilor interetnice, despre propria imagine și despre imaginea „altora” la români: Ioan Mihăilescu³³ și Septimiu Chelcea³⁴. Aceste rezultate sînt și ele — ca orice, în sfera științei — discutabile. O discuție serioasă se poate întemeia însă doar pe alte cercetări, care să le confirme sau să le infirme pe cele precedente, să indice evoluția în timp a atitudinilor respective, și nu numai la nivel societal general, ci la diferite straturi, cât mai precis circumscrise, ale populației. Ambele cercetări menționate lasă să se întrevadă, în feluri și măsuri diferite, rezultatele educației și propagandei suferite de populație sub semnul retoricii naționaliste. Astfel, la Chelcea, calitățile psihomorale pozitive, autoatribuite de subiecți, sînt mai numeroase și mai puternice decît trăsăturile cu conotație negativă: autoimaginea este mai curînd autolaudativă³⁵. Dă de gîndit, cred, una din concluziile lui Ioan Mihăilescu, după care, în opinia majorității subiecților investigați de dînsul, „situația critică a țării din punct de vedere economic și social este datorată, în principal, acțiunii unor forțe ostile, perfide, care vor răul românilor”; aceste forțe sînt presupuse a fi, bineînțeles, străine de neam, ele au a juca rolul „victimei culpabile”, a „țapului ispășitor”; „acest mecanism este însă un mijloc de ocultare a realității, un diagnostic social greșit care împiedică găsirea unor soluții obiective și eficiente”³⁶. Voi mai aminti, în această ordine de idei, un șir de sondaje de opinie realizate între 1994—1996 de către IMAS cu privire la *Relațiile interetnice în România*, în care, pe lângă multe altele, sînt prezentate și unele date cu privire la imaginea reciprocă a românilor și maghiarilor. Cum era de așteptat, în cazul mai

multor perechi de trăsături antinomice (de exemplu: blînd—violent, sever—îngăduitor etc.), caracterizările reciproce sînt mai curînd nefavorabile. Ceea ce este însă mai cu seamă remarcabil: atît românii, cît și maghiarii au o imagine mai categoric negativă despre romi, decît unii despre alții³⁷.

Acestea zise, să ne întoarcem la caracterizările de factură eseistică ale specificului național, atît de frecvente și de importante în cultura românească. „Sub diferite denumiri — constată Dimitrie Gusti — unii cred că pot înfățișa caracterul unui popor în cîteva trăsături generale, fără un studiu prealabil și fără stăruințe speciale. Urmărind în pripă istoria unui neam și cîteva din manifestările lui actuale, sau mult mai simplu, conducîndu-se după cîteva impresii generale și, implicit, superficiale, acești autori se cred îndreptățiți să-și spună cuvîntul și să atribuie de la ei o psihologie specifică fiecărei națiuni, exprimată în cîteva afirmații vagi și cu neputință de controlat. Am putea numi felul acesta de a proceda, metodă deductivă sau, poate mult mai bine, impresionism și diletantism științific, cu toate că îl întîlnim și la autori care altfel se bucură de o faimă științifică pe deplin meritată”³⁸. Gusti nu oferă nici un exemplu din literatura românească a problemei, indică în schimb o seamă de lucrări de psihologie a unor popoare europene, în vogă în vremea sa.

În vecinătatea lucrării lui Gusti, din care am citat rîndurile de mai sus se află scrierea lui Nicolae Iorga intitulată *Originea, firea și destinul neamului românesc*³⁹, din care, despre *firea* neamului aflăm doar că Românul e *mai bun, mai nobil, mai...* decît toți vecinii săi și — în general — decît *orice* alt neam de pe fața pămîntului. La asemenea calități, la asemenea supremație morală și intelectuală, se cuvine, desigur, și un *destin* de excepție; istoria oferă pilde glorioase, dar destinul strălucit urmează a fi realizat abia în viitor. Această viziune — și multe altele ca aceasta — pune între paranteze prezentul, cu dificultățile, contradicțiile și mizeriile ei, pentru abordarea cărora nu are nici un instrument elaborat.

Nu intru în discuța numeroaselor caracterizări filosofico-literare, de felul celor legate de numele patinat al unor Blaga sau Noica, a particularităților spritualității românești. Aceste caracterizări s-au dovedit extrem de atractive și persuasive, datorită, în primul rînd, calităților stilistice, virtuților estetice ale textelor ce le cuprind. Ele se prezintă drept construcții mentale impunătoare, perfect coerente, dar refractare la proba confruntării cu empiria științifică. Totodată, ele se înscriu în seria construcțiilor autoimaginii pozitive, de factură etnocentrică, în care nu pătrunde nici o umbră a raționalității (auto)critice.

Cultura română a produs însă și o seamă de luări de poziție ce poartă vizibil marca efortului de depășire a viziunii etnocentriste, în construirea unei imagini a particularităților poporului român. Iar dacă, adesea, în aceste construcții, accentul cade pe elemente cu conotație negativă, mai mult pe defecte decît pe calități, imboldul lăuntric al autorilor nu este, cu siguranță, mai puțin patriotic decît la autorii imaginilor laudative: nu dorința de „denigrare” a propriului popor,

ci aceea de a-l sluji prin rostirea publică a adevărului, în vederea schimbării în bine, îi animă. Producțiile acesti orientări poartă și ele, însă, pecetea neîmplinilor metodologice la care am făcut referire mai sus și asupra cărora voi reveni.

Cred că, în această ordine de idei, trebuie amintit înainte de oricine Ion Luca Caragiale. Nu voi lua în discuție, firește, opera sa literară, de atâtea ori vehement contestată și atacată și ea, pentru imaginea deloc măgulitoare a năraurilor publice dominante în societatea românească a vremii pe care, cu atîta forță de penetrație, o înfățișează. În scrierile sale publicistice, Caragiale își formulează adeseori convingerile profund democratice, anti-etnocentriste, înfierînd xenofobia ca pe o manifestare primitivă, dăunătoare însuși poporului care o cultivă sau o tolerează. Moftangiul, scrie el, „urăște cu furie tot ce nu e român, tot ce nu e național”; „ceea ce îl înspăimîntă este o cucerire a Rromâniei pe terenul economic de către infamii de străini, ajutați de copiii vitregi ai țărișoarei lui”; „inimicul comun este străinul! jos Străinismul! sus Rromânismul!!! Oricine gîndește altfel... e un trădător!”⁴⁰. Binecunoscuta caracterizare caragialescă a „românilor verzi” poate fi considerată a constitui portretul perfect, premonitoriu, al tuturor extremiștilor naționaliști din secolul nostru, pînă în ziua de astăzi. Totodată, Caragiale formulează, cu deplină luciditate, ideea fundamentală anti-etnocentristă, democratică, valabilă în toate timpurile: „La noi nu e nici mai multă, nici mai puțină stricăciune decît în alte părți ale lumii, și nici nu s-ar putea altfel. Calitățile și defectele omenești sînt pretutindeni aceleași; oamenii sînt peste tot oameni. [...] Nici un neam de oameni nu-i mai bun sau mai rău, nici unul mai inteligent ori mai prost; unul e mai așa, altul, mai alminterea; dar, la urma urmelor, toți sînt la fel. Zi-le oameni și dă-le pace!”⁴¹.

Avem a ne ocupa aici, mai îndeaproape, de lucrările a doi oameni de știință, care au făcut, ambii, deosebite eforturi de obiectivitate în vederea înfățișării, cu riscul accentuării unor aspecte nefavorabile, a psihologiei poporului român.

Primul este Dumitru Drăghicescu, cu a sa cunoscută carte⁴² scrisă la începutul acestui secol (publicată prima dată în 1907), în mod firesc nu prea agreată de ideologia etnocentristă și deci republicată abia peste aproape nouăzeci de ani, în 1996. În *Introducerea* lucrării sale, Drăghicescu își mărturisește intenția de a-și păstra „nepărtinirea desăvîrșită”: „nu ne vom sfii a pune în toată lumina trebuincioasă relele însușiri și apucături ce se găsesc în caracterul național”, fără desigur a renunța să „învederăm bunele însușiri, tăriile intelectuale și morale, însușirile sufletești de care dispunem...”⁴³. Numai că, în ansamblul textului, tratarea defectelor ocupă un spațiu mai mare decît prezentarea calităților; intenția vădită a autorului nu este de a-și flata poporul, ci de a-l trezi din letargie, de a-i cultiva însușirile de care are nevoie spre a se integra în lumea modernă. Drăghicescu e conștient de faptul că „rănilor sufletești” ale poporului român se datoresc „împrejurărilor nefericite ale istoriei noastre naționale”⁴⁴, totuși, în viziunea lui, este vorba de reacții neadecvate ale

propriului popor la împrejurările istorice nefericite, și nu de deficiențe *induse* de străini, cum încearcă a prezenta lucrurile, în curată tradiție etnocentristă, prefatorul volumului⁴⁵.

Metodologic, studiul lui D. Drăghicescu se înscrie perfect în orientarea etnopsihologiei de la sfârșitul secolului trecut și de la începutul secolului nostru. În *Introducere*, autorul își prezintă sursele și mijloacele de investigație: este vorba, în terminologia actuală, de analiza secundară a unor izvoare din cele mai diverse, istorice, literare, documentare, „scrierile oamenilor competenți”, „observările și notele [...] pe care le-au scris despre noi vizitatorii străini”⁴⁶ ș.a.m.d.; bineînțeles însă nu și investigații directe, sociologice sau/și psihosociologice asupra vreunei populații reprezentative. Și încă un aspect fundamental: „studiul psihologiei poporului român însemnează aproape exclusiv studiul psihologiei țaranului român”, subliniază autorul⁴⁷, făcând totuși dese referiri la „viciile” clasei dominante, ale aristocrației românești. Această orientare a sa este perfect îndreptățită, dacă ne gândim la faptul că, la vremea când el și-a elaborat lucrarea, cam nouăzeci la sută din populația țării era formată din țărani. Prin întreaga sa structură și concepție, opera lui Drăghicescu pendulează însă între istorism și anistorism: prezintă niște trăsături psiho-sociale ancorate în istoria socială și explicabile prin particularitățile acestei istorii, dar le înfățișează ca trăsături generale, perene, ale *românului în general*, scoțându-le astfel de sub incidența istoriei, hipertrofiindu-le. La urma urmei, Drăghicescu păcătuiește și el printr-o prea amplă, neîntemeiată generalizare. Tocmai această generalizare a oferit — și oferă și astăzi — suprafață de atac adversarilor săi ideologici. Sentințe de felul: „sforțările incoerente, încordările scurte și întrerupte la ficare moment, viața și acțiunea de azi pe mâine”; „dezordinea activității românilor, lipsa de metodă, graba pusă în orice acțiune și cu deosebire lipsa de prevedere, cu năzuința de a ascunde, de a înșela și de a minți” — asemenea sentințe nu sînt greu de confirmat prin date ale empiriei simțului comun, prin elemente anecdotice ale experienței vieții cotidiene, dar pot fi tot atât de ușor — și cu îndreptățită indignare! — infirmate prin *alte* date ale aceleași empirii a simțului comun, prin referiri la *alte* fapte de experiență cotidiană, prin amintirea unor acțiuni și înfăptuiri durabile și valoroase ale acestui popor.

Preocuparea pentru particularitățile etnopsihologice ale poporului român a fost constant prezentă în creația științifică și publicistică a lui C. Rădulescu-Motru. Voi avea în vedere, în cele ce urmează, trei lucrări esențiale în domeniu: *Naționalismul* (1907), *Psihologia poporului român* (1938) și *Etnicul românesc* (1942). Prima și ultima, reunite, au fost republicate în 1996, la această ediție voi face referiri.

C. Rădulescu-Motru continuă tradiția critică a lui D. Drăghicescu. El se distanțează, voit și conștient, de corul „lingușitorilor” poporului român și dă glas convingerii că doar rostirea adevărului, chiar nemăgulitor, slujește cu adevărat interesele națiunii. Respinge cu indignare ideea curentă la vremea sa, ca și astăzi — a etnocentrismului, că tot ce este condamnat la români provine de la „străini”:

„pentru a cădea în nenorocire, nu este nevoie de dușmani bine pregătiți și învoiți între dinșii, ci sînt îndeajuns faptele noastre, noi ne sîntem nouă cei mai mari dușmani! [...] paraziții răsar din mijlocul neașilor români, bunii noștri frați”⁴⁸. Diagnoza sa despre spiritualitatea românească este foarte asemănătoare cu aceea formulată de D. Drăghicescu și ea merită un citat mai lung. Constatînd cu amărăciune rămînerea în urmă a României, sub aspectele esențiale ale gradului de civilizație, față de Occident, el scrie: „Pentru a ajunge în situația în care am ajuns, nu era dar nevoie de mîna străinilor dușmani: am fi ajuns noi aci unde sîntem, și chiar dacă întreagă suprafața Țării Românești ar fi fost locuită totdeauna de neași Români! Căci dușmanii noștri nu sînt în afară de noi, ci sînt în noi înșine; și ei nu se numesc nici evrei, nici greci, nici bulgăroi cu ceafa groasă, nici nemți, ci se numesc: lenea, minciuna, lipsa de rezistență față de ispita viciului, orgoliul copilăresc, pe care nu-l știm distinge de mîndria cea nobilă, și multe asemenea slăbiciuni, despre cari vorbim adesea între noi, între patru ochi, dar pe cari le ascundem în public de teamă că ne va rîde lumea”⁴⁹. Enunțurile — multe de acest fel — ale lui Rădulescu-Motru sînt la fel de caustice ca cele ale lui Drăghicescu și — totodată — foarte asemănătoare cu acelea din unghiul de vedere al (ne)întemeierii metodologice: la baza lor se află doar aceeași empirie a simțului comun; ca judecăți generale, ele pot fi cu aceeași ușurință acceptate sau respinse, invocîndu-se fapte, întîmplări, exemple particulare, alese la întîmplare.

Ceea ce mi se pare a constitui un plus la C. Rădulescu-Motru este surprinderea împrejurării că discursul laudativ, chiar înveșmîntat filosofic, istoric sau poetic, are, de fapt conținut și scop politic, făcînd parte din instrumentarul *politicianismului* atît de detestat de către autor. Politicianismul înseamnă demagogie, iar „prima grijă a demagogului este de a fi pe placul mulțimii [...] demagogii de toate nuanțele, după succesul avut în politică, au pus în circulație tot felul de epitete exagerate, asupra etnicului unui popor...”⁵⁰. (În paranteză fie spus: autorul nostru consideră ca pildă a demagogiei politicianiste pe N. Iorga, „care pentru a cuceri aplausele mulțimei este în stare să facă toate lingușirile și să zică că neam mai nobil ca al nostru, al Românilor, nu mai există pe suprafața pămîntului; că virtuți mai dumnezeiești ca în sufletul nostru, traco-daco-roman, nu se mai găsesc nicăieri”⁵¹).

Neputînd depăși limitele metodologice, mai sus schițate, ale „psihologiei popoarelor” de factură romantică, raționamentul lui C. Rădulescu-Motru își vădește, la o lectură atentă, caracterul contradictoriu. Demersul său este, conform intenției explicit formulate de autor, unul științific. Metoda preferată — cea comparatistă; termenul de comparație — Occidentul industrial, cu grad înalt de civilizație. Comparația însăși se face însă speculativ, prin *interpretarea* unor fapte de la nivelul conștiinței comune. Mai mult: autorul nostru pendulează, în esență, între alternativele naționalismului „rău” și celui „bun”; dificultatea inerentă a unei astfel de delimitări am analizat-o într-un studiu aparte⁵². În chip vizibil, Rădulescu-Motru nu se poate rupe, în principiu, de unghiul de vedere

etnocentrist, de *orice* naționalism. Astfel ajunge el să facă repetate reverențe pînă și rasismului, național-socialismului lui Adolf Hitler. De aceea, nu poate depăși contradicția între două elemente substanțiale ale raționamentului său, între istorism și anistorism. Pe de-o parte, el consideră trăsăturile etnice (sufletești) ale poporului român — ca și pe cele ale altor popoare — ca fiind *ereditare*, încorporate în destinul istoric al neamului. „Mentalitatea tinereții noastre nu este un accident romantic, ci o fatalitate ereditară” — afirmă el textual⁵³; este vorba de mentalitatea naționalistă, antidemocratică, antioccidentală a unei (semnificative) părți a tineretului, mai ales studentesc, din deceniul al patrulea, mentalitate în a cărei inducere, chiar după spusele lui Rădulescu-Motru, o parte a corpului didactic purta serioase responsabilități. Dacă ar fi într-adevăr vorba de o *fatalitate ereditară*, orice efort de schimbare în bine ar fi zadarnic, din capul locului, inclusiv cel, foarte respectabil, al său. Pe de altă parte, ca și D. Drăghicescu, Rădulescu-Motru subliniază în repetate rînduri că defectele pe care le biciuiește au fost induse de vitregiile istoriei; el vorbește adesea despre influența instituțiilor sociale asupra trăsăturilor sufletești, ceea ce este, cu siguranță, mult mai plauzibil. Dar atunci nu mai este vorba, în sensul propriu, de trăsături etnice perene și nici de particularități exclusive ale psihologiei poporului român, ci de un joc al asemănărilor și deosebirilor cu și față de alte popoare, explicabile prin analogii și diferențe istorice.

Finalitatea tuturor demersurilor lui C. Rădulescu-Motru în problema etnicității și specificității românești este însă de mare actualitate și buna intenție a autorului este în afara oricărei îndoieli. Constatînd în repetare rînduri, cu îndreptățire, rămînerea în urmă istorică a României față de societățile industriale moderne, pentru el problema centrală a „destinului” țării este aceea a modernizării radicale, a alinierii la criteriile de civilizație și cultură ale Europei apusene: „problema cea mare a finalității spirituale românești, în forma ei cea mai restrînsă pentru moment: este sufletul poporului român în acord sau în desacord cu sufletul burghez? De soluțiunea pe care oamenii de știință vor da-o acestei probleme, depinde orientarea noastră politică și culturală în viitor”⁵⁴. „Sufletul burghez” despre care vorbește gînditorul român este *spiritul capitalismului* al lui Max Weber (pe care, de-altfel, C. Rădulescu-Motru nu-l pomenește). Spiritul capitalismului nu are însă caracter etnic, el este, în esență, același în toate societățile moderne și poate fi implantat, în procesul modernizării, peste tot. Și el este legat de democrație, de ideea egalității tuturor cetățenilor în fața legii, indiferent de etnie. Înainte de a formula dramatica întrebare mai sus citată, Rădulescu-Motru subliniază o seamă de particularități ale spiritului burghez, respectul față de lege, descătușarea inițiativei private și acceptarea liberei concurențe, renunțarea la privilegii pe criterii etnice. Or, „libera concurență nu este cîtuși de puțin intrată în moravurile poporului nostru. Românul cere beneficii pe baza dovezilor că este Român. În nici o altă țară nu se repetă așa des

expresiunile: fiu al poporului, fiu al țării... Sînt fiu al țării, deci trebuie să am o parte la beneficii”⁵⁵. Pretenția de privilegii pe bază etnică se află la temelia ideologiei *etnocratice*, a dorinței de supremație politică a etniei majoritare în stat. Iar etnocrația este incompatibilă cu democrația.

Marea întrebare, formulată de C. Rădulescu-Motru, este, cum bine se știe, de stringentă actualitate și astăzi, deoarece în cele aproape șase decenii de cînd a fost așternută pe hîrtie, problema modernizării radicale a societății românești nu a fost nicidecum rezolvată. Problema nu este însă una de ordin metafizic, ci practic-politic, acțional. Nici o ereditate fatală nu împiedică implementarea structurilor socio-economice și instituționale moderne în România. Împreună cu și pe temelia înnoirilor structurale și instituționale se poate schimba și mentalitatea poporului; prin *imobilism*, însă, cu siguranță nu.

Ultimul autor pe care doresc să-l includ în această discuție este Horia-Roman Patapievici. Considerat publicist de vîrf al perioadei post-totalitare, adulat de mulți ca tînr geniu al literelor și cugetării românești din ultimii ani, vehement și chiar violent contestat și hulit de alții ca adversar și denigrator al propriului popor, Patapievici a scris pagini oricum de neocolit într-o astfel de discuție. Cartea sa *Politice* cuprinde o seamă de reflecții despre profilul spiritual al poporului român, asupra cărora mă voi opri, pe scurt, în rîndurile următoare.

Este ușor de constatat, din capul locului, că Patapievici continuă orientarea critică a predecesorilor săi mai sus cercetați. Nu intenționează să-și măgulească, prin laude, poporul, ci să-l trezească la conștiința propriilor scăderi. Tradiția discursului laudativ, „lingușitor” cum spunea C. Rădulescu-Motru, îi repugnă și ține să se distanțeze explicit de ea: „Noi ne-am împotmolit în această reflecțiune de sine însuși, care s-a dovedit total improductivă, fundatură cleioasă și nu cale de acces. [...] Mania specificului național a început la noi dintr-o conștiință vinovată, ‘lecuită’ apoi prin procedeul impropriu al fraudei pioase”, prin care „românii sînt senzaționali, iar străinii sînt lamentabili, și pentru care orice eșec românesc este tradus ca rezultat al unei conspirații mondiale reușite împotriva noastră”⁵⁶. Întocmai ca și C. Rădulescu-Motru, H.-R. Patapievici consideră că flatarea orgoliului național este contraproductivă, căci împiedică alinierea României la standardele modului de viață occidental: „Ca și în secolul al XIX-lea, salvarea României ține de adoptarea fără rezerve a capitalismului de tip liberal”, iar „ruminarea impotentă și resentimentară a temei specificului național genial ne invalidează, azi, politic. Patriotismul trece numai prin eficacitate și e direct împiedicat de rumegarea viforoasă a acelor cîteva teme fanteziste care dau trup reveriei specificului național”⁵⁷. În paginile cărții lui Patapievici aflăm în schimb — ca și la predecesorii săi mai înainte cercetați — o lungă listă de *defecte* ale poporului român, denunțate și înfierate cu asprime judecătorească: servilitatea, lașitatea, intoleranța, xenofobia, violența combinată cu lașitatea, agitația cuplată cu abulia și altele, nu

mai puțin nefaste. Intelectualul român este, după Patapievici, prin natura sa duplicitar: „e un excelent Mitică, un irecuzabil băiat bun”, care „nu cunoaște abisurile opțiunii: el vînează întotdeauna un scaun orientat de vînturile puterii, dar, ceea ce îl singularizează, el stă numai cu o fesă în el: cealaltă bucă plutește în barca opoziției umoristice, care constituie alibiul său esențial”³⁸. Aceste din urmă rînduri puteau fi scrise și de către C. Rădulescu-Motru, ele se potrivesc perfect portretului omului public *politicianist* din perioada interbelică.

Hotărîrea lui H.-R. Patapievici de a se distanța ferm de linia etnocentristă în prezentarea spiritualității românești nu poate fi decît salutată, din unghiul meu de vedere. Cred, de asemenea, că înclinația lui Patapievici de a critica ceea ce el consideră a fi defectele poporului din care însuși face parte — și de care nu se dezice nici o clipă, sub nici o formă — este mai curînd lăudabilă, decît blamabilă, căci izvorește, ca și la D. Drăghicescu și la C. Rădulescu-Motru, din intenția de a-și servi națiunea, de a o trezi, de a o ajuta să-și îmbunătățească prestația istorică. Apariția periodică, în cultura română, a unei personalități culturale astfel orientate nu poate fi considerată decît benefică, ca o contrapondere la fluviul producțiilor de tip etnocentrist, romantic-laudativ, „lingușitor”, cu adevărat contraproductiv sub specia intrării în modernitate.

Nu discut aici conținutul judecăților despre particularitățile, semnalate de Patapievici, ale poporului român. Consider că raționamentele sale, ca și cele ale predecesorilor săi, sînt amendabile sub aspect metodologic, iar o judecată greșit construită nu poate fi, în chip riguros, nici infirmată și nici confirmată. Ca și la autorii mai înainte cercetați, nu există în paginile lui Patapievici argumente susținătoare ale asprelor sale judecăți generalizatoare, altele decît cele ale trăirilor individuale nemijlocite, manifestări de viață recepționate, selectate și interpretate la nivelul empiriei simțului comun. Însă exemple individuale, anecdotice se pot invoca oricîte și pentru, și împotriva oricărei caracterizări, laudative și critice deopotrivă. Istoria, ca și prezentul oricărui popor conține și realizări și neîmpliniri, și fapte de laudă și acțiuni blamabile; printre fiii oricărui popor se află eroi autentici și personalități creative, ca și persoane de moralitate scăzută, indivizi antisociali ș. a.m.d. Nimic nu îndreptățește judecata generalizatoare, construită pe observații necesarmente întîmplătoare și parțiale. „...sîntem un popor cu substanță tarată” — scrie într-un loc Patapievici³⁹, urmîndu-l și în aceasta pe C. Rădulescu-Motru și afundîndu-se în aceeași contradicție fără ieșire ca și ilustrul său predecesor: dacă defectele naționale sînt ereditare, ancorate în programul genetic al națiunii, atunci, pe de-o parte, ele sînt scoase de sub incidența istoriei, iar pe de-altă parte orice efort, inclusiv cel al autorului, de a lumina, de a trezi, de a călăuzi prin critică spre modernitate acest popor sînt din capul locului sortite eșecului.

Interesant este că în unele momente ale discursului său, autorul se arată conștient de inconsistența metodologică a judecăților ilicit-generalizatoare: „nu există colectivități cu trăsături epistemologice de individ”, scrie el, spre exemplu, cu profundă dreptate⁶⁰. Într-adevăr: doar despre un individ se poate spune cu temei, după faptele sale, că e brav sau laș, despre o colectivitate — fără probele unei empirii științifice, probabil imposibil de realizat — însă nu. În răspunsul la criticile cu care a fost întâmpinat volumul său, Patapievici formulează o corectă obiecție la „esențialismul” uzat de adversarii săi etniciști, după care „indivizii reali sînt secundari în raport cu realitatea superioară a esenței lor colective (poporul), care e primară”, iar „deducerea individului din colectivitate este singura legitimă”, astfel, „vor fi români *adevărați* numai indivizii care pot fi reduși la norma dedusă din *definiția esențială*”, de pildă cei subsumabili caracteristicilor „ortodoxism, naționalism, tradiționalism”⁶¹. Așa este. Dar acest considerent este deopotrivă valabil pentru judecățile generalizator-laudative ale oponentilor săi etnocenștrști, naționaliști, ca și pentru propriile sale judecăți generalizatoare cu semn contrar. Nici calitățile, dar nici defectele „românului” — sau ale membrului individual al oricărei națiuni — nu pot fi deduse dintr-o definiție „esențialistă”, preconcepută, a spiritualității colective a acelei națiuni. „...toate națiunile, luate în concert” au, spune chiar Patapievici, „un echipament complet de salvare”, dat de Dumnezeu⁶²; ceea ce, în termeni prozaici, înseamnă că nici o națiune nu este în ansamblu nici mai bună, nici mai rea ca oricare alta, că în fiecare se regăsește întreaga gamă a virtuților și viciilor omenești.

Și iată un ultim aspect pe care doresc a-l introduce în discuție. În cadrul dezbaterilor din jurul cărții lui H.-R. Patapievici, Gabriel Liiceanu a formulat un considerent destinat a-l feri de critici pe autor: preopinenții „uită că există două moduri în care cuvîntul ajunge în lume: unul către o comunitate mică de specialiști și care împinge știința și cercetarea în lume puțin mai departe și altul care intră în lume pe calea sufletului, a artei, a impactului emoțional — și acesta este cazul lui Patapievici. La el teoria nu este o comunicare între două creiere, ci este o comunicare care ajunge la creier trecînd prin inima celui care îl citește”⁶³. Acest considerent scoate lucrarea în cauză de sub incidența criticii științifice, dar îi și barează receptarea aprobativă în universul științei. Și îl înscrie pe Patapievici în adînc înrădăcinata tradiție românească a eseului literar-filosofic ce se auto-delimitează de rigorile raționalității științifice, care apeleză în chip deliberat mai curînd la inima, decît la mintea cititorului. Centrarea excesivă a culturii române pe literatură, în dauna orientării spre știință, a constituit ea însăși, cum bine se știe, obiectul unor periodice reformulate critici, în detaliile cărora nu pot intra aici. Voi cita doar, din nou, din C. Rădulescu-Motru: „... frazele și utopiile sentimentale au stăpînit întreaga dezvoltare a culturii noastre din ultima jumătate a secolului”; „cultul frazei continuă a ne distra de la înțelegerea realității”⁶⁴.

Persuasiunea prin calitățile estetice ale frazei, mai mult decât prin puterea argumentelor raționale, a fost cultivată prioritar de către linia etnocentrist-naționalistă a culturii române, de care Patapievici se distanțează categoric și pe care o combate. Nu cred că preluarea armelor din arsenalul metodologic al adversarului îi poate sluji, cu eficiența dorită, cauza. De altfel, Patapievici se dezice, el însuși, într-un punct al discursului său, de principiul „estetica bună justifică etica proastă”⁶⁵. Că el slujește, cu ardoare și convingere, „etica bună”, mi se pare a fi în afara oricărei îndoieli. Ceea ce nu ne scutește de consemnarea contradicțiilor lăuntrice, a scăderilor metodologice ale acestui discurs.

Există oare vreun antidot la prejudecata etnică? O soluție facilă, rapidă, completă și ireversibilă este cu siguranță de negăsit.

Orice luare de atitudine bine intenționată împotriva prejudecăților etnice, orice afirmare a egalității în drepturi a tuturor etniilor, toate acțiunile menite a promova înțelegerea, încrederea și respectul între etnii sînt binevenite. Abordarea științifică a naturii și rolului social al prejudecăților, propagarea largă a rezultatelor științei în acest domeniu poate de asemenea contribui la răspîndirea luminilor unor judecăți raționale, obiective.

Însă nici lumina, nici apelul, oricît de convingător, la moralitate, nici acestea două împreună nu sînt, după convingerea mea, suficiente. Principiul luminismului din secolul al XVIII-lea, după care rațiunea însoțită de superioritatea morală triumfă necesarmente, s-a dovedit de mult a fi fost o naivă iluzie. Buna intenție și talentul publicistului sînt necesare, dar nu suficiente pentru victoria cauzei drepte. Bătălia hotărîtoare trebuie purtată pe terenul practicii sociale.

„Pînă ce oamenii văd în conflictele dintre grupurile mari chestiuni personale, pînă simt că inviolabilitatea lor personală și propria lor imagine este în joc, pînă atunci nu se poate ieși din cercul vicios în urma căruia pe temeiul contradicțiilor obiective de interese apar noi și noi contradicții de interese. Scurt-circuitarea este deci imposibilă. Ne rămîne o singură șansă: de a-i învăța pe oameni că nu cauze personale, ci aspecte obiective generează conflictele intergrupale. Un astfel de demers va fi însă încununat de succes numai dacă se va desfășura pe fundalul unor reforme sociale și se va sprijini pe o puternică legislație, capabile de a preveni discriminările față de minorități și alte grupuri” — scrie Henri Tajfel⁶⁶. Cred că el are în esență dreptate. Atît doar că oamenii nu pot fi „învățați” că pricinile conflictelor intergrupale au caracter obiectiv și nu „personal”, pînă nu se conturează posibilitatea soluționării reale a acestor conflicte, iar aceasta este în funcție de o solidă întemeiere juridică și de complexe transformări sociale. Ceea ce este demn de atenție în textul citat este recunoașterea faptului că soluția trebuie căutată pe terenul realităților sociale, că — altfel spus — problema nu este doar de ordin psihologic, ci și — cu prioritate — sociologic.

Pentru ca nici un grup social să nu fie interesat în menținerea sau resuscitarea prejudecăților etnice, este nevoie de o egalitate juridică reală. În condițiile unei vieți

publice cu adevărat democratice, scad șansele viabilității prejudecăților etnice. În absența regimului totalitar sau autoritar, baza socială a „caracterului autoritar” se îngustează, cel puțin. Dacă etniile se bucură de egalitate socială în cadrul unei țări, iar conflictele internaționale își găsesc o soluție democratică, ele nemaiputând fi utilizate în scopuri etnocentriste, atunci diversiunea însăși își pierde rațiunea de a fi. Totul depinde de reușita sau nereușita încercării de a construi și a consolida o societate care să nu mai aibă nevoie de etnocentrism ca diversiune.

Și totuși: combaterea, cu instrumentarul rațiunii, a prejudecăților etnice — chiar dacă în sine insuficientă — este o datorie a oricărui cărturar cinstit, a oricărui om cu judecata sănătoasă și simțul moral întreg. Chiar dacă nu asigură, în sine, soluția completă și definitivă, această luptă nu este niciodată lipsită de sens.

În lucrarea sa de mai multe ori citată în cele precedente, Adorno subliniază că lupta împotriva fascismului nu trebuie să folosească mijloacele contra-manipulării, ci să se ridice împotriva oricărei manipulări a oamenilor, cultivând conștiința lucidă care nu lasă șanse pentru nici un fel de manipulare⁶⁷. Adorno are desigur dreptate, nu numai cu privire la fascism, ci și la toate felurile de totalitarism. Am vorbit mai sus despre sistemul de gândire deschis, capabil de a surprinde faptele în mod critic, obiectiv, în conformitate cu esența lor; acest sistem de gândire este cel ce trebuie cultivat, el fiind polar opus celui cu care se construiesc și se utilizează prejudecățile. Am subliniat în mai multe rânduri — și revin în finalul acestei scrieri la această idee — că nu se poate combate pe temeiuri morale și cu consecvența logică necesară etnocentrismul, decât dacă ne ridicăm nu numai împotriva prejudecăților „altora” față de „noi”, ci și împotriva celor ale „noastre” față de „alții”. □

NOTE:

1. C. Rădulescu-Motru: **Etnicul românesc. Naționalismul**, Editura Albatros, București, 1996, p. 169.
2. Mattei Dogan — Dominique Pelassy: **Cum să comparăm națiunile. Sociologia politică comparativă**, Editura Alternative, București, 1993.
3. Claude Lévy-Strauss: **Rasse und Geschichte**, Suhrkamp, 1972, p. 18—19.
4. Konrad Lorenz: **Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression**, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979, p. 86.
5. André Leroi-Gourhan: **Gestul și cuvântul**, Vol. 1, Editura Meridiane, București, 1983, pag. 37.
6. Albert Memmi: **Portrait d'un Juif. L'impasse**, Gallimard, Paris, 1962, p. 73.
7. Ion Radu ș.a.: **Psihologie socială**, Editura EXE SRL, Cluj-Napoca, 1994, p. 300—301.
8. Juan Antonio Perez — Francisco Dasi: **Reprezentările sociale ale grupurilor minoritare**. În: Adrian Nicolau (coord.): **Psihologie socială. Aspecte contemporane**, Polirom, Iași, 1996, p. 75.
9. Adrian Marino: **Izolaționismul cultural**. În: **Sfera politică**, nr. 40, 1996, p. 53.
10. Csepeli György: **Bevezetés**. În: **Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok**, Közgadassági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980, p. 15—18.

11. Manfred Markefka, 1974, p. 7.
12. Erich Fromm: **The Anatomy of Human Destructivness**, Fawcett Publications, Inc., Greenwich, Connecticut, 1973.
13. Jean Piaget — Anne-Marie Weil: *The Development in Children of the Idea of the Homeland and of Relations with Other Countries*. În: **International Social Sciences Bulletin**, nr. 3, 1951.
14. William G. Sumner: **Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége**, Gondolat, Budapest, 1978, p. 11.
15. Gordon W. Allport: **The Nature of Prejudice**, Addison—Wesley, 1977, p. 554.
16. Theodor W. Adorno: **Studien zum autoritären Character**, Suhrkamp Taschenbuch, 1973, p. 13.
17. idem, p. 323.
18. H. J. Eysenck: **Us et abus de la psychologie**, Delaceux et Niestlé Éditeurs, Neuchatel—Paris, 1956, p. 189—196.
19. Milton Rokeach—Frank Restle: *A Fundamental Distinction Between Open and Closed Systems*. În: **The Open and the Closed Mind**, Basic Books, New York, 1960.
20. Theodor W. Adorno, op. cit., p. 12.
21. Henri Tajfel: *The Roots of Prejudice: Cognitive Aspects*. În: Peter Watson (Ed.): **Psychology and Race**, Penguin Books, 1973.
22. Elliot Aronson: **The Social Animal**, Freeman and Company, 1976.
23. Jean-Paul Sartre: **Réflexions sur la question juive**, Gallimard, Paris, 1954, p. 30—31.
24. Gordon W. Allport: **The Nature of Prejudice**, Addison-Wesley, 1954.
25. Thomas Mann: **Scrisori**, Editura Univers, București, 1974, p. 204.
26. Ion Radu ș.a.: **Psihologie socială**, Editura EXE SRL, Cluj-Napoca, 1994, p. 295
27. Liviu Antonesei: *H.-R. Patapievici, Politice*. În: **Sfera politicii**, 1996, nr. 40, p. 59.
28. Ake Daun: **Mentalitatea suedeză**, Humanitas, București, 1995, p. 32.
29. István Bibó: *A zsidókérdés Magyarországon*. În: **Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok**, Magyar Könyves Céh, London, 1960, p. 275.
30. Hans Selye: **De la vis la descoperire**, Editura medicală, București, 1968, p. 155.
31. Otto Klineberg: *Rasă și psihologie. Problema deosebirilor genetice*. În: **Rasismul în fața științei**, Editura politică, București, 1982, p. 226.
32. Anatolie Chircev: **Psihologia atitudinilor sociale. Cu privire specială la români**, Editura Institutului de psihologie al Universității, Cluj, Sibiu, 1941.
33. Ioan Mihăilescu: *Stereotipuri mentale și atitudinale în România post-totalitară*. În: **Sfera politicii**, nr. 7, iunie—iulie 1993.
34. Septimiu Chelcea: **Personalitate și societate în tranziție**, Societatea Știință & Tehnică SA, București, 1994.
35. idem, p. 249—253.
36. Ioan Mihăilescu, op. cit., p. 22.
37. **Relațiile interetnice în România, sondeaje de opinie 1994—1996**, Institutul de Marketing și Sondaje — IMAS-SA, 1996, p. 24.
38. Dimitrie Gusti: *Știința națiunii*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 17—18.
39. Nicolae Iorga: *Originea, firea și destinul neamului românesc*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938.
40. Ion Luca Caragiale: **Despre lume, artă și neamul românesc**, Humanitas, București, 1994, p. 83.

41. idem, p. 133.
42. Dumitru Drăghicescu: **Din psihologia poporului român**, Editura Albatros, București, 1996.
43. idem, p. 23.
44. ibidem.
45. idem, p. XXII.
46. idem, p. 16—17.
47. idem, p. 19.
48. C. Rădulescu-Motru, op. cit. p. 167.
49. idem, p. 168—169.
50. idem, p. 120.
51. idem, p. 175.
52. Andrei Roth: *Un naționalism „bun” și unul „rău”? Delimitări terminologice și conceptuale*. În: **Polis**, nr. 2/1994.
53. C. Rădulescu-Motru, *Psihologia poporului român*. În: **Enciclopedia României**, vol. I, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 168.
54. ibidem.
55. idem, p. 167.
56. Horia-Roman Patapievici: **Politice**, Humanitas, București, 1996, p. 277—278.
57. idem, p. 279.
58. idem, p. 43.
59. ibidem.
60. idem, p. 52.
61. Horia-Roman Patapievici: *Criticilor mei, III*. În: **22**, 21—18 august 1996, p. 11.
62. Horia-Roman Patapievici: **Politice**, p. 294.
63. Gabriel Liiceanu: *Contestarea lui Patapievici — un argument al vieții enorme care se află în el*. În: **22**, 29 mai — 4 iunie 1996, p. 12.
64. C. Rădulescu-Motru: **Etnicul românesc**. Naționalismul, p. 71.
65. Horia-Roman Patapievici: **Politice**, p. 43.
66. Henri Tajfel, op. cit.
67. Theodor W. Adorno, op. cit., p. 14.

*

Andrei ROTH (n. 1927), profesor universitar doctor la Universitatea Babeș—Bolyai, Catedra de Sociologie, Cluj. A publicat cărți de referință, din care amintim: *Axiologie și etică* (1968, Ed. Științifică), *Spre o sociologie a sociologiei* (Ed. Dacia, 1975), *Individ și societate* (Ed. Politică, 1986), *Studii weberiene* (Ed. Clusium, 1995 — în colab. cu Traian Rotaru și Rudolf Poledna).

Cazul Hădăreni

ISTVÁN HALLER

Satul Hădăreni este situat în județul Mureș, pe șoseaua internațională E60, la mijlocul distanței dintre Tîrgu-Mureș și Cluj. Din punct de vedere administrativ, aparține comunei Chețani. Populația de 863 suflete este alcătuită din 595 de români, 138 de maghiari și 130 de romi.

Evenimentele de la 20 septembrie 1993

Conform *anchetei efectuate de Inspectoratul de Poliție al Județului Mureș*, în seara zilei de 20 septembrie, orele 18, Gligor Chețan, în vîrstă de 54 ani, se întorcea acasă cu vaca. După ce a legat vaca de un stîlp, a luat apărarea unei fete, Liana Bucur (studentă la Cluj), agresată verbal de un grup de romi: frații Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș și cumnatul lor Mircea Zoltan. Intervenind și amenințîndu-i cu biciul, bătrînul Chețan a fost lovit pe față și pe corp. Fiul lui, Crăciun Chețan, în vîrstă de 25 de ani, care i-a luat apărarea, a fost înjunghiat pe loc cu un cuțit de Rupa Lupian Lăcătuș și a decedat în mașină în drum spre spital, din cauza hemoragiei interne. Cei trei romi s-au refugiat în cea mai apropiată casă care aparținea unui rom (Lucreția Moldovan). În cîteva minute (sătenii, așteptînd să se întoarcă cireada, erau adunați în zona centrală a satului), în jurul casei s-a adunat o mulțime de oameni (80-100 de persoane), dar din cauza amenințărilor celor aflați în casă nimeni nu a îndrăznit să intre. Șeful de post al Poliției din Chețani, Ioan Moga, ajuns la fața locului în 30 de minute, i-a somat pe cei trei, care însă au refuzat să părăsească refugiul. În jurul orei 19 mulțimea a dat foc casei, încercînd astfel să-i scoată pe romi. Primul ieșit, Pardalian Lăcătuș a fost încătușat de polițist, iar mulțimea a intervenit și l-a omorît în bătaie. La fel și fratele său, ieșit următorul, Rupa Lupian Lăcătuș, a fost ucis. Mircea Zoltan, neavînd curaj să părăsească casa, a ars în interior. Trupul lui carbonizat a fost găsit a doua zi dimineața. În jurul orelor 20, un grup de 20-40 de persoane a pornit spre alte case de

romi. Acest grup a incendiat încă 12 case și a distrus parțial 4 case. Incendiul a fost oprit de pompierii veniți din Tîrnăveni și Luduș în jurul orei 5 dimineața.

Organizațiile neguvernamentale care au anchetat cazul (*A.P.A.D.O.R.-C.H., Liga Pro Europa*) pe baza declarațiilor făcute de martori (romi), au ajuns la concluzii diferite de cele ale Poliției. Romii consideră că incidentul nu a fost întâmplător. În data de 9 septembrie 1993, în urma unui conflict violent dintre două familii de romi din Hădăreni (soldat cu un mort), cel care a cercetat cazul la fața locului (după unii persoana era un polițist, după alți procuror) a sugerat ideea că există posibilitatea de „a-i pune la punct pe țigani”, conform „modelului Kogălniceanu și Bolintin”¹. În urma acestui „sfat”, sătenii au pregătit bîte și așteptau momentul să declanșeze un conflict care să motiveze expulzarea romilor din sat. Unii dintre romi au fost chiar avertizați (Lușcă Moldovan, Iulius Moldovan) de românii din sat (Gheorghe Pop, respectiv Vasile Bucur), spunîndu-le totodată că ei nu se află pe lista celor care vor fi incendiați. Iată faptele în varianta romilor: În data de 20 septembrie, în jurul orelor 18, Gligor Chețan se întorcea de la medicul veterinar, cu care se certase violent. Observînd un grup de romi, alcătuit din Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș, Mircea Zoltan, Lușcă Moldovan și Petru Lăcătuș, care discuta cu Liana Bucur (i-au oferit napolitane), a legat vaca de un stîlp, s-a îndreptat spre ei și l-a lovit pe Pardalian Lăcătuș cu biciul. El a ripostat, dar văzînd că o mulțime se îndreaptă spre grupul de romi cu bîte, a luat-o la fugă, împreună cu ceilalți. Rupa Lupian Lăcătuș, Pardalian Lăcătuș, Mircea Zoltan au fugit spre casa Lucreției Moldovan, ceilalți doi în direcții diferite. Ajuns din urmă de români, Rupa Lupian Lăcătuș s-a întors cu un cuțit în mînă și l-a lovit pe cel mai apropiat de el: Crăciun Chețan, care a murit pe loc. Găsind un refugiu în casa Lucreției Moldovan, romii au refuzat să se predea, cerînd garanții că nu vor fi bătuți, ci predați organelor de poliție. Șeful de post al Poliției din Chețani, Ioan Moga, ajuns la fața locului în 30 de minute, i-a asigurat că nu vor păți nimic dacă se predau. Între timp mulțimea (formată din cca. 20-40 de persoane, în afara celor care erau doar spectatori) a incendiat casa. Primul ieșit, Pardalian Lăcătuș, după ce a fost încătușat, a fost dat pe mîna sătenilor furioși, care l-au linșat. Rupa Lupian Lăcătuș, încercînd să evadeze din casă, a fost prins și linșat de asemenea. Nu a reușit să scape nici Mircea Zoltan, care a încercat să părăsească casa printr-o fereastră din spate; a fost prins, tăiat în bucăți cu lopeți și securi și aruncat înapoi în flăcări². După ce s-au asigurat că cei trei nu mai trăiesc, mulțimea adunată s-a răspîndit în sat în jurul orelor 20 și a incendiat din casele și grajdurile romilor — în total 14 case, alte patru fiind distruse parțial. Deși atît pompierii, cît și Poliția din Luduș și Tîrgu-Mureș au ajuns în scurt timp la fața locului (Poliția din Luduș și pompierii la ora 20), incendierea caselor nu a fost oprită, focul fiind stins doar spre dimineață.

Care dintre cele două variante este mai aproape de adevăr? Cine a fost în legitimă apărare, familia Chețan sau familia Lăcătuș? Aceste întrebări ar fi primit răspuns în urma deciziei unei instanțe judecătorești imparțiale. Un grup de săteni

din Chețani a hotărât însă să se substituie justiției. Au omorât trei persoane, dintre care cel puțin două prin linșaj, au distrus bunurile a 17 familii, pentru că erau romi, aplicând principiul vinovăției colective. Cum în preajma acestor evenimente România a devenit membră a Consiliului Europei, nu au lipsit acele declarații politice, care garantau rezolvarea acestui caz în termenul cel mai scurt posibil³. Totuși, din motive politice, ancheta penală s-a tergiversat timp de patru ani, reconstruirea caselor incendiate nu s-a încheiat nici după cinci ani, iar promisiunea Guvernului României de a despăgubi familiile afectate nu s-a onorat nici măcar în parte.

Raportul subcomisiei parlamentare

Imediat după evenimente, o subcomisie parlamentară, alcătuită din Gavril Dejeu (președinte), Eugen Nicolicea, Emil Roman, Dorel Coc, László Zsigmond⁴, a cercetat cazul la fața locului între 12–13 octombrie 1993, comunicând rezultatele printr-un raport oferit și presei.

În doar două zile, subcomisia a considerat că a reușit să clarifice „împrejurările și cauzele care au declanșat evenimentele din Hădăreni”. Deși stabilește că „incidentul de la Hădăreni nu este dominat în esență și nu are o cauzalitate interetnică”, raportul nu face altceva decât să încerce să învinuiască global populația romă a satului, afirmând că „la baza incidentului stau cauze imputabile unora dintre familiile de romi”, care⁵:

- periclitează stabilitatea raportului etnic printr-o natalitate prea ridicată („familiile de romi au între 5–10 copii”, afirmația fiind în același paragraf în care se menționează că în sat există 33 de familii de romi, 130 de suflete);
- nu sînt băștinași, au venit în sat din localitățile vecine după 1977;
- nu au pămînt, astfel „o parte din ei își rotunjesc mijloacele de subzistență din sustrageri”;
- „nivelul lor de cultură este foarte scăzut, mulți fiind analfabeți”;
- „sînt de religie ortodoxă, dar nu se încadrează în ritualurile și ceremoniile specifice ritualului ortodox”;
- „românii și maghiarii sînt încadrați în cinci asociații agricole; romii au rămas pe din afară”;
- „sfidează normele de ordine” prin „violente verbale, expresii indecente, limbaj trivial, atitudini care lezează bunul-simț”, recurgînd uneori și la „violente fizice, vătămări corporale”⁶.

Între măsurile urgente necesare pentru reglementarea situației din Hădăreni, subcomisia a propus între altele „refacerea grabnică a caselor și a locuințelor distruse; asigurarea temporară a condițiilor de locuit pentru familiile sinistrate” (punctul b.) și „ajutorarea familiilor afectate de evenimente, pentru a-și procura

bunuri imobile distruse sau degradate și a-și reface și alte componente ale gospodăriilor afectate de incendii” (punctul c.).

„Măsurile pe termen mai îndepărtat”, propuse de subcomisie, și care se referă în exclusivitate la comunitatea romilor, sînt:

- „stimularea și determinarea familiilor de romi de a se integra în muncă productivă și creatoare”;

- „obligarea familiilor de romi de a-și trimite copiii la școală și urmărirea lor de către autorități, pentru integrarea treptată a romilor în viața de ansamblu a locuitorilor satului”;

- „stimularea mentalității de a trăi din câștiguri cinstite, din muncă, și reprimarea, cu severitate, a tuturor fenomenelor de sustrageri, distrugerii etc.”;

- „reprimarea cu severitate a actelor și a comportamentului contravenind ordinii de drept și regulilor de conviețuire, cu deosebire a manifestărilor violente”.

Limbajul agresiv — ca de exemplu termenul de „reprimare cu severitate” — dar mai ales conținutul prin care se propune o „urmărire” în mod special a romilor, a contribuit la stigmatizarea comunității de romi. În loc să se impună respectarea legilor, „regulile de conviețuire”, stabilite de majoritari, au reprezentat baza unor măsuri luate de Poliția locală (a se vedea capitolele următoare).

Hotărîrea Guvernamentală nr. 636/93 — o obligație nerespectată

La data de 19 noiembrie 1993, Guvernul României a emis o hotărîre semnată de Primul ministru Nicolae Văcăroiu, care a prevăzut constituirea unui fond de 25 milioane lei „în vederea reconstrucției gospodăriilor distruse de incendiul din 20 septembrie 1993” (art. 1). „Din același fond, în mod excepțional, pe baza deciziei unei comisii constituite de reprezentanți ai Consiliului local și ai Consiliului județean, se poate acorda și sprijin financiar familiilor sinistrate pentru înlocuirea unor obiecte casnice de strictă necesitate distruse de incendiu.” (art. 2)

Această din urmă prevedere nu a fost aplicată niciodată. Deși familiile au rămas doar cu hainele care erau pe ele în momentul în care au părăsit satul, nu au primit nici un fel de ajutor din partea Guvernului. Nu s-a respectat nici propunerea subcomisiei parlamentare vizînd asigurarea temporară a condițiilor de locuit: după ce au petrecut cîteva zile sub cerul liber, familiile s-au retras în pivnițe sau la rude, locuind în condiții inimaginabile: de exemplu în pivnița familiei Ghioloanca Lăcătuș (care are aproximativ 20m², fără aerisire), în iarna anului '94-'95, dormeau 14 persoane. Iar ceea ce se credea a fi o rezolvare provizorie, se menține, pentru cinci familii, în continuare.

Guvernul a alocat banii pe baza Hotărîrii, și, concomitent, în noiembrie 1993 s-a format Comisia de reconstruire a caselor din Hădăreni (alcătuită din primarul Gheorghe Găbudean, viceprimarul Vasile Bucur³, consilierii județeni Ștefan Lazăr și Andrei Ungváry⁹), dar lucrările de reconstrucție nu au început.

Între timp, sub directa supraveghere a reprezentanților guvernului (Ioan Mureșan, inspector guvernamental și Ioan Racolța, prefectul județului Mureș), la 31 octombrie 1993 s-a format un „sfat al satului”, alcătuit din 25 de persoane auto-propuse¹⁰, eludându-se faptul că există în comună un consiliu local ales în mod liber și democratic. Acest „sfat” a avut un singur scop: expulzarea familiilor de romi din Hădăreni. Ca urmare, au dat dispoziții în acest scop Poliției, primarului, Prefecturii și Consiliului județean. Prefectul județului Mureș, Ioan Racolța acceptând ca partener de discuții acest „sfat”, s-a subordonat directivelor fixate de acesta, și a trimis o adresă (nr. 2813 din 3 noiembrie 1993) Secretarului general al Guvernului în care l-a înștiințat în legătură cu măsurile ce vor fi luate împotriva romilor:

- șeful postului de poliție din Hădăreni urma să „verifice situația evidenței populației din localitate și să prezinte: domiciliul stabil, adresa flotant sau data când s-au mutat în localitate familiile de romi, cu sau fără forme legale”;
- „primarul comunei va prezenta un tabel cu familiile de romi, care au săvârșit abateri față de normele sociale de bună conviețuire, au antecedente penale și nu sînt acceptați să mai locuiască în sat”;
- „să se facă demersurile pentru evacuarea pe baza documentelor legale, pentru obținerea sentințelor judecătorești în vederea reglementării situației și a îndepărtării din Hădăreni a acelor familii care nu se încadrează în viața social-economică a localității”¹¹;
- „Prefectura și Consiliul județean Mureș vor asigura asistența juridică în vederea întocmirii dosarelor ce vor fi înaintate la organele justiției”.

Inițial, „sfatul” a dorit să expulzeze 29 de familii de romi, lăsînd în sat doar 4 — soarta familiilor considerate „nebăștinașe”, a acelor care aveau un membru care a furat cîndva o găină, sau a celor care pur și simplu „nu sînt acceptați să locuiască în sat” nu este specificată în document. În cele din urmă, „sfatul” s-a lăsat convins să expulzeze „doar” patru familii din sat: Ghioloanca Lăcătuș, Petru Gruia Lăcătuș¹², Adrian Costică Moldovan și Cătălina Lăcătuș. În data de 11 noiembrie, prefectul a afirmat reprezentantului Ligii Pro Europa, că aceste patru familii trebuie „convinse” să părăsească satul „de bună voie”.

La începutul lunii decembrie, Federația Romilor a elaborat un proiect de reconstrucție a caselor, considerînd că lucrările necesită 32 milioane lei (25.000 \$). Federația a presupus, avînd precedente în alte localități unde s-au produs evenimente similare, că în cazul în care casele vor fi reconstruite din banii Guvernului, va exista posibilitatea unei presiuni morale asupra romilor de a renunța la rezolvarea juridică a cazului. Romii din sat au refuzat ajutorul oferit din partea Federației, optînd pentru varianta care li se părea mai sigură — cea garantată de Guvern.

Între timp, Comisia de reconstrucție a caselor a așteptat primăvara; abia în martie a început achiziționarea materialelor necesare. Toate întrebările păgubiților

îndreptate Consiliului județean pentru a afla cum se acordă prioritățile de reconstrucție au fost lăsate fără răspuns (pînă în momentul de față această problemă importantă a rămas neelucidată — Comisia nu a ținut cont nici de numărul minorilor din familiile afectate, nici de situația lor socială; primăria locală a decis conform propriilor interese). La mijlocul lunii mai erau cheltuite 11 milioane lei, din care s-au reconstruit două case. Deși în mod evident suma alocată de Guvern nu acoperea necesarul pentru 14 case, Consiliul Județean nu a cerut suplimentarea fondurilor¹³.

În următoarele două luni a u fost cheltuite încă 11 milioane lei, din care s-a reconstruit încă o casă, și au început lucrările la a patra casă. S-a făcut și evaluarea necesităților, cerînd Guvernului o sumă de 52,9 milioane lei pentru cele 10 case nereconstruite¹⁴.

Suma solicitată, redusă la 35 milioane lei, s-a trimis Consiliului județean doar la începutul anului 1995. Din această sumă au fost reconstruite alte patru case.

În vederea reconstruirii celor șase case restante, experții au stabilit suma de 99,3 milioane lei. La începutul anului 1996, Guvernul, încălcîndu-și propria Hotărîre — pe considerentul că s-a dat uitării cazul Hădăreni — a refuzat alocarea sumei necesare. Însă vîzînd că din nou cazul Hădăreni începe să revină în centrul atenției unor organizații, Guvernul și-a revizuit politica; nu a trimis bani, dar a cerut o nouă expertiză în legătură cu costurile de reconstrucție.

Astfel, în 1996, erau încă cinci familii ale căror locuințe nu fuseseră reconstruite. Iar casele „reconstruite” sînt adevărate monumente ale dezinteresului Comisiei pentru reconstrucția caselor din Hădăreni față de situația romilor: ele nu au fost tencuite, și zugrăvite (lucrări nespecificate de Hotărîrea guvernamentală); au rămas „goluri” de 25–30 cm între zid și tocul ferestrelor, între zid și ușă; la unele case nu s-a executat tavanul (de ex. la nr. 131), camerele fiind acoperite doar cu țigle etc.

Unele case au fost refăcute din banii proprietarilor — există însă familii care nu-și pot permite acest „lux”, după ce proprietățile lor au fost incendiate, și nici nu au primit pămînt în anul 1994, și-au pierdut slujbele, nemaifiind angajați ca zilieri de săteni.

În luna ianuarie 1997, după numirea noului prefect al județului Mureș, Dorin Florea, Liga Pro Europa i-a prezentat un dosar referitor la cazul Hădăreni. În urma acestei acțiuni, Guvernul format după alegerile din noiembrie 1996 a promis alocarea unui fond de 190 milioane lei pentru reconstruirea caselor. Romii din sat au cerut totodată și numirea unei noi comisii care să supravegheze lucrările, formată din Gheorghe Pantea, primarul comunei, Iulius Moldovan, reprezentantul romilor, Gheorghiu Lascău, consilier local și un consilier județean din partea PNȚCD. După trei luni de așteptări zadarnice, s-au reevaluat costurile de reconstrucție, ele ajungînd la 360 milioane lei (incluzînd și sumele necesare pentru repararea deficiențelor de la reconstrucțiile anterioare). Toate evaluările și reevaluările au fost făcute fără rost —

Guvernul României a refuzat alocarea oricărei sume pentru refacerea locuințelor, afirmând că această sarcină revine Consiliului Județean. Cum Consiliul Județean nu dispune de resursele materiale necesare, nu numai că reconstrucția caselor a rămas nesoluționată, dar nici măcar nu s-a clarificat cui îi revine această sarcină.

Imixtiunea politicului în cercetări

La nici o săptămână după evenimente (la 24 septembrie 1993), comandantul Inspectoratului de Poliție al Județului Mureș, col. Constantin Palade, a afirmat că au fost audiați 54 de martori și că începe să se contureze în rezultatele cercetărilor grupul de oameni (47 de persoane) care au inițiat acțiunile violente, ca urmare considerând că, în câteva zile, prezumtivii vinovați vor putea fi arestați. Această declarație urma să fie una dintre ultimele pe care le-a făcut în această calitate, el fiind trecut în rezervă la scurt timp, unul dintre motive fiind nesoluționarea plîngerilor formulate de localnicii din Hădăreni înainte de evenimentele din septembrie 1993.

Cu ocazia mitingului organizat la Hădăreni la 5 octombrie 1993, președintele filialei Mureș a PUNR-ului, Ioan Judea (cunoscut și pentru implicarea sa în evenimentele din 19–20 martie 1990 din Tîrgu-Mureș) a lăudat fapta comisă de săteni, promițînd celor adunați că nu vor fi condamnați pentru ceea ce au făcut, autoritățile fiind alături de ei. S-a formulat și o scrisoare la acest miting, adresată președintelui țării, Ion Iliescu, Parlamentului și Guvernului, în care sătenii semnatori afirmă că nu mai doresc să trăiască laolaltă cu romii, care ar trebui „să plece de unde au venit”.

La început, dosarul 1/P/1993 al cazului Hădăreni s-a îngroșat rapid: pînă la mijlocul lunii noiembrie au fost audiate peste 50 de persoane.

În data de 29 noiembrie, observînd că lipsește voința procuraturii de a soluționa cazul, avocații Emil Cioloboc și Attila Bence au cerut printr-o adresă trimisă Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel, prim-procurorului Dan Petru „arestarea preventivă pentru săvîrșirea infracțiunilor de *omor deosebit de grav* prev. și ped. de art. 176 lit. a și b Cod penal, cît și pentru infracțiunea de *distru-gere*, faptă prev. și ped. de art. 217 al. 4 Cod penal” a unui număr de 15 persoane. „Considerăm că întreg materialul de urmărire penală aflat în dosarul cauzei Hădăreni, vă dă dreptul la această măsură. [...] Avînd în vedere pericolozitatea infracțiunilor săvîrșite de acești cîțiva din inițiatorii acțiunii Hădăreni, considerăm că tergiversarea arestării acestora și a cercetării lor pentru infracțiunile arătate mai sus, *este nejustificată*. În plus, o parte dintre inițiatorii acțiunii Hădăreni profită de funcțiile pe care le au (cazul viceprimarului) sau de poziția socială pe care o au în sat. [...] Noi considerăm, în calitate de apărători, și *susținem în mod cert și clar*, că în această cauză trebuie să primeze numai *legea* și nu *politicul*.” Adresa a rămas fără rezultat și fără răspuns scris, ca și cele care au urmat-o în 11 ianuarie 1994 și 28 aprilie 1994. Această ultimă adresă menționează și tergiversarea

de către Poliție a rezolvării cazului: „vă solicităm de a urgenta soluționarea celui de-al doilea dosar al cazului Hădăreni — de distrugere, art. 217 al. 4. C.p. — deoarece organele de poliție nici până în prezent nu au început cercetarea acestui caz”.

În primăvara anului 1994, prim-procurorul Parchetului de pe lângă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș era încă optimist, după prezentarea dificultăților (urmărirea penală „a fost mult îngreunată de atitudinea de solidaritate a localnicilor cu făptuitorii, atitudine concretizată în refuzul de a se prezenta pentru audiere sau refuzul de a da relații în legătură cu faptele pe care le-au perceput sau le-au cunoscut”¹⁵ — în contradicție cu observațiile Subcomisiei parlamentare privind împrejurările și cauzele care au declanșat evenimentele din localitatea Hădăreni, în a cărui Raport se specifică: „Comisia s-a bucurat de înțelegere din partea locuitorilor satului Hădăreni, care au cooperat la aflarea adevărului despre evenimentele petrecute”) — prim-procurorul afirmă: „cu toate dificultățile pe care le prezintă cauza aceasta va putea fi soluționată”¹⁶.

La 21 iulie 1994 a avut loc o „tentativă” de a lua cazul în serios: 8 persoane (7 din familia Bucur) au fost reținute. Conform primelor informații, ele au fost duse la Tîrgu-Mureș în arest preventiv. Forțele politice care promisese sătenilor că nu vor fi trași la răspundere pentru ceea ce au făcut, s-au mobilizat imediat. Cotidianul „Cuvîntul liber” (oficiosul PUNR-ului) din Tîrgu-Mureș, a comentat astfel evenimentele: „Sîntem informați că în dimineața zilei de joi, 21 iulie, un echipaj al Poliției, format din patru polițiști, a arestat șapte persoane din Hădăreni, printre care și un minor. [...] Se apreciază că arestările sînt în legătură cu tragicele evenimente din 20 septembrie 1993, declanșate în urma omorîrii unui tînăr român de către romi. Deși locuitorii din Hădăreni sînt obișnuiți cu tot felul de anchete, această masivă și surprinzătoare arestare, în plină campanie de recoltare a grîului, a creat o stare de nemulțumire în masă a locuitorilor satului, pregătiți să-și pună la adăpost, în liniște, frumoasa recoltă.”¹⁷ Ca urmare a presiunii politice, în după-amiaza zilei de 21 iulie, cei opt au fost eliberați. În ziua următoare, prim-procurorul Dan Petru a afirmat că nu a fost vorba de arestare, fiind eliberate doar mandate de aducere pentru cei care au refuzat să dea declarație procuraturii. Întrebat cînd vor avea loc arestări, a răspuns: „după terminarea campaniei agricole”, preluînd ideea cotidianului citat, că în această perioadă criminalii nu pot fi privați de libertate! Cei arestați preventiv au confirmat, de altfel, că la eliberarea lor din Penitenciarul Tîrgu-Mureș s-a invocat motivul campaniei agricole.

Zvonurile legate de acest eveniment au fost variate. Unii dintre angajații procuraturii și avocatul Emil Cioloboc au confirmat existența mandatelor de arestare, dar, conform celor spuse de ei, s-a intervenit „de sus”.

Avocatul Emil Cioloboc, decepționat că într-un an de zile Parchetul de pe lângă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș nu a fost în stare să soluționeze cazul, a trimis o Notă acestei instituții la 9 septembrie 1994, în care a afirmat că: „La început, s-a tergi-

versat în mod nejustificat felul cum au fost luate declarațiile, acestea fiind luate într-un timp de cercetare foarte îndelungat. [...] S-a ajuns astfel [datorită mobilizării Uniunii Romilor din Tîrgu-Mureș], să se ia de la aceștia [romii] cîte 3 declarații de persoană, astfel încît orice declarație în plus devine superfluă, este un non-sens. S-a tergiversat în mod nejustificat de către Parchetul Curții de Apel luarea acestor declarații, însă aceasta a constituit o politică de amîinare și «uitare» a cazului Hădăreni. [...] Nici pînă în prezent, reprezentantul parchetului și conducerea Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel, nu au fost în stare, în «mod voit», să ia declarații complete românilor și ungurilor, participanți la evenimentele din Hădăreni. [...] S-a ajuns la o acțiune de arestare a 8 participanți români și maghiari la evenimentele din Hădăreni, cu concursul Poliției Tg. Mureș și cu avizul Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Mureș, pe baza probelor suficiente aflate la dosar, dar, datorită intervențiilor PUNR-ului, prin avocat deputat Ovidiu Iosif [...], s-a ajuns de urgență la Președenția Republicii, care, prin consilierii săi, l-a informat pe președintele României, și care l-a luat la rost pe procurorul general al României, care, la rîndul lui, a dispus punerea în libertate a prezumtivilor autori — 8 la număr — ai masacrului de la Hădăreni.” Concluzia avocatului: „jocurile politice sînt mult mai puternice decît legea penală, care ar trebui să fie egală pentru toți, astfel încît noi considerăm că fără ajutorul politic al formațiunilor de romi și cu presiuni la Președenția Republicii, cauza nu se va rezolva în vecii vecilor.”

La începutul lunii noiembrie 1994, cazul a fost mutat la Parchetul Militar din Tîrgu-Mureș, motivînd această schimbare cu posibilitatea implicării a doi subofițeri de poliție (Ioan Moga și Alexandru Șuscă) în evenimente (deja cu un an mai devreme ei se aflau pe lista vinovaților prezumtivi, întocmită de avocații Emil Cioloboc și Attila Bence). În paralel, martorii romi au fost influențați de săteni (conform declarației lui Iulius Moldovan) să-și modifice declarațiile în favoarea lor, dînd vina inițierii acțiunii pe cei doi polițiști.

În august 1995, dosarul a revenit la Parchetul de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș. Polițiștii nu au fost găsiți vinovați. Din acest moment a început o plimbare a dosarului pe ruta București—Tîrgu-Mureș. Audierile martorilor au fost reîncepute doar în iulie 1996.

Între timp, atît reprezentanții Parchetului de pe lîngă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș, cît și cei ai Parchetului General din București au afirmat în discuții particulare cu reprezentanții unor organizații neguvernamentale (A.P.A.D.O.R.—C.H. și Liga Pro Europa), că acest caz, supus intervențiilor politice ale P.U.N.R.-ului, nu va fi soluționat pînă cînd acest partid se află la guvernare.

După schimbările politice din noiembrie 1996, cînd puterea a fost preluată de o coaliție democratică, formată din C.D.R., U.S.D., U.D.M.R., la data de 21 ianuarie 1997, au fost arestați trei inculpați: Pavel Bucur, Petru Bucur, Nicolae Gáll, pentru săvîrșirea infracțiunii de omor deosebit de grav, distrugere prin incendiere și ultraj

contra bunelor moravuri (Petru Bucur este acuzat și de influențarea martorilor). Imediat după această arestare, unele persoane implicate în urmărirea penală a cazului au recunoscut existența presiunilor politice: col. Ioan Pop, comandantul IJP Mureș (în declarațiile prezentate de ProTv, de cotidienele țirgu-mureșene „24 ore mureșene” și „Népújság”), procurorul Liviu Moica (ProTv), col. r. Constantin Palade, fost comandant al IJP Mureș (în „24 ore mureșene” — singura declarație care a numit forța politică care a exercitat presiunea: PUNR-ul).

Arestările au continuat după patru luni. La 6 mai 1997, sub aceleași acuzații, au mai fost reținuți Vasile Bucur Dorel și Severius Ioan Precup. Rechizitoriul întocmit (care conține o lungă „prefață”, în care comunitatea de romi este acuzată de un comportament agresiv, dând impresia că se judecă nu numai asupra persoanelor inculpate, ci — în mod colectiv — și asupra romilor din Hădăreni), îi mai adaugă la lista inculpaților, pentru săvârșirea infracțiunilor de distrugere prin incendiere și ultraj contra bunelor moravuri, pe Vasile Bucur (zis Tulai), Nicolae Bucur (zis Hașchia), Iuliu Bucur (zis Vlaicu Moraru), Vasile Budian, Simion Furdui și Olimpiu Vescan.

Intimidarea comunității de romi din Hădăreni

Romii din Hădăreni au trăit momente de mari speranțe și de mari deziluzii. Promisiunile Guvernului, interesul mare manifestat la început de organizații internaționale față de evenimente au fost urmate de o uitare aproape completă a cazului.

Lipsa sentimentului de solidaritate față de problema celor alungați din casele incendiate a putut fi observată și cu ocazia adunării civice din data de 22 octombrie 1993, organizată la Țirgu-Mureș, care ar fi marcat „începutul manifestărilor de protest nonviolent față de conflictele intra-comunitare care izbucnesc sistematic în diferite localități din țară”¹⁸. La acest eveniment au participat în jur de 30 de persoane, cu organizatori cu tot.

Autoritățile au făcut tot posibilul ca romii din Hădăreni să-și piardă speranța și curajul civic, să redevină robi ai fricii multiseculare, să se simtă neputincioși în fața unei puteri care face orice dorește cu ei. Reluând formularea prefectului județului Mureș, Ioan Racolța, din data de 11 noiembrie 1993, s-a încercat „convingerea” romilor să părăsească satul „de bună voie”.

Cazul Maria Moldovan (Muțica)

În data de 21 septembrie 1993, încercînd să se întoarcă cu o căruță în sat, Moldovan Maria (Hădăreni, nr 195/A, unul dintre martorii principali ai acuzării) și familia ei a fost atacată de un grup de oameni din Hădăreni și a fost amenințată cu moartea. Familia a încercat să se salveze fugind cu căruța, dar a fost urmărită și prinsă din urmă de două mașini ale Poliției din Luduș, în care se aflau și civili din Hădăreni. Moldovan Maria și fata ei gravidă, Violeta, au fost bătute în mod

bestial de ofițerul de poliție Nicu Florentin Drăghici și de Constantin Furdui. Medicul legist a constatat multiple leziuni traumatice¹⁹. Deși au existat martori oculari, Procuratura Militară a emis ordin de neîncepere a urmăririi penale, observînd neconcordanțe între declarațiile martorilor: în declarațiile luate cu o lună după evenimente (24 octombrie) s-au strecurat greșeli referitoare la data evenimentului: în cea a lui Maria Moldovan figurează data de 23 septembrie 1993 (inițial 22, corectat ulterior; declarația nu a fost scrisă de ea, ci doar semnată); în declarația martorei Mărioara Lăcătuș data de 21 octombrie (în mod evident este o scăpare a aceleiași persoane care a scris declarația). Deși data evenimentului (21 septembrie) reiese foarte clar din împrejurările descrise, totuși Procuratura Militară, folosindu-se din plin și de incapacitatea reclamantei de a se exprima cu o claritate corespunzătoare, a închis cazul, opunîndu-se astfel trimiterii locotenentului major de poliție în fața Tribunalului Militar.

Amenzi pentru perturbarea liniștii publice. Cazul Maria Moldovan.

Pe baza măsurilor propuse de Raportul subcomisiei parlamentare (punctul e.: „adoptarea de către organele de ordine a unor măsuri ferme și juste de menținere a ordinei și liniștii publice”), polițiștii postului înființat în Hădăreni imediat după evenimente au aplicat amenzi romilor, ori de cîte ori ei au avut ceva de comentat sau reclamat. Astfel și altercațiile verbale dintre romi și români au fost considerate ca perturbare a liniștii publice, pasibile de amendă — dar numai romii au primit astfel de amenzi²⁰.

Maria Moldovan (Hădăreni nr. 131, a nu se confunda cu cazul anterior) a fost amendată cu suma de 10.000 lei pe baza procesului verbal seria N nr. 619947, pentru că în data de 21 noiembrie „la ora 17.45 a perturbat liniștea locatarilor din sat Hădăreni strigînd că fiul ei a fost bătut”. Rar se întîmplă ca cineva să fie amendat pentru un strigăt de ajutor, mai ales dacă a fost rostit în plină zi, în afara „orelor de liniște”. Considerînd că dreptatea nu poate fi denaturată la infinit, Maria Moldovan a contestat amenda la Judecătoria Tîrgu-Mureș, unde s-a deschis dosarul nr. 17615/1993. În timp ce dosarul era pe rol (avînd termen de judecată la 26 august 1994), amenda a fost transformată în 33 de zile închisoare de aceeași judecătore (sentința civilă nr. 3767 din 1 aprilie 1994 din dosarul nr. 1888/94), care a și emis în data de 9 mai mandatul de arestare nr. 551/94, pe baza căruia Maria Moldovan a fost închisă la Penitenciarul din Tîrgu-Mureș în data de 15 iunie. Maria Moldovan a afirmat că nu i s-a comunicat motivul real pentru care a fost dusă de mașina poliției la Tîrgu-Mureș — a fost indusă în eroare, polițistul spunîndu-i că este chemată pentru a da o declarație în legătură cu evenimentele din 20 septembrie. După ce a plătit amenda de 10.000 lei, și în urma insistențelor avocatului Emil Cioloboc și ale Ligii Pro Europa (cei din penitenciar au afirmat, că fiind vineri, orele 13, nu mai este nimeni care poate semna biletul de eliberare(!) —

semnat în cele din urmă de comandant, cu nr. 7696, dar în lipsa șefului biroului evidență), Maria Moldovan a fost eliberată la data de 17 iunie.

Liga Pro Europa a adresat scrisori atât Judecătoriei din Tîrgu-Mureș, cât și Ministerului Justiției pentru a lămurii cui aparține vinovăția arestării unei persoane fără temei legal (pentru neplata unei amenzi atacate în justiție); prima instituție a evitat răspunsul, iar Direcția Judiciară și a Notariatelor din cadrul Ministerului Justiției a considerat că vina nu aparține Judecătoriei — lăsînd fără răspuns a doua posibilitate: cea a unui viciu în procedura judecătorească din România.

Conform sentinței civile nr. 9581 din 7 octombrie 1994, s-a respins plîngerea Mariei Moldovan, considerîndu-se că „faptul că fiul contravenientei într-adevăr ar fi fost tratat de către organele de poliție în mod necorespunzător, nu îndreptățește pe petiționară ca prin strigăte să tulbure liniștea locuitorilor din localitate”.

Amenințări cu repetarea incendiului

Văzînd că este la adăpostul politicului, grupul de incitatori și-a reluat activitatea în cursul lunii decembrie 1993. La 14 decembrie, întîlnindu-se în Luduș, Florin Lăcătuș (fratele victimelor, în vîrstă de 17 ani) și Eugen Bucur (33 de ani) au sărit la bătaie. Întorcîndu-se acasă, bandajat pentru o arcadă ruptă, Eugen Bucur a incitat populația împotriva romilor. Ca urmare, la 14 și 15 decembrie s-au tras clopotele bisericii ortodoxe ca semn de începere a incendierii caselor. Poliția a intervenit în ambele cazuri, însă nu a aplicat nici o amendă. Toate familiile de romi au părăsit satul în ambele zile, dormind sub cerul liber. În preajma sărbătorilor de Crăciun au dormit îmbrăcați și încălțați, fiind pregătiți în orice moment să fugă la nevoie.

Biserica împotriva comunității de romi

Încă din primele momente, preotul ortodox al satului a luat o atitudine negativă împotriva romilor din sat: a refuzat înmormîntarea morților romi care erau ortodocși și i-a expulzat din biserică pe cei care doreau să participe la slujbă. Romii s-au adresat Mitropolitului din Alba Iulia pentru rezolvarea situației (scrisoare din data de 23 iunie 1994), dar nu au primit nici un răspuns.

Problema terenului agricol

Din primăvara anului 1994, romii care nu aveau teren agricol în proprietate privată, nu au primit suprafața de 50 de ari, care se acordă în acest caz unei familii pe baza Legii nr. 18/1991 (Legea fondului funciar). Consiliul local a refuzat categoric rezolvarea situației, fără să motiveze această atitudine. Doar în cursul lunii iulie, datorită intervenției Prefecturii²¹, s-a atribuit familiilor de romi jumătatea suprafeței prevăzute de lege, pe un teren nepotrivit agriculturii (tarlăua „Meriște”), care nu a fost lucrat în ultimele decenii²².

Cazul Octavian Roștaș

Lui Octavian Roștaș (Hădăreni nr. 78) i s-a suspendat timp de 30 zile contractul de muncă din partea societății Industria Sîrmei din Cîmpia Turzii (unde lucra ca portar) din data de 28 iulie 1994, această hotărîre fiindu-i comunicată prin adresa nr. 1973 din 4 august 1994. Conform dispoziției 802 din 1 august, suspendarea este cauzată de „încălcarea consemnului de pază în noaptea de 25/26 iulie 1994, permițînd accesul în societate a 3 persoane care nu sînt angajate la I.S.C.T., iar la scoaterea vagonului cu 2309 kg profile laminate nu a efectuat controlul”. Conform celor spuse de Octavian Roștaș, hoții au pătruns pe poarta nr. 12, timp în care el era în post la poarta nr. 13, iar pentru verificarea vagoanelor nu au existat condiții, toți portarii de la Industria Sîrmei fiind constrînși astfel să încalce consemnul, care prevedea ca obligație de serviciu controlul vagoanelor. Scrisorile adresate de Liga Pro Europa către Industria Sîrmei și către Poliția orașului Cîmpia Turzii au primit răspuns²³, dar nu și întrebările care se refereau la numărul porții pe care au pătruns hoții (confirmînd doar, că Octavian Roștaș era în post la poarta nr. 13).

Poliția nu a eliberat un nou aviz de portar, iar Octavian Roștaș a refuzat să se întoarcă la Industria Sîrmei ca muncitor necalificat, într-un colectiv ostil lui din cauza severității cu care controla personalul la poartă. Din cauza absențelor nemotivate, i s-a desfăcut contractul de muncă în data de 9 noiembrie 1994 în temeiul prevederilor art. 130 lit. i din Codul muncii.

Refuzul reconstruirii unor case

Declarațiile oficiale niciodată nu au răspuns precis la întrebarea dacă toate casele incendiate vor fi reconstruite sau nu²⁴.

Primul document care indică unele probleme în acest sens este informarea trimisă de Prefectura județului Mureș (nr. 1769) și a Consiliului județean Mureș (nr. 2810) din 30 iunie 1994, Departamentului pentru Administrație Publică Locală a Guvernului României: „una casă se află pe un teren de la fostul CAP, iar ulterior revendicat de un alt cetățean, în baza Legii nr. 18/1991, urmînd ca aceasta să fie reconstruită pe un alt amplasament”. Cum în localitatea Hădăreni nu există teren intravilan corespunzător, familia lui Lucaci Moldovan a fost îngrijorată, nu fără motiv, că va fi expulzată, iar casa va fi reconstruită în afara localității. Deși Legea fondului funciar este clară²⁵: nu se poate reda un teren pe care ulterior, cu toate formele legale, s-a construit o casă, atît Prefectura, cît și Consiliul județean au acceptat ideea de a reconstrui casa într-un alt loc. Nici o întrebare legată de acest amplasament nu a primit răspuns, ambele instituții refuzînd rezolvarea situației în conformitate cu legile statului²⁶. Casa, care la început avea doar acoperișul distrus de incendiu, s-a ruinat cu timpul. În patru ani zidurile s-au demolat, rămînînd doar un zid în înălțime de 40-50 de cm. Nici

pînă azi nu s-a clarificat ce se va întîmpla cu această casă. Lucaci Moldovan s-ar mulțumi și cu o casă asemănătoare cu a lui, într-o altă localitate.

Nota informativă privind situația reconstrucției²⁷, întocmită de primarul comunei Chețani, Gheorghe Găbudean, prezintă încă două cazuri: „Casa nr. 33, proprietar Lăcătuș Ferdinand, este învecinată cu părinții victimei Chețan Crăciunel, decedat în cursul evenimentelor din 1993 și care nu acceptă să fie vecin în continuare cu familii de țigani. Propun ca această casă să fie reconstruită pe grădina tatălui său Lăcătuș Petru din Hădăreni nr. 6.” (după propunere, cu scris de mînă, apare: „Părinții nu sînt de acord”); „Lăcătuș Cătălina, nr. 161 Hădăreni, decedată, a fost mama celor 2 criminali din timpul evenimentelor din septembrie 1993, care s-a stabilit actual în orașul Luduș. Propun ca această casă, dacă vor fi alocate sume de la Guvern, moștenitorii să-și construiască casă unde vor ei.” (sic!)

Prefectura județului Mureș, prin noul său prefect, numit în noiembrie 1995, Gavrilă Țîru (P.U.N.R.) a refuzat să ia măsurile necesare atît împotriva caracterului șovin al notei trimise de Gheorghe Găbudean, cît și pentru garantarea reconstrucției caselor pe amplasamentul inițial²⁸.

Cazul Sándor Csurkuly

Activitatea organizațiilor neguvernamentale, a liderilor romilor nu a fost bine văzută de oficialități. Astfel, persoanele care s-au deplasat la fața locului pentru anchetă au fost legitimate de organele de poliție, fără să li se acorde minimul de siguranță (au existat situații în care persoanele interesate de caz au suferit agresiuni, iar poliția, de față, nu a intervenit — cum s-a întîmplat în noiembrie 1994, cînd un grup de experți străini, însoțiți de Florina Zoltan, sora victimelor Lăcătuș și soția lui Mircea Zoltan, au dorit să viziteze satul). Uneori chiar s-a încercat să se blocheze vizita persoanelor „nedorite”, cerîndu-se un aviz favorabil în acest sens din partea Primăriei din Chețani.

Raportul Serviciului Român de Informații privind activitatea S.R.I. în perioada octombrie 1993 – septembrie 1994 aducea grave prejudicii la adresa unuia dintre liderii romilor, constituind o amenințare către toate persoanele implicate în cercetarea cazului Hădăreni. În acest raport se afirma:

„Csurkuly Sándor, liderul filialei din Tîrgu-Mureș a Uniunii Liber Democratice a Romilor din România a furnizat unor organisme internaționale date tendențioase despre conflictul de la Hădăreni, deturnîndu-l din sfera antisocialului și infracționalității de drept comun în domeniul confruntărilor interetnice.

Pentru internaționalizarea așa-zisei probleme a țăganilor din România, s-a deplasat în Ungaria și Germania, unde a contactat reprezentanți ai unor organisme internaționale.

Astfel de date a furnizat și unor delegații străine prezente în România pentru investigarea și mediatizarea cazului Hădăreni, precum și unor corespondenți de

presă din Anglia, Franța, Germania și SUA. Ulterior realizării acestor acțiuni, el a primit din străinătate un microbuz, o călătorie gratuită în Germania, diferite sume în valută și alte bunuri materiale.

Poziții asemănătoare au adoptat și alți romi — în scopul dobândirii unor avantaje materiale ori satisfacerii veleităților de lideri ai etniei la nivel național.”

După cum a declarat Sándor Csorkuly²⁹, acest fragment de raport se bazează în totalitate pe afirmații false: nici măcar denumirea organizației (Uniunea Romilor din Județul Mureș) a cărui reprezentant este (și membru în Consiliul Județean) nu se cunoaște corect de S.R.I.; microbuzul amintit se afla în proprietatea sa dinaintea evenimentelor din Hădăreni, iar în Germania a fost între 20 noiembrie – 5 decembrie 1992, și nu ulterior datei evenimentelor de la Hădăreni, 20 septembrie 1993. „Ca orice cetățean al țării, am dreptul să întrețin relații cu organizații internaționale. [...] Documentele pe care le-am pus la dispoziția lor erau documente oficiale — legate de cazul Hădăreni — semnate de conducătorii unor instituții de stat. [...] Sînt îngrijorat pentru faptul că S.R.I.-ul face publice informații greșite fără o documentare serioasă și că această instituție lezează drepturile constituționale cu privire la dreptul la informații. [...] Consider că această parte a raportului are menirea de a intimida acele persoane și organizații care militează pentru respectarea drepturilor omului.”³⁰

Epilog

Cu fixarea primului termen de judecată (la 11 noiembrie 1997), organizațiile neguvernamentale implicate în soluționarea acestui caz, printre care și Liga Pro Europa³¹, și-au atins scopul. În sfîrșit, după mai bine de patru ani, o justiție imparțială poate să-și spună cuvîntul.

Prima fază a cazului Hădăreni, cea a luptelor „subterane” pentru înfăptuirea obligațiilor statului de drept, a luat sfîrșit. Cît de competentă va fi instanța în a afla adevărul după atîția ani în care s-a dezvoltat o întreagă mitologie în jurul cazului? Se va urmări găsirea unor țapi ispășitori pentru a arăta o vitrină lumii democratice care așteaptă soluționarea cazului sau adevărații vinovați vor răspunde pentru faptele lor? Sînt întrebări, cărora li se poate da răspunsul doar după sentința finală. □

NOTE

1. La Mihail Kogălniceanu (jud. Constanța) au fost incendiate 32 de case și distruse încă 4 în data de 9 octombrie 1990; în zona Bolintin (jud. Giurgiu) au avut loc evenimente asemănătoare la Bolintin Deal (6–7 aprilie 1991, 22 case incendiate, 2 distruse), OGREZENI (16–18 mai 1991, 21 case incendiate), Bolintin Vale (18 mai 1991, 13 case incendiate), Găiseni (5 iunie 1991, 3 case incendiate, 6 distruse). Înaintea evenimentelor din Hădăreni, în aproximativ 30 de localități din România au avut loc astfel de agresiuni colective împotriva comunităților de romi.

2. Familia lui Mircea Zoltan a încercat să lămurească condițiile în care el a decedat. După ce Laboratorul de Criminalistică din București a studiat osemintele, specialiștii nu a reușit să ajungă la altă concluzie decît că ele „sînt umane”.

3. Aceste declarații politice au fost imediat receptate și apreciate. La data de 4 noiembrie 1993, reprezentantul din Maryland al Congresului american, Hon. Steny H. Hoyer a spus următoarele: „Guvernul României a elaborat prompt raportul legat de acest caz, și a menționat că se vor lua măsuri pentru investigarea cazului și pentru trimiterea în judecată a persoanelor incriminate. Guvernul a oferit totodată suport financiar reconstruirii caselor distruse.” A remarcat însă ca factor negativ limbajul poziției oficiale care „dă impresia că însăși comunitatea de romi ar fi responsabilă de atacul îndreptat împotriva ei”. (**Congressional Record**, vol. 139. nr. 153.)

4. Cei cinci deputați erau membri ai Subcomisiei pentru drepturile omului, culte și problemele minorităților naționale a Camerei Deputaților, reprezentând următoarele formațiuni politice: P.N.Ț.-C.D. (Gavril Dejeu — actualmente ministru de interne), P.D.S.R. (Eugen Nicolicea), P.U.N.R. (Emil Roman,) P.A.C. (Dorel Coc) și UDMR (László Zsigmond).

5. Ordinea aparține Raportului.

6. Poliția și Procuratura județului Mureș au respins plângerea sătenilor conform căreia din 17 cazuri reclamate, în care au fost implicați romi, s-au rezolvat doar 7. Deși s-au publicat în presă acele cazuri în care agresorii au fost romi, Poliția a refuzat comunicarea datelor referitoare la statistica delincvenței din satul Hădăreni pentru a avea o bază de comparație.

7. În documentele oficiale se evită formulările directe de genul „gospodării incendiate”, parcă ar fi intervenit un dezastru natural. Același lucru este sugerat și prin termenul de „sinistrați”.

8. Atât viceprimarul, cât și frațele și cei doi băieți ai lui Vasile Bucur figurează pe lista vinovaților prezumtivi întocmită de avocații Emil Cioloboc și Attila Bence pe baza materialului probator de urmărire penală. Lista a fost înaintată prim-procurorului Dan Petru în data de 29 noiembrie 1993, solicitând arestarea preventivă a celor în cauză.

9. Cererea reprezentantului romilor, Sándor Csorkuly, membru al Consiliului Județean Mureș, de a deveni membrul Comisiei a fost refuzată pe motivul că el nu este „specialist”.

10. Aproximativ o treime a „sfatului” figurează pe lista vinovaților prezumtivi (amintită în nota 8). Luând în calcul că lista este alcătuită doar din 15 persoane, iar numărul celor care au participat la incendieri, conform martorilor oculari, este de cel puțin de trei ori mai mare, este posibil ca acest „sfat” să fi fost alcătuit în mare majoritate de cei care au comis actele de violență împotriva romilor.

11. În urma Raportului subcomisiei parlamentare — în care se specifică: „nu se poate însuși ideea expulzării definitive dintr-o localitate, decât în condițiile legii” —, locuitorii din Hădăreni au fost ferm convinși, că există o cale legală de expulzare a romilor.

12. Casa familiei Petru Gruia Lăcătuș nu a fost incendiată; astfel teoria conform căreia incendiarea caselor s-a îndreptat nu împotriva comunității de romi, ci împotriva unor „delincvenți insuportabili”, ca dealtfel și expulzarea, nu este viabilă. În mod evident, nu au fost incendiate acele case care erau prea aproape de celelalte case (evitând astfel propagarea incendiului), iar proiectul de expulzare a avut ca scop intimidarea martorilor din rîndul comunității de romi.

13. Conform scrisorii Consiliului Județean din 9 mai 1994, semnată de președintele Consiliului, Ioan Toghănel și trimisă Ligii Pro Europa.

14. Conform **informării** trimise de Prefectura Județului Mureș (nr. 1769) și a Consiliului Județean Mureș (nr. 2810) din 30 iunie 1994, Departamentului pentru Administrație Publică Locală a Guvernului României.

15. **Scrisoarea** Parchetului de pe lângă Curtea de Apel Tîrgu-Mureș nr. 456/VIII/1 din 9 mai 1994, semnată de prim-procurorul Dan Petru și trimisă Ligii Pro Europa.

16. idem.

17. **La Hădăreni stare de tensiune în urma unor arestări-surpriză**, în *Cuvîntul liber*, 22 iulie 1994, pg. 8. Articolul nu-l amintește pe al optulea arestat, Gáll Nicolae.

18. **Invitația** Federației Romilor din România la adunarea civică „Justiție nediscriminatorie și bună conviețuire în statul de drept al României”.

19. **Certificatul medico-legal** nr. 4489 din 24 septembrie 1993.

20. **Proces verbal** seria N nr. 174236 din 9 octombrie 1993: Otilia Roștaș „în jurul orei 17.00 a adresat injurii și a adresat expresii jignitoare”, 7000 lei amendă; **proces verbal** seria V nr. 0174304 din 4 noiembrie 1993: „numitul Moldovan Costică [...] s-a certat cu numita Radu Virginia”, 3000 lei amendă; **proces verbal** seria N nr. 619948 din 27 noiembrie 1993: Costică Moldovan „în jurul orelor 17.10 a început să strige, să injure și să amenințe cu cuvinte vulgare și jignitoare în centrul satului Hădăreni”, 10.000 lei amendă; **proces verbal** seria N nr. 966936 din 29 noiembrie 1993: Mioara Lăcătuș „în jurul orelor 11.30 [...] a adresat în public cuvinte jignitoare la adresa cetățenilor”, 5000 lei amendă; toate cf. Legii 61/1991, art. 2, lit. a.

21. Prin **scrisoarea** nr. 2552/F din 30 iunie 1994 a Comisiei Județene pentru aplicarea Legii nr. 18/1991 din cadrul Prefecturii.

22. **Scrisoarea** nr. 370 din 5 iulie 1994, eliberată de Consiliul local al comunei Chețani consideră că „tarlaua «Meriște» a fost arabilă la data de 1.01.1991”.

23. **Scrisoarea** nr. G. 17/748, S.C. Industria Sîrmei S.A. către LPE din 17 octombrie 1994, respectiv **scrisoarea** nr. 194.682, Poliția orașului Cîmpia Turzii către LPE din 3 noiembrie 1994.

24. La această întrebare, adresată în scris de Liga Pro Europa, nu s-a primit răspuns (LPE către Consiliul județean Mureș, 26 aprilie 1994).

25. „Terenurile din intravilan care au fost atribuite de cooperative potrivit legii cooperativelor sau de alte persoane îndreptățite, pentru construcția de locuință și anexe gospodărești, rămîn și se înscriu în proprietatea actualilor deținători” (**Legea** nr. 18/1991, art. 23). Familia lui Lucaci Moldovan locuia în afara localității Hădăreni pînă în anul 1982, și a fost obligată să se mute în sat, în vederea extinderii lucrărilor agricole pe terenul extravilan; a primit în schimbul propriului teren un loc pentru casă din proprietatea CAP-ului.

26. Atît Lucaci Moldovan, cît și Liga Pro Europa a trimis o serie de scrisori legate de acest caz (LPE către Prefectură, 22 noiembrie 1994; LPE către Consiliul județean, 22 noiembrie 1994; Lucaci Moldovan către Prefectură, 19 decembrie 1994; LPE către Prefectură, 21 decembrie 1994).

27. Nedatăată, fără destinatar, trimisă Prefecturii în cursul lunii octombrie.

28. **Scrisoarea** nr. 3141 din 8 decembrie 1995, Prefectura către LPE.

29. **Scrisoare deschisă SRI-ului**, publicată în *24 ore mureșene* din 6 decembrie 1994, p. 1.

30. Idem.

31. Mai multe organizații neguvernamentale au anchetat cazul, între care APADOR-CH, Rromani CRISS, APADO, Institutul Intercultural Timișoara, Amnesty International, Helsinki Watch, European Roma Rights Center. Pentru majoritatea acestora, cît și pentru Ambasada Statelor Unite ale Americii din București, a unei părți din mass-media internă și internațională, Liga Pro Europa a reprezentat — și reprezintă încă — un punct de referință, de informare, asigurînd, de multe ori, rolul de „ghid” al celor care au efectuat anchete la fața locului. Cea mai importantă parte a activității Ligii Pro Europa s-a axat pe lobby-ul exercitat asupra autorităților abilitate de a soluționa toate aspectele cazului Hădăreni: cele juridice și cele legate de reconstrucția caselor. Au fost contactate personal, telefonic și prin corespondență instituții ca Președenția României, Guvernul României, Ministerul Justiției, Parchetul de pe lîngă Curtea Supremă de Justiție, Parchetul de pe lîngă Curtea de Apel Mureș, Parchetul de pe lîngă Tribunalul Mureș, Parchetul Militar Mureș, Inspectoratul General de Poliție, Inspectoratul Județean de Poliție, Prefectura Mureș, Consiliul Județean Mureș, Consiliul local al comunei Chețani.

Liga PRO EUROPA a organizat, în colaborare cu Fundația Heinrich Böll, între 25-26 noiembrie 1994 unul dintre primele seminarii internaționale dedicat problematicii romilor și cazului Hădăreni: „Romii — necunoscuții de lîngă noi”. În cele două zile au fost dezbătute teme ca: dimensiunea etno-culturală, relația instituțiilor statului cu comunitatea romilor; administrarea justiției; educația, sănătatea și protecția socială a romilor, soluționarea conflictelor în societățile

multietnice; proiecte de prevenire și combatere a violenței, autoorganizarea comunităților de romi în Europa Centrală și de Est, experiențe naționale și internaționale. În anii următori, seminarii asemănătoare au fost inițiate și de alte organizații neguvernamentale, cu scopul de a oferi un spațiu cât mai larg dezbaterilor publice pe această temă.

Tabel cronologic

Anul	Ancheta penală	Reconstruirea caselor	Așteptări nesatisfăcute
1993	• anchetă efectuată de Inspectoratul Județean de Poliție • preluarea anchetei de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	apariția Hotărîrii Guvernamentale nr. 636/93	• începerea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților
1994	• anchetă efectuată de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș • arestarea, pentru câteva ore, a opt inculpați • preluarea anchetei de Parchetul Militar Mureș	4 case	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1995	• anchetă efectuată de Parchetul Militar Mureș • preluarea anchetei de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	4 case	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1996	• anchetă efectuată de Parchetul de pe lângă Tribunalul Mureș	—	• terminarea reconstrucției caselor • arestarea preventivă a inculpaților • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției
1997	• arestarea preventivă a unor inculpați • întocmirea rechizitoriului, trimiterea inculpaților în fața justiției	—	• terminarea reconstrucției caselor

*

István HALLER (n. 1962) a absolvit Facultatea de Geologie din Cluj. După 1990 a fost reporter și redactor la mai multe reviste (*Erdélyi Figyelő*, *Gazeta de Mureș* etc.). Din 1993 este referentul Biroului pentru Drepturile Omului din cadrul Ligii Pro Europa. A publicat studii și articole în reviste din România și Ungaria (22, *Beszélő*), multe dintre ele fiind axate pe cazurile de violență comise împotriva comunităților de romi.

Legea Învățământului Nr. 84. din 1995

(EXTRASE)

Articolul 8

(1) Învățământul de toate gradele se desfășoară în limba română. În fiecare localitate se organizează și funcționează clase cu limba de predare română.

(2) Dreptul persoanelor aparținând minorităților naționale de a învăța limba lor maternă și de a putea fi instruite în această limbă sînt garantate, în condițiile prezentei legi.

(3) Studiul și însușirea în școală a limbii române, ca limbă oficială de stat, sînt obligatorii pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate.

(4) Atît în învățământul de stat, cît și în cel particular, documentele școlare oficiale se întocmesc în limba română.

Articolul 9

(1) Planurile învățământului primar, gimnazial, liceal și profesional includ religia ca disciplină școlară. În învățământul primar religia este disciplină obligatorie, în învățământul gimnazial este opțională, iar în învățământul liceal și profesional este facultativă. Elevul, cu acordul părintelui sau al tutorelui legal instituit, alege pentru studiu religia și confesiunea.

(2) Cultele recunoscute oficial de stat pot solicita Ministerului Învățământului organizarea unui învățămînt specific, corespunzător necesităților de pregătire ale personalului de cult, numai pentru absolvenții învățământului gimnazial sau liceal, după caz. Ele răspund de elaborarea programelor de studii, care se aprobă de Secretariatul de Stat pentru Culte și de Ministerul Învățământului. [...]

Articolul 12

(2) Organizarea și conținutul învățămîntului nu pot fi structurate după criterii exclusiviste și discriminatorii de ordin ideologic, politic, religios sau etnic. Nu sînt considerate a fi structurate după criterii exclusiviste și discriminatorii unitățile și instituțiile de învățămînt create din nevoi de ordin religios sau lingvistic, în care predarea corespunde alegerii părinților sau tutorilor legali instituiți ai elevilor. [...]

Articolul 22

(1) Studiile gimnaziale se încheie cu susținerea unui examen de capacitate, structurat pe baza unei metodologii

elaborate de Ministerul Învățămîntului la următoarele discipline: Limba și literatura română, Matematică, Istoria românilor și Geografia României. Elevii aparținînd minorităților naționale care frecventează cursurile gimnaziale în limba maternă susțin și o probă la Limba și literatura maternă.[...]

Articolul 25

(4) Concursul de admitere în liceu constă din următoarele probe:

b) Limba și literatura maternă — scris, probă susținută de candidații care se înscriu la concursul de admitere pentru clase cu limbi de predare ale minorităților naționale.

Articolul 26

(1) Studiile liceale se încheie cu un examen de bacalaureat, diversificat în funcție de profilul liceului, de profilul clasei și de opțiunea elevului. Examenul de bacalaureat constă din susținerea următoarelor probe:

[...] b) Limba și literatura maternă — scris și oral, pentru elevii care au urmat studiile liceale într-o limbă a minorităților naționale. [...]

d) Istoria românilor — oral. [...]

Articolul 41

(2) Integrarea școlară a copiilor cu cerințe educative speciale se realizează prin unități de învățămînt special, în grupe și clase speciale din unități preșcolare și școlare obișnuite, sau în unități de învățămînt obișnuite, inclusiv în unități cu predare în limbile minorităților naționale. [...]

Articolul 104

Învățămîntul particular funcționează potrivit legii dacă:

a) este organizat și funcționează pe principiul non-profit;

b) este organizat și funcționează pe principii nediscriminatorii și respinge ideile, curentele și atitudinile antidemocratice, xenofobe, șovine și rasiste;

c) respectă standardele naționale [...]

CAPITOLUL XII

Învățămîntul pentru persoanele aparținînd minorităților naționale

Articolul 118

Persoanele aparținînd minorităților naționale au dreptul să studieze și să se instruiască în limba maternă la toate nivelurile și formele de învățămînt, în condițiile prezentei legi.

Articolul 119

(1) În funcție de necesitățile locale, se pot organiza la cerere, în condițiile legii, grupe, clase, secții sau școli cu predarea în limbile minorităților naționale.

(2) Alineatul (1) al acestui articol se va aplica fără a se aduce atingere învățării limbii oficiale și predării în această limbă.

Articolul 120

(1) Limba și literatura română se predau în învățămîntul primar după programe de învățămînt și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățămîntul gimnazial și liceal, Limba și literatura română

se predau după programe de învățământ și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.

(2) În învățământul gimnazial și liceal, Istoria românilor și Geografia României se predau în limba română, după programe și manuale identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română. Examinarea la aceste discipline se face în limba română. În învățământul primar, aceste discipline se predau în limba maternă.

(3) În programele și manualele de Istorie universală și Istoria românilor se vor reflecta istoria și tradițiile minorităților naționale din România.

(4) În învățământul gimnazial se introduce, la cerere, ca disciplină de studiu, Istoria și tradițiile minorității naționale, cu predare în limba maternă. Programele analitice și manualele la această disciplină sînt aprobate de Ministerul Învățămîntului.

Articolul 121

Elevilor aparținînd minorităților naționale care frecventează unități de învățămînt cu predarea în limba română li se asigură, la cerere și în condițiile legii, ca disciplină de studiu, limba și literatura maternă, precum și istoria și tradițiile minorității respective.

Articolul 122

(1) În învățămîntul de stat profesional, liceal — tehnic, economic, administrativ, agricol, silvic, agronomic — cît, și în învățămîntul postliceal, pregătirea de specialitate se face în limba română, asigurîndu-se, în funcție de posibilități,

însușirea terminologiei de specialitate și în limba maternă.

(2) În învățămîntul medical universitar de stat, în cadrul secțiilor existente, pregătirea de specialitate se poate face în continuare în limba maternă, cu obligația însușirii terminologiei de specialitate în limba română.

Articolul 123

În învățămîntul universitar de stat se pot organiza, la cerere și în condițiile prezentei legi, grupe și secții cu predarea în limba maternă pentru pregătirea personalului necesar în activitatea didactică și cultural-artistică.

Articolul 124

În învățămîntul de toate gradele, concursurile de admitere și examenele de absolvire se susțin în limba română. Concursurile de admitere și examenele de absolvire pot fi susținute în limba maternă la școlile, clasele și specializările la care predarea se face în limba maternă respectivă, în condițiile prezentei legi.

Articolul 125

Ministerul Învățămîntului asigură, în limba de predare, pregătirea și perfecționarea personalului didactic, precum și manuale școlare și alte materiale didactice.

Articolul 126

În conducerea unităților și instituțiilor de învățămînt în care există grupe, clase sau secții cu predare în limbile minorităților naționale, se asigură o reprezentare proporțională a cadrelor

didactice din rîndul minorităților, cu respectarea competenței profesionale. [...]

Articolul 143

(2) În structura inspectoratelor școlare din județele cu învățămînt și în limbile minorităților naționale sînt cuprinși și inspectori școlari pentru acest învățămînt. [...]

Articolul 154

(5) Candidatul la concursul pentru ocuparea unui post didactic cu predare

în altă limbă decît aceea în care și-a făcut studiile superioare, susține, în fața unei comisii de specialitate, un test de cunoaștere a limbii în care urmează să facă predarea.[...]

Articolul 180

Asupra dreptului copilului minor de a urma școala în limba română sau în limba unei minorități naționale hotărăște părintele sau tutorele legal instituit. □

Publicată în Monitorul Oficial nr.167, din 31 iulie 1995

Ordonanța de urgență Nr. 36

PENTRU MODIFICAREA ȘI COMPLETAREA

LEGI ÎNVĂȚĂMÎNTULUI NR. 84/1995

În temeiul art. 114 alin. (4) din Constituția României,

Guvernul României emite următoarea ordonanță de urgență:

4. Articolul 8 va avea următorul cuprins:

„Art. 8. — (1) Învățământul de toate gradele se desfășoară în limba română. Acesta se desfășoară, în condițiile prezentei legi, și în limbile minorităților naționale, precum și în limbi de circulație internațională.

(2) În fiecare localitate se organizează și funcționează unități, clase sau formații de studiu cu limba de predare română, și, după caz, cu predarea în limbile minorităților naționale, ori se asigură școlarizarea în limba maternă în alte localități.

(3) Studiul în școală al limbii române, ca limbă oficială de stat, este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate. Planurile de învățământ trebuie să cuprindă numărul necesar de ore — și, totodată, se vor

asigura condițiile care să permită însușirea limbii oficiale de stat.

(4) Atît în învățământul de stat, cît și în cel particular, documentele școlare, nominalizate prin ordinul ministrului învățămîntului, se întocmesc în limba română. Celelalte documente școlare pot fi redactate în limba de predare. Unitățile și instituțiile de învățământ pot efectua traduceri ale documentelor școlare proprii.”

5. Articolul 9 va avea următorul cuprins:

„Art. 9 — (1) Planurile învățămîntului primar, gimnazial, liceal și profesional includ religia ca disciplină școlară.

Elevul, cu acordul părintelui sau al tutorelui legal instituit, alege pentru studiu religia și confesiunea.

(2) Cultele recunoscute oficial de către stat pot solicita Ministerului Învățămîntului organizarea unui învățământ specific corespunzător necesităților de pregătire a personalului de cult, precum și înființarea și funcționarea unor structuri de învățământ laic, în sistemul

național de învățământ, sub coordonarea și controlul Ministerului Învățământului. Susținerea materială acestor structuri se asigură de către cultul respectiv și parțial de către stat, potrivit unor norme aprobate de Guvern. Cultele recunoscute oficial de către stat răspund de elaborarea planurilor de învățământ și a programelor analitice care se aprobă de Secretariatul de Stat pentru Culte și de Ministerul Învățământului.” [...]

8. Alineatul (1) al articolului 22 va avea următorul cuprins:

„Art. 22 — (1) Studiile gimnaziale se încheie cu susținerea unui examen național de capacitate, structurat pe baza unei metodologii elaborate de către Ministerul Învățământului, la Limba și literatura română, Matematică și la o probă de cultură generală, cuprinzând subiecte din discipline studiate. Elevii aparținând minorităților naționale, care frecventează cursurile gimnaziale în limba maternă, susțin o probă la limba și literatura maternă.” [...]

11. Alineatele (1) și [...] ale articolului 26 vor avea următoarele cuprins:

(1) Studiile liceale se încheie cu examen național de bacalaureat, diversificat în funcție de profilul liceului, de profilul clasei și de opțiunea elevului. Examenul național de bacalaureat constă în susținerea următoarelor probe:

[...] b) Limba și literatura maternă — scris și oral, pentru elevii care au urmat studiile liceale într-o limbă a minorităților naționale; [...]

d) Istoria românilor — oral. [...]

34. Articolul 118 va avea următorul cuprins:

„Art. 118 — Persoanele aparținând minorităților naționale au dreptul să studieze și să se instruiască în limba maternă, la toate tipurile, nivelurile și formele de învățământ, în condițiile prezentei legi.”

35. Alineatele (1) și (2) ale articolului 120 vor avea următorul cuprins:

„Art. 120 — (1) Disciplina Limba și literatura română se predă în învățământul primar și gimnazial după programe de învățământ și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățământul liceal, disciplina Limba și literatura română se predă după programe de învățământ și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.

(2) În învățământul primar, disciplinele Istoria românilor și Geografia României se predau în limba maternă, după programe și manuale identice cu cele pentru clasele cu predarea în limba română, cu obligația transcrierii și însușirii toponimiei și a numelor proprii românești în limba română.”

36. Articolul 122 va avea următorul cuprins:

„Art. 122 — În învățământul de stat profesional, liceal și postliceal de specialitate predarea se poate face în limba maternă, la cerere, în condițiile legii, cu obligația însușirii terminologiei de specialitate în limba română.”

37. Articolul 123 va avea următorul cuprins:

„Art. 123 — (1) În învățământul universitar de stat se pot organiza, în condițiile legii, la cerere, grupe, secții, colegii, facultăți și instituții de învățământ cu predarea în limba maternă. În acest caz, se va asigura însușirea terminologiei de specialitate în limba română.”

38. Articolul 124 va avea următorul cuprins:

„Art. 124 — În învățământul de toate gradele și nivelurile, probele de admitere

și probele examenelor de absolvire pot fi susținute în limba în care au fost studiate disciplinele respective, în condițiile legii.”

59. Articolul 180 va avea următorul cuprins:

„Art. 180 — Asupra dreptului copilului minor de a urma învățământul obligatoriu în limba română sau în limba unei minorități naționale hotărâște părintele sau tutorele legal instituit.” □

Publicată în Monitorul Oficial nr.152, din 14 iulie 1997

De ce nu-și pot însuși copiii maghiari limba română în școală?

SZILÁGYI N. SÁNDOR

Disputele furtunoase din Senatul României pe tema modificării Legii învățămîntului au adus această temă în centrul atenției. Poate nu există om în țara asta care să nu fi aflat cîte ceva despre problema cu maghiarii care, minune mare, nu vor să învețe românește. Dar cîți oare dintre oamenii aceștia au reușit să înțeleagă cît de cît ce anume se ascundea de fapt în spatele vorbelor? Bănuiesc că foarte puțini. În orice caz, dacă era să înțeleagă esența din discursurile elevate sau mai puțin elevate ale politicianilor sau din comentariile gazetarilor, atunci cu siguranță n-aveau cum. Fiindcă tocmai asta era cauza decepției mele urmărind faimosul meci în care domnul senator George Pruteanu a reușit în final să-și asigure victoria bine meritată după atît efort, înscriind golul decisiv în poarta copiilor maghiari: au fost invocate acolo fel și fel de teorii și principii, politice, juridice, organizatorice, patriotice etc., care mai de care mai sofisticate, dar despre copiii în cauză și necazurile lor nu s-a spus mai nimic, iar despre problemele profesionale și mai puțin. Rezultatul este că după atîta bătaie de cap, cei mai mulți participanți la dispută au rămas tot atît de neștiutori în problema despre care continuă să se pronunțe cu atîta siguranță de sine și cu atît zel, ca și înainte. De aceea cred că e cazul ca în cele ce urmează să facem o analiză succintă a situației, să vedem despre ce este vorba de fapt.

Titlul de mai sus l-am ales cu bună știință, dorind să-mi fac de la bun început cît se poate de clară părerea, potrivit căreia acești copii nu-și pot însuși limba română în școală, fiindcă, după cum vom vedea, n-au cum. În cele ce urmează mă voi limita numai la copiii maghiari, deși constatările mele sînt sau pot fi valabile și pentru celelalte minorități. Există totuși unii factori datorită cărora problema se prezintă într-o formă mult mai dramatică în cazul copiilor maghiari.

Din punct de vedere profesional, problema în discuție intră în tematica lingvisticii aplicate, mai concret în cercetarea bilingvismului, respectiv în domeniul didacticii. În loc să intrăm în detaliile teoretice ale bilingvismului, pentru noi va fi mai de folos

să vedem înainte de toate natura motivației pentru care un om poate deveni bilingv. Această motivație prezintă mari diferențe în funcție de condiția omului: problema însușirii unei limbi diferite de limba maternă se pune într-un fel în cazul unei persoane care are ca limbă maternă tocmai limba majorității din țara respectivă (declarată uneori, cum e și în cazul limbii române, drept limbă oficială), și cu totul altfel în cazul în care limba maternă a persoanei respective este o limbă minoritară. Pentru un majoritar, bilingvismul este totdeauna ceva voluntar, asumat benevol, în vederea lărgirii posibilităților sale de comunicare, fără care el se poate descurca totuși foarte bine în cele mai multe situații. Pentru un minoritar însă, bilingvismul nu este o problemă de opțiune: el este nevoit să devină bilingv, fiindcă altfel posibilitățile sale de afirmare se restrâng considerabil. Minoritarii sînt perfect conștienți de acest lucru, și ar dori ca copiii lor să-și însușească limba majorității cît mai bine. Aceasta este o atitudine generală la mai toate minoritățile etnice din lume, nu numai la cele din România. Spun asta pentru a risipi orice dubii în acest sens, și n-aș insista în accentuarea acestui fapt, dacă n-aș observa de multe ori (mai ales în materiale de presă) că persistă la noi o părere nu prea binevoitoare, și complet eronată, potrivit căreia mulți maghiari n-ar ști românește fiindcă din anumite motive *n-ar vrea ei* să învețe limba asta. O explicație pe cît de simplistă, pe atît de falsă. Problema maghiarilor nu e să-și însușească sau nu româna, fiindcă răspunsul lor la această întrebare este un „da” unanim și fără echivoc, care nici nu se discută. (Ar fi timpul să afle și să rețină odată toată lumea, că nimeni dintre maghiari, și dacă spun *nimeni*, asta înseamnă într-adevăr „nimeni”, adică nici măcar o singură persoană, n-a propus niciodată, subliniez: nici măcar o singură dată, ca copiii maghiari să nu mai învețe româna la școală. Pentru toate informațiile contrare, vehiculate adeseori în mass media pe un ton foarte revoltat, sînt răspunzători numai cei care le-au inventat).

Se impune aici și o altă clarificare de ordin terminologic, fiindcă de multe ori, în primul rînd în gîndirea unor politicieni (și ziariști), apare o confuzie care are repercusiuni directe asupra problemei noastre. Am avut ocazia nu o dată să aud argumentul că în România limba română nu trebuie să fie o limbă străină pentru nimeni, și prin urmare ar fi absurd să fie predată la școală așa cum se predă o limbă străină. Se vede care este confuzia: se pornește de la ideea că pentru o anumită persoană o anumită limbă nu poate fi decît *sau* limbă maternă, *sau* limbă străină, iar dacă nu e limbă străină, atunci trebuie să fie, prin definiție, limbă maternă. O fi așa pentru cei mai mulți români (din România), dar nu și pentru noi, maghiarii. Pentru noi româna nu este, într-adevăr, o limbă străină, în sensul dat acestui termen în sociolingvistică, dar, cum bine se știe, nici că ne-ar fi limbă maternă nu se poate spune. Pentru asemenea situații lingviștii folosesc termenul „limba a doua”. Deci: *prima limbă* este cea învățată prima, numită de obicei *limba maternă*, care te-a făcut om în sensul adevărat al cuvîntului, în care te descurci cel mai bine și cel mai comod, cu cel mai puțin efort, față de care ai un atașament emoțional firesc, cu care te

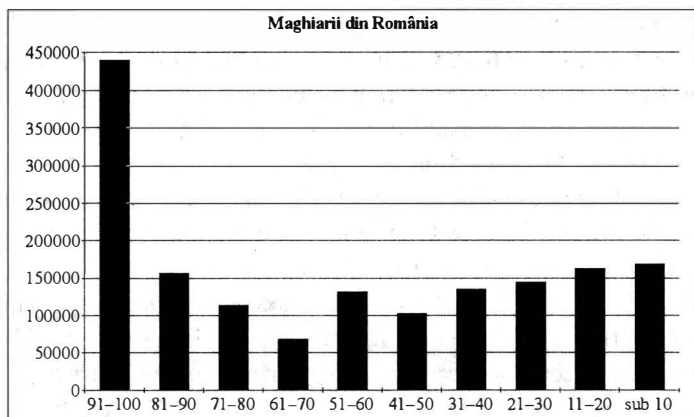
identifici în sensul că o consideri drept limba ta, și pe baza căreia îți poți însuși ulterior și alte limbi. *Limba a doua* este o limbă diferită de cea maternă, o limbă pe care o înveți de regulă mai târziu (după ce ți-ai format deprinderea vorbirii în limba maternă), dar care se deosebește de limbile străine prin rolul ei social, și anume prin faptul că după ce ți-ai însușit-o, o folosești nu numai în cazuri și cu scopuri mai mult excepționale, ci are o utilitate reală în viața ta de toate zilele, datorită faptului că în jurul tău trăiesc numeroși oameni, a căror limbă maternă este tocmai limba respectivă. În cazul maghiarilor din România, româna este deci limba a doua, așa cum și maghiara poate fi limba a doua pentru românii din zonele în care trăiesc și maghiari. În sfârșit, *limba străină* este o limbă însușită după limba maternă și, dacă e cazul, după limba a doua (sau paralel), o limbă care te ajută să te pui în contact cu oameni din alte părți ale lumii, să-ți lărgești orizontul cultural sau științific, sau să te descurci numai într-o țară străină, dacă ar fi să te afli acolo. Limbile engleză, franceză, rusă sau swahili sînt deci limbi străine pentru români și maghiari deopotrivă.

Pentru înlăturarea oricăror confuzii, să clarificăm înainte de toate, că dacă *în funcția lor socială* există deosebiri importante între limba a doua și o limbă străină. *În procesul însușirii* uneia sau alteia nu întotdeauna există diferențe prea mari. Copilul se confruntă în ambele cazuri cu aceeași problemă: trebuie să-și însușească o limbă diferită de limba sa maternă. (Deci: pentru un copil maghiar dintr-o comună din județul Harghita învățarea limbii române nu va fi cu nimic mai ușoară, și va necesita tot atît efort, ca și învățarea, să zicem, a limbii germane de către un copil român din județul Vrancea sau Vaslui).

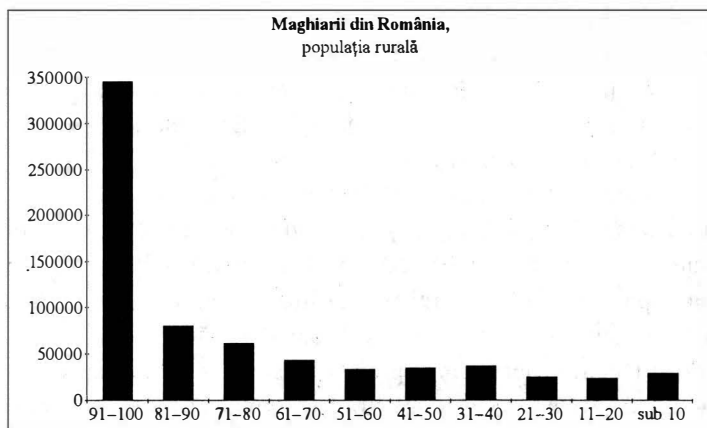
La acest punct trebuie să facem iarăși o precizare. În multe lucrări de sociolingvistică apare ideea că în definirea unei limbi ca limba a doua un element esențial, un criteriu chiar, este faptul că limba respectivă are o utilizare mai mult sau mai puțin răspîndită în mediul apropiat al persoanei care este sau urmează să devină bilingvă. Acest fapt îi înlesnește însușirea limbii a doua. Iată de pildă ce scrie Tove Skutnabb-Kangas, persoana poate cea mai competentă pe plan mondial în această problemă: „[În contrast cu *limba străină*,] A învăța *limba a doua* [...] înseamnă a învăța o limbă folosită zi de zi în anturajul vorbitorului, poate nu chiar în mediul foarte restrîns, cel puțin în copilăria timpurie, dar în comunitatea mai largă cu siguranță. Cum ai ieșit din propria casă, ai șansa (sau riști să fii forțat) să vorbești activ acea limbă, sau în orice caz, o vei auzi vorbită.”¹

Precizarea noastră va fi aceea că limba română ca limbă a doua e una pentru un maghiar din Mihalț (județul Alba) de pildă, unde dintre cei 2392 locuitori în 1992 numai 3 erau maghiari, și cu totul altceva pentru unul din Odorheiu Secuiesc, unde 97,79% din populație vorbește maghiara ca limbă maternă. Pentru cei dintîi este perfect valabilă constatarea citată mai sus, dar cum rămîne cu cei din Odorhei? Pentru ei, din punct de vedere tehnic, procesul însușirii limbii române seamănă mai degrabă cu cel al învățării unei limbi străine, fiindcă ei nu trăiesc într-un mediu lingvistic românesc, care să favorizeze învățarea spontană a limbii.

Procesul însușirii limbii române de către maghiari prezintă anumite trăsături specifice față de situația celorlalte minorități tocmai datorită ponderii relativ mari în rândul maghiarilor a acelor persoane, care trăiesc în zone sau localități cu o populație maghiară compactă. Potrivit datelor recensământului din anul 1992, numărul localităților în care proporția maghiarilor depășește 90% este de 484. (În 338 dintre acestea trăiesc mai puțin de 10 români.) În asemenea localități au fost înregistrați în total 440.257 de maghiari. Numărul total al maghiarilor din localitățile în care ponderea lor se situează între 80–100%, este de aproape 600.000 (597.021), reprezentând 37% din numărul total al maghiarilor din România. Iată reprezentarea grafică a repartizării maghiarilor pe categorii de localități:

În cazul populației maghiare din mediul rural preponderența persoanelor din sate în care maghiarii reprezintă 90–100% este și mai evidentă:

Din moment ce există atîția copii maghiari în România care în afara școlii n-au și alte prilejuri de a învăța limba română, aici e locul să includem în analiză și cadrul juridic în care se desfășoară predarea limbii române în școală pentru copiii minoritari, trecînd astfel la problema drepturilor lingvistice, respectiv la politica lingvistică.

Alineatul 3 al articolului 8 din *Legea învățămîntului* prevede următoarele:

„Studiul și însușirea în școală a limbii române, ca limbă oficială de stat, sînt obligatorii pentru toți cetățenii țării, indiferent de naționalitate.”²

Trebuie să încep cu mărturisirea faptului că pe mine, ca maghiar și ca lingvist, mă deranjează nu numai conținutul, ci și formularea. Eu pînă nu de mult am știut, că dacă se spune undeva „toți cetățenii țării”, atunci se înțelege de la sine că în asta sînt și eu inclus în mod firesc. Acum se pare că am greșit: ca să fie absolut siguri că nu voi interpreta legea într-un mod eronat, parlamentarii noștri țin să-mi atragă atenția, că nici eu nu fac excepție, introducînd în text și precizarea „indiferent de naționalitate”. Precizarea este nu numai inutilă, dar și greșită: fiind vorba de „însușirea în școală a limbii române”, e clar că această prevedere nu se referă deopotrivă la „toți cetățenii țării”, ci numai la minoritari: copiii români nu-și însușesc limba română în școală, ci ajung în mod spontan, aproape fără să observe, în posesia acelor cunoștințe de limbă, pentru care copiii minoritari, neavînd norocul de-a fi români, trebuie să muncească din greu. (Ca să fie și mai clar: toți cetățenii își însușesc limba maternă, iar cei care au o altă limbă maternă, decît cea română, își însușesc, *investind o muncă în plus*, și limba română. Numai minoritarii sînt deci aceia care ar trebui să-și însușescă româna în școală.)

A doua observație se leagă de faptul că legea prevede însușirea limbii române drept una din *obligațiile* noastre, parcă n-am avea noi și fără asta toate motivele și interesele să cunoaștem cît mai bine această limbă. (E ca și cum s-ar dispune prin lege pentru toți cetățenii, „indiferent de naționalitate”, obligativitatea, să zicem, de-a avea grijă de banii cîștigați, și s-ar interzice risipirea lor prostescă, adică niște lucruri, pe care orice om întreg la minte le face în mod normal, spre binele lui, fără să-l mai oblige cineva.) Nici nu-mi pot explica altfel apariția acestei formulări caraghioase din lege, decît printr-o lipsă totală de cunoaștere a stării de fapt: se vede clar că legiuitorii pornesc de la ideea că noi, de fapt, *n-am vrea* să învățăm limba română, că am avea ceva împotrivă, și prin urmare ar trebui să fim constrînși prin lege să facem asta.

Minoritarii sînt așadar obligați prin lege să-și însușescă limba română. Ar și face asta cu siguranță, dacă ar avea și condițiile necesare. Dar, din păcate, nu le au. Dacă avem în vedere și acest fapt, articolul citat începe să sune cam amenințător. „Studiul” mai înțeleg. Dar „însușirea” ...? Ce înseamnă, de fapt, însușirea? La ce nivel de cunoștințe se referă această prevedere? Care este norma la care trebuie raportată cunoștința de limbă a unui om, ca să poți zice că el și-a

însușit limba română? Va fi oare destul să se descurce bine, la nivelul necesităților sale, sau va trebui să vorbească „perfect”, fără nici o greșeală? Aceasta este o problemă teoretică destul de controversată chiar și în lingvistică. Se știe însă cu siguranță că nimeni în lume nu-și vorbește „perfect” nici măcar limba maternă, și că limba folosită de o persoană bilingvă este totdeauna puțin diferită de cea a unei persoane monolingve, chiar și în cazul limbii materne. Se știe de asemenea, că dacă vorbești o limbă ca limba a doua, aceasta va prezenta în mod inevitabil niște trăsături care o vor face mai mult sau mai puțin diferită de varianta aceleiași limbi folosită ca limbă maternă. (Mai plastic: varianta limbii maghiare folosită de un maghiar bilingv din România este puțin diferită de varianta vorbită de un maghiar monolingv din Ungaria, iar varianta limbii române vorbită de un maghiar va fi în mod inevitabil puțin diferită de cea vorbită de români, chiar dacă persoana respectivă știe foarte bine românește, și prin urmare diferența trece aproape neobservată.) Toate acestea sînt niște legități universale bine cunoscute de specialiști, niște lucruri firești, care nu depind de voința sau atitudinea oamenilor.

Dacă problema însușirii unei limbi a doua apare într-un context științific (și n-ar fi rău ca asta să se întîmple cît mai des), poți să fii de acord sau nu cu concluziile formulate. Dar atunci, cînd *însușirea* unei limbi diferite de cea maternă este prevăzută într-o lege ca o obligație, problema încetează să fie una teoretică, căpătînd o importanță practică. Fiindcă din asta urmează în mod firesc și posibilitatea ca cei care nu-și vor însuși limba română să poată fi oricînd sancționați. Dar mă-ntreb: cine și pe baza căror criterii va constata dacă eu știu sau nu românește? Cum vor fi depistați cei care nu știu? Vom avea oare o poliție lingvistică, trăgînd cu urechea la colțul străzii să asculte cine *cum* vorbește românește? (Parcă mă și văd arestat, fiindcă eu spun mereu *eu însumi*, și nu *eu însuși*, cum va crede polițistul lingvistic că ar fi corect.) Și ce se va întîmpla oare cu aceia care, oricît s-ar strădui și ar dori, nu vor reuși să-și însușească limba română, fiindcă, spre ghinionul lor, le lipsește aproape cu desăvîrșire talentul de-a învăța și o altă limbă pe lîngă cea maternă? Fiindcă există și asemenea oameni. Nu foarte mulți, e drept, dar există. (Legea este formulată în așa fel, ca și cum s-ar prevedea, de pildă, nu numai ca în toate școlile să se facă gimnastică, dar și ca toți elevii să sară în mod obligatoriu la doi metri înălțime.)

Sîntem așadar obligați prin lege să ne însușim limba română. Cum o vom face însă, rămîne o mare întrebare. Tocmai de aici începe încurcătura.

Sociolingvistica, mai ales cercetările din ultimele două decenii, ne furnizează niște rezultate solide, bazate pe nenumărate date și observații din cele mai diverse părți ale lumii, privind factorii care sînt decisivi pentru eficacitatea însușirii unei limbi ca limba a doua (adică pentru formarea unui bilingvism sănătos, în care limba a doua să completeze, și nu să înlocuiască sau să restrîngă competența în prima limbă). Constatările specialiștilor din alte țări sînt într-un acord deplin

cu experiențele noastre de toate zilele. În cele ce urmează, mă voi limita doar la câțiva dintre acești factori, la cei avînd o importanță decisivă.

Să pornim deci de la ideea că un copil maghiar trebuie să-și însușească limba română în școală, și să vedem, ce se va întîmpla cu el în situația actuală, creată în parte și de *Legea învățămîntului*. (În parte, zic, fiindcă în această privință legea nu face altceva decît să consfințească practica introdusă încă din mijlocul anilor '80, practică despre care toți părinții maghiari și toți profesorii de română care lucrează cu copii maghiari știu de mult foarte bine că este totalmente falimentară: o bună parte a tinerilor maghiari care au avut neșansa să prindă această perioadă vorbesc astăzi mult mai prost românește decît cei care au fost instruiți mai de mult, înainte ca predarea limbii române să fi fost revoluționată „urmînd indicațiile prețioase ... etc.”.) Aș zice să luăm ca bază situația în care copilul înscris în clasa a I-a nu știe decît ungurește. E drept, există mulți copii maghiari, care la vîrsta de 7 ani au deja anumite cunoștințe de limba română. E bine totuși să-i avem în vedere aici pe cei care nu știu, pentru două motive:

(1) După cum am arătat mai sus, din totalul populației de naționalitate maghiară din țară 27,1% (peste 440.000 de maghiari) trăiesc în localități în care proporția lor se situează între 91–100%. (Numărul total al românilor din aceste localități luate împreună abia depășește cifra de 9.400.) Nu se poate deci spune că asemenea cazuri ar fi excepționale, sau că ar fi vorba doar de un număr neglijabil de oameni. Sper să nu se mire nimeni, dacă voi spune că în asemenea localități copiii maghiari preșcolari nu au de unde să știe românește. Ei trăiesc într-un mediu în care se vorbește numai ungurește. Chiar dacă au vreun prieten român, ei vorbesc și cu el tot în ungurește, fiindcă, într-un asemenea mediu, de regulă copilul român va fi acela care învață în mod spontan și limba celor din jurul lui, care sînt incomparabil mai mulți. La grădiniță (dacă funcționează în localitatea respectivă) copiii maghiari mai învață cîte o vorbă românească, dar asta nu se transformă încă în competență lingvistică activă, în viața lor obișnuită nu le folosește la nimic, fiindcă printre ei româna nu devine un mijloc de înțelegere cu ceilalți. Prin urmare, chiar dacă ar cunoaște ei cîte ceva din limba română, învățarea propriu-zisă, sistematică a acestei limbi va începe abia în clasa I.³

(2) Sistemul de învățămînt, respectiv programele școlare trebuie să pornească oricum de la ideea că, în cazul maghiarilor cel puțin, copilul trebuie să-și însușească limba română *în școală* (așa cum scrie, de fapt, și în lege), și nu în altă parte. Chiar dacă majoritatea maghiarilor trăiește în localități cu o populație mixtă, sistemul de învățămînt nu se poate bizui pe existența unei cunoștințe spontane de limbă, cu atît mai mult, cu cît nivelul acesteia diferă de la copil la copil. Există copii maghiari chiar și în localitățile cu o populație română considerabilă, care la vîrsta începerii școlii știu cam puțin românește, pe cînd alții vorbesc deja destul de bine. Asta depinde de mai mulți factori (structura familiei, mediul apropiat, etc.).

Acest fapt este însă cu totul neglijat în *Legea învățămîntului*. De aici provine una dintre cele mai mari obstacole în fața însușirii cu adevărat a limbii române de către copiii maghiari, obstacol care face *practic imposibilă* însușirea limbii române în școală: în loc să învețe limba cu ajutorul unei metodologii asemănătoare predării limbilor străine, odată cu începerea ciclului gimnazial ei sînt puși în situația să „învețe” din niște manuale care nu sînt concepute pentru ei.

Iată ce dispune *Legea învățămîntului* în alin. 1 din art. 120: „Limba și literatura română se predau în învățămîntul primar după programe de învățămînt și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățămîntul gimnazial și liceal, Limba și literatura română se predau după programe de învățămînt și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.”⁴

Ce înseamnă asta de fapt? Înseamnă că din toată perioada școlarizării lor, *numai orele de română din primele patru clase sînt destinate într-adevăr învățării limbii*, iar odată cu terminarea clasei a IV-a pentru acești copii ia sfîrșit și perioada învățării sistematice a limbii române, pe baza unei metodologii (mai mult sau mai puțin) adecvate. Ceea ce urmează, poate fi numit orice, numai învățare de limbă nu.

Prima condiție esențială și decisivă pentru însușirea unei limbi în școală, adică *adaptarea materialului didactic la nivelul cunoștințelor copilului*, dispare deci cu desăvîrșire. Nici nu se poate altfel. Un copil român, atunci cînd se înscrie în clasa I, știe deja românește la nivelul unui copil de 7 ani. Dar nici cei patru ani din ciclul primar nu se pierd degeaba: în acest timp el își perfecționează cunoștințele de limbă, sub îndrumarea unei persoane calificate. Începînd clasa a V-a, pentru el nu se mai pune problema înțelegerii limbii. În ciclul gimnazial toată educația în materie de limbă este orientată spre îmbogățirea unui vocabular deja dezvoltat, spre pregătirea copilului pentru înțelegerea limbii culte, folosite de clasicii literaturii și de știință, respectiv spre conștientizarea regulilor gramaticale pe care el, de fapt, știe deja să le aplice în mod spontan.

Copilul maghiar, oricît s-ar strădui el, n-are cum să fie la acest nivel. El nu începe clasa I. cunoscînd româna. Chiar dacă ar învăța româna după cea mai modernă metodologie din lume (și noi, din păcate, sîntem cam departe de asta), tot n-ar reuși să-și însușească limba la nivelul cerut în clasa a V-a în cazul elevilor români. Nu pot să știu dacă cei care au votat această lege au văzut sau nu vreodată în viața lor un copil maghiar de clasa a IV-a, dacă au încercat să stea de vorbă cu el în românește, și dacă au avut vreodată în mînă un manual de română de clasa a V-a. Eu am văzut asemenea copii, am și stat de vorbă cu ei, și în ungurește, și în românește, mai mult, am avut și ocazia să văd manualul în cauză. De aceea îndrăznesc să afirm cu toată răspunderea că ceea ce se întîmplă cu acești bieți copii începînd cu clasa a V-a seamănă cu un adevărat coșmar: copiii sînt puși în fața unei probleme care îi depășește, încărcîndu-i cu o povară de nesuportat. Unii dintre ei, care sînt mai conștiincioși și mai ambițioși, ajung să producă adevărate simptome de nevroză din cauza asta, la

vîrsta fragedă. Știu de un copil care, disperat, își scoală părinții noaptea la ora două: „Tată, ce mă fac, nu știu româna, nu vrei să vii să mă ajuți să mai învăț ceva?” Mă întreb: ce concepție de învățămînt poate fi aceea, care să ducă un copil la disperare?

Poate e mai bine să dau un exemplu concret. Fiind în vizită de familie, o nepoată de-a mea, în clasa a V-a (dintr-o comună bihoreană, în care majoritatea covîrșitoare a populației este maghiară) vine la mine bucuroasă, că în sfîrșit se va găsi cineva care s-o ajute să înțeleagă ce scrie în manualul de română. Îmi pune în față lecția cu care tocmai se chinuia, s-o traducem. Ce să zic? M-am speriat, pur și simplu. Pe parcurs s-a dovedit că am avut toate motivele: am dat în text de două cuvinte cu care nici eu nu m-am putut descurca. Nefiind de găsit în dicționar, au rămas ambele așa, netraduse. Am făcut și eu cît am putut, am încercat să le deduc sensul din context, dar problema m-a depășit și pe mine. Erau două cuvinte de care, pesemne, n-am avut nevoie niciodată în viața mea (deși eu am avut destule ocazii să vorbesc românește, din moment ce am trăit timp de 18 ani în București), și presupun că nici de acum încolo nu voi avea nevoie vreodată. Mama fetei mi-a explicat, aproape plîngînd, că e disperată din cauza că fiica ei nu înțelege nimic la română, ce se va alege din ea, dacă nu va reuși să învețe românește, căci ea, mama, n-o poate ajuta, fiindcă nici ea nu înțelege tot ce scrie în manual. (Ceea ce iarăși nu e de mirare. Într-un articol publicat recent în ziarul *Romániai Magyar Szó* [20 ian. 1998], profesorul de română Balázs Lajos din Miercurea Ciuc afirmă că, după constatările lui, în manualul de clasa a V-a există în jur de 500 de cuvinte despre care înșiși autorii manualului presupun că nici copiii români nu le pot înțelege fără explicații speciale. O bună parte dintre acestea sînt cuvinte ieșite din uz, respectiv regionalisme. Așa cum precizează autorul, se poate întîmpla prea bine ca un copil maghiar foarte harnic, învățînd cuvintele din manualul de clasa a V-a, inclusiv cele care de mult nu mai fac parte din lexicul limbii române contemporane, să nu se poată înțelege cu un român, „ba chiar să se facă ridicol, folosind cuvinte din limba celor de mult dispăruți, ca de pildă: *pipie, herete, pîrpăli, ghiers, potricăli, cușniță, ogurliu, mangorit, palavatic* [...] *chelbos, sarică, firet* [...], *dimerlia, dugliš* ... ș.a.m.d., pînă la 500”. Trebuie să fac aici o destăinuire sinceră: eu dintre aceste cuvinte nu înțeleg nici unul. Și pentru ca ciuda acelor care s-ar simți lezați în demnitatea lor națională din cauza acestei lipse ale mele să fie și mai mare, iată că declar aici în scris, că — sîc, sîc! — nici nu mă ostenesc să le caut prin dicționare pentru a le învăța. Dacă le voi întîlni într-un text, *la nevoie deci*, voi consulta un dicționar, dar tot nu le voi învăța, fiindcă nu-mi încarc memoria cu niște cuvinte de care e foarte puțin probabil să am nevoie vreodată. Mai bine învăț în locul lor, ce înseamnă de pildă *înterupător* și *priză*, și zeci și sute de asemenea cuvinte și expresii, care-mi sînt într-adevăr necesare, dar pe care copiii maghiari n-au cum să și le însușească în școală, fiindcă programele școlare pornesc de la ideea că acestea sînt deja cunoscute.)

Cazul amintit mai sus nu este, desigur, unic sau ieșit din comun: există în țara asta mii și mii de familii maghiare, care se zbat neputincioase în fața acestei probleme, încercând să rezolve ceva ce nu poate fi rezolvat în condițiile actuale.

Am întrebat-o pe nepoată: dar profesoara de română nu v-a spus la școală ce înseamnă aceste cuvinte? Răspunsul ei ne duce la cealaltă componentă a problemei, la fel de gravă: „A încercat-o, dar n-a putut, fiindcă nu știe ungurește.” În opinia cercetătorilor, o altă condiție esențială pentru însușirea cu succes a unei limbi a doua este ca *persoana care predă această limbă să cunoască limba maternă a copilului*. Iată ce scrie de exemplu Tove Skutnabb-Kangas: „[...] un profesor bilingv (provenind în general din grupul minoritar) chiar și fără o pregătire profesională este o alegere mult mai bună decât un profesor monolingv cu o bună pregătire”.⁶ Asta nu înseamnă, desigur, că pregătirea profesională n-ar avea nici un rost. Dimpotrivă, e foarte importantă. Dar ca importanță, din punctul de vedere al eficienței, este precedată de celălalt factor.

E și normal să fie așa. Să ne imaginăm numai un copil maghiar care stă în clasă și nu înțelege despre ce e vorba, iar profesorul nu-i poate explica, fiindcă n-are cum. Copilul rămîne singur cu problema, neajutat de nimeni. Cum mai poți aștepta de la el să se descurce, sau și mai mult: să atingă performanța copilului român din cealaltă clasă, care înțelege totul, iar dacă s-ar întâmpla să nu înțeleagă ceva, profesorul îi explică imediat? Profesorii (mai ales cei din localitățile cu o populație preponderent maghiară) cunosc și ei bine problema, fiindcă se confruntă cu ea zi de zi, dar din păcate eu unul nu cunosc nici un caz în care profesorul de română, dacă nu știa ungurește, s-ar fi apucat să învețe și el maghiara de dragul elevilor maghiari, sau dacă nu, măcar din exigență profesională. (S-ar putea, desigur, să existe și asemenea profesori, și să nu fiu eu informat bine, dar chiar dacă există, ei ilustrează nu o regulă, ci mai degrabă o excepție, demnă de toată cinstea noastră.) Or, în cele mai multe școli în ciclul gimnazial româna este predată de profesori de naționalitate română, care nu cunosc limba maghiară. Dispare deci și cea de-a doua condiție pentru eficiența învățării limbii române de către copiii maghiari.

Cea de-a treia condiție este *pregătirea profesională a cadrelor didactice pentru predarea limbii ca limba a doua*. Din păcate și asta trebuie trecut pe lista factorilor care lipsesc cu desăvîrșire. Nu că am avea puține cadre didactice cu o pregătire corespunzătoare: adevărul e că nu avem de loc. În toată țara asta, în care la ultimul recensămint au fost înregistrate 2.126.629 de persoane avînd altă limbă maternă decît româna, nu există nici o instituție de învățămînt superior care să-i pregătească sistematic pe viitorii profesori de română cum să predea limba română copiilor minoritari! E adevărat că studenții care vor deveni profesori de română fac la facultate și metodică predării limbii române în școală, dar o metodică a predării limbii române *ca primă limbă*, pentru elevii români care cunosc deja româna ca limbă maternă. Această metodică nu-i va ajuta cu nimic

atunci când vor ajunge în situația să predea limba română ca limba a doua unor copii maghiari. Ar urma deci să-și elaboreze fiecare propria „metodică” pentru situația respectivă. Dar cum ar putea s-o facă, dacă nu cunoaște maghiara, și prin urmare n-are de unde să știe care vor fi probleme în înțelegerea cărora copiii maghiari vor întâmpina mari greutăți? Așa se face că în multe școli profesorii de română intră în clasa cu limba de predare maghiară cu sentimentul cumplit al deșertăciunii, cu impresia că, orice ar face ei, totul este oricum sortit eșecului. (Dacă sînt înțelegători și își dau seama de cauzele adevărate ale insuccesului, încearcă și ei să facă cît pot. Dar se poate întâmpla, precum se și întâmplă din păcate în unele cazuri, ca profesorii să fie mai puțin înțelegători, și, prin urmare, pentru toate insuccesele lor profesionale să arunce vina pe bieții copii, care n-au nici o vină pentru faptul că alții mai mari au luat niște decizii fără să-i aibă și pe ei în vedere.)

Cred că cele arătate mai sus sînt suficiente pentru a înțelege că în asemenea condiții este pur și simplu *imposibil* ca un copil maghiar să-și însușească limba română *în școală*. Părinții sînt îngrijorați, disperați chiar, pentru șansele și viitorul copiilor, copiii sînt chinuți ani de zile cu niște sarcini care îi depășesc, și totul este degeaba.

Dar să ne întoarcem puțin la problema materialului didactic ca să vedem mai concret despre ce e vorba de fapt, să se înțeleagă și mai bine. Să luăm cazul unui copil maghiar din Odorheiu Secuiesc de pildă (aproape 40.000 de locuitori, cu compoziția etnică arătată mai sus), un copil care tocmai a terminat clasa a IV-a, a și învățat ceva românește, dar care s-ar afla într-o mare încurcătură, dacă ar fi să cumpere în românește baterii pentru lanternă de exemplu, fiindcă e puțin probabil ca el să cunoască deja cuvintele *baterie* și *lanternă*. Are încă foarte mult de învățat, pînă să vorbească și el cît de cît corect românește.

Să-l imaginăm acum intrînd în clasa a V-a, unde se va aștepta de la el nici mai mult, nici mai puțin, decît să învețe româna dintr-un manual în care primul text după Imnul României începe astfel (de data asta să ne concentrăm atenția nu atît asupra conținutului, ci mai de grabă asupra limbajului, avînd în vedere și nivelul cunoștințelor de limbă ale copilului): „Presărați pe-a lor morminte / Ale laurilor foi / Spre a fi mai dulce somnul / Fericitilor eroi. / Ridicați pe piramida / Nemuririi faima lor, / Scriți [!] în cărțile de aur / Cîntecul nemuritor” (*Imnul eroilor*, de Iuliu Roșca Dormidont, p.5). E drept, acest text este o lectură suplimentară, deci s-ar putea să nu înceapă tocmai cu asta, ci cu prima lecție propriu-zisă, adică cu poezia *Cîntec sfînt* de Șt. O. Iosif (p. 6). După text, urmează îndrumările: „(...) Acest cîntec – doina –, auzit și învățat din fragedă pruncie, a încălzit sufletul fiecărei generații și i-a dat putere să înfrunte timpul. (...)”. La pagina următoare începe gramatica, și anume cu „recapitularea cunoștințelor”. Care cunoștințe? El în clasele anterioare a avut de învățat altceva. Va fi pus totuși să rezolve temele înșirate la pagina 8, dintre care una sună astfel: „Puneți verbele din paranteză la timpul trecut, realizînd acordul cu subiectul: Dar toată

sufierea și făptura de pîmprejur îi (*a ține*) hangul; vîntul (*a geme*) ca un nebun, copacii din pădure (*a se vîicări*), pietrele (*a țipa*), vreascurile (*a țiuu*) și chiar lemnele de foc (*a pocni*) de ger.”

Și tot așa și în continuare. Ajuns la paginile 84–85 de pildă, el ar trebui să rețină despre articolul posesiv (genitiv) următoarele (tipărite cu roșu, spre a indica faptul că acestea sînt părțile cele mai importante de reținut):

„Într-o înșiruire de substantive în cazul genitiv, articolul posesiv (genitiv) se repetă de obicei înaintea fiecărui substantiv:

Poveștile au fermecat copilăria tuturor, a părinților, a bunicilor și a străbunicilor noștri.

Cînd între substantivul în genitiv și substantivul pe care îl determină se intercalează alte substantive sau alte părți de vorbire, articolul posesiv (genitiv) se acordă în gen și în număr cu substantivul determinat:

caietul de teme al elevului.

În unele situații, substantivul în genitiv precedat de două substantive determină substantivul cel mai apropiat:

Muzeul de Istorie a Orașului București.”

Bănuiesc că înțelegerea acestui text nu e chiar ușoară nici pentru un copil român de clasa a V-a. Asta ar putea s-o spună mai bine profesorii sau respectiv părinții acestor copii. Dar atunci cît va putea oare înțelege din el un copil maghiar, care știe încă destul de puțin românește? Sper să fiți de acord cu mine, dacă voi zice: *absolut nimic*. Prin urmare, toată teoria asta nu-l va putea ajuta cu nimic în folosirea corectă a articolelor *al*, *a*, *ai* și *ale*.

Nu-i de mirare, dacă mulți copii maghiari ajung la concluzia că româna nu poate fi învățată. Fiindcă în felul acesta chiar nu se poate. Tot ce se face în școală la orele de română este nu numai pierdere de vreme, o irosire a eforturilor care ar putea avea o utilizare înțeleaptă. E mult mai rău de atît. Sistemul actual nu face altceva, decît să-i facă pe copii să se gîndească cu groază nu numai la *ora* de română, ci și la *limba* română. Iată de ce acest sistem devine un adevărat obstacol chiar și în fața învățării limbii române în mod spontan, în afara școlii. Copiii n-au nici o vină în treaba asta: e o regulă generală, așa se întîmplă peste tot cu toate disciplinele, dacă nu sînt predate ca lumea. Dacă copilul are un manual prost (sau un profesor prost) la chimie, i se va face lehamite nu de *ora* de chimie, ci de *chimie* în general.

Ce fac totuși acești copii maghiari în școală? Fiindcă, oricum, ei trebuie să se descurce cumva, să încheie anul. Cei care sînt mai deștepți și își dau seama că n-are nici un rost să încerce să învețe papagalicește, abandonează. Iau note bune la celelalte materii, iar la română mai proaste. Cei care sînt mai puțin deștepți, dar mai ambițioși, iau manualul și învață lecția pe de rost, fără rost adică, fără să și înțeleagă despre ce este vorba. Își pierde deci timpul degeaba, fiindcă o lecție învățată în acest fel n-are cum să-i ajute să-și dezvolte aptitudinile de a se exprima

românește. Și pentru unii, și pentru alții învățarea în sensul adevărat al limbii române s-a terminat odată cu finele clasei a IV-a. De acum încolo, ei nu mai învață limba, ci lecția. Și cam cu atîta vor rămîne. Dacă au șansa să aibă contacte extrașcolare cu copii români de vîrsta lor, de la ei vor mai învăța cîte ceva. Copiii din localitățile în care românii formează majoritatea, vor ajunge prin această învățare spontană chiar la performanțe bune. Dar dacă cei care reușesc să învețe românește nu o fac datorită școlii, ci mai degrabă în pofida ei, atunci la ce mai servește școala? Și cum rămîne cu copiii din localitățile în care neexistînd români, sau fiind foarte puțini, n-au de la cine învăța românește în afara școlii?

Și încă n-am amintit de un factor, cunoscut și recunoscut de asemenea ca fiind foarte important în însușirea cu succes a limbii a doua. Se știe de acum, că orice altă limbă decît limba maternă poate fi învățată cu mult mai mult succes, dacă învățarea ei nu este impusă de alții, ci este asumată benevol, prin propria decizie, ca o urmare firească a recunoașterii utilității cunoștințelor de limbă. Nicăieri în lume învățarea unei limbi n-a dat succese, dacă cei care trebuiau s-o învețe au fost forțați de alții să facă asta. Nu ne trebuie un exemplu mai bun decît cel pe care îl știm cu toții: „eficiența nemaipomenită” a învățării limbii ruse în școlile din România în anii '50-'60. Cei care avem studii cel puțin medii din generația noastră (și nu sîntem puțini), ne-am pierdut vremea timp de șapte ani la școală cu învățarea limbii ruse. Dar cîți dintre noi ne-am și însușit această limbă? Ar trebui să avem foarte mulți cunoscători de rusă, și iată, abia poți găsi pe cineva care să se poată înțelege cît de cît cu un rus, dacă ar fi cazul. Asta se datorează în parte și metodei proaste cu care ne-a fost predată această limbă. (Trebuie totuși să fac observația că deși foarte proastă, acea metodă era incomparabil mai bună decît cea după care la ora actuală copiii maghiari ar trebui să învețe românește, fiindcă măcar nu pornea de la ideea că noi ar fi trebuit să știm deja de undeva rusește.) Cauza adevărată a insuccesului a fost totuși faptul că noi știam cu toții, și elevii, și părinții, ba chiar și profesorii, că sîntem obligați să învățăm rusește nu pentru folosul nostru, ci pentru că așa vor tovarășii de la Moscova. Asta a fost de ajuns ca limba rusă să nu ne mai intre în cap.

Îmi pare sincer rău că trebuie să spun asta, dar ceva asemănător se întîmplă și cu învățarea limbii române în clasele cu limba de predare maghiară. *Însăși forma în care se impune obligativitatea însușirii limbii române și se pedalează pe această idee este un obstacol în fața succesului, fiindcă asta, vrînd, nevrînd, compromite motivația adevărată, de altfel existentă. Dacă nu te obligă nimeni, poți face ceva de bunăvoie, din interes și cu interes, cu dragoste chiar. Dar dacă te obligă, te constrînge cineva mai puternic, atunci, chiar dacă ai face-o și fără să fii obligat, treaba nu mai e aceeași. Și apare imediat o rezistență spontană, inconștientă, față de intenția celui care vrea să-și impună voința cu orice preț, în mod autoritar, care vrea să-ți dovedească că totul se va întîmpla așa cum vrea el și nu cum ai vrea tu. Această rezistență apare în mod automat și nu trebuie confundată cu*

încăpăținare sau cu rea-voință: așa-i firea omului, pur și simplu. Dacă în țară există o atmosferă în care o minoritate (în primul rând cea maghiară) este mereu suspectată și acuzată pe nedrept ca avînd intenții ascunse, ostile țării, dacă este etichetată în mass media prin tot felul de calificative, care lezează profund demnitatea umană, dacă se vehiculează fel și fel de calomnii la adresa ei pînă și de către organele centrale ale puterii, așa cum s-a întîmplat în ultimii ani de multe ori, atunci asta nu poate să nu afecteze negativ și eficiența învățării limbii. Fiindcă nu se poate evita ca copilul să nu audă reacțiile revoltate (și desemnate) ale părinților la asemenea fenomene, și să nu sesizeze că cei din jurul lui au necazuri, că pe zi ce trece își pierde speranța în mai bine, că sufletul lor e plin de amărăciunea neputinței, generată de sentimentul că oricît de bine ar ști ei că acuzele respective n-au absolut nici un temei real, tot nu pot face nimic împotriva lor, fiindcă cei care le vehiculează, sînt mult mai puternici, și degeaba s-ar plînge ei oriunde, că nu i-ar asculta nimeni. Într-o asemenea atmosferă copilul poate să ajungă foarte ușor să aibă un sentiment de respingere față de limba acelor oameni care se fac răspunzători de această situație, și oricît i-ar explica părinții că limba și oamenii respectivi sînt două lucruri diferite, pentru el vor rămîne totuși asociate. Mai ales dacă observă că tocmai acești oameni sînt aceia care ar vrea ca toți maghiarii să vorbească perfect românește încă de mici, făcînd din asta un fel de criteriu al patriotismului și al loialității față de țară. Manifestările unor politicieni și gazetari, care se arată extrem de indignați și ofensați dacă observă că un maghiar face greșeli de limbă vorbind românește, nu fac altceva, decît să întărească acest sentiment de rezistență spontană față de însușirea limbii române.

Parcă aud acum replica: cum de nu pricepem, că aceste dispoziții din lege sînt de fapt în favoarea noastră, spre binele nostru? Dacă ele n-ar fi formulate tocmai astfel, poate s-ar găsi printre noi vreun inconștient, care nu și-ar mai însuși limba română, și astfel și-ar rata viața. Dați-mi voie să am îndoieli în privința sincerității acestei argumentări. Am impresia, sau poate mai mult decît o impresie, că atunci cînd parlamentarii noștri reprezentînd majoritatea (etnică), au votat aceste dispoziții, au avut în vedere nu interesele minorității, ci cele ale majorității. Nici nu s-au gîndit măcar cu adevărat la interesele minorităților, iar la copii nici atît. S-au gîndit numai la ei înșiși ca majoritari: n-au avut în vedere nimic altceva, decît să-și amenajeze cu orice preț o situație confortabilă, în care toți membrii majorității să se simtă în siguranță ca monolingvi, fiind siguri că oriunde s-ar duce în țara asta și cu oricine ar sta de vorbă, lor le va fi asigurată oriunde și oricînd comoditatea comunicării în limba maternă, și nu vor avea nici cea mai mică problemă în această privință, fiindcă toată lumea va ști perfect românește.

Poate veți zice că exagerez. Dar să ne gîndim puțin. Dacă nu era așa, atunci de ce oare legea nu se mulțumește numai cu obligativitatea *învățării* limbii române în școală, și de ce prevede și obligativitatea *însușirii* limbii? De ce ar fi acest fapt chiar atît de important pentru parlamentarii români, cînd el îi privește în primul rînd pe

minoritari? Iar dacă măsura s-ar fi dorit a fi într-adevăr în favoarea minorităților, atunci nu era oare mai normal, mai corect și mai simplu, mai omenesc deci, ca înainte de toate să fim întrebați și noi, minoritarii: „Cum credeți voi că e mai bine pentru voi? Cum vor putea învăța copiii voștri mai ușor românește? Ce credeți că ar trebui făcut? Voi trebuie să vă gândiți, fiindcă la reglementarea acestor probleme specifice noi vom vota așa cum ziceți voi, că voi aveți copii maghiari, nu noi, voi știți mai bine, care sînt problemele voastre, și tot vouă trebuie să vă fie bine, nu nouă, noi la treaba asta n-avem de ce să ne băgăm, fiindcă noi și copiii noștri, oricum, vom ști românește.”

Dacă s-ar fi întîmplat așa, acum n-ar mai trebui să sufere zecile de mii de copii și familii din cauza asta, așa cum se întîmplă din păcate, iar copiii maghiari ar putea să aibă garantată posibilitatea să-și însușească în școală limba română. Și pot să vă asigur că ar și face asta într-adevăr.

În optica maghiarilor, așa cum am putut constata cu ocazia numeroaselor discuții purtate cu mulți dintre ei în diferite părți ale țării, învățarea limbii române ar trebui să fie considerată mai degrabă un *drept* de-al nostru, și nu o *obligație*. Așa ar fi firesc: dacă cunoașterea acestei limbi este una din condițiile să te poți descurca în toate situațiile în care te-ar putea pune viața, atunci principiul egalității nu se poate realiza fără asigurarea *dreptului* ca tu, minoritar, să-ți poți însuși această limbă, în interesul tău și spre binele tău. Dat fiind faptul că în această țară aproape 90% din populație vorbește româna ca limba maternă, acest drept ar trebui să li se garanteze minorităților chiar dacă n-ar exista alte reglementări juridice din care acesta să decurgă în mod firesc. Dar din momentul în care în Constituția României s-a stabilit că în România limba oficială este limba română, această limbă capătă un statut juridic cu totul deosebit față de celelalte limbi vorbite în România. De aici încolo nici nu mai poți vorbi de egalitate, dacă nu le-ai asigurat în același timp celor în cauză nu numai dreptul, dar și posibilitatea (adică toate condițiile) ca ei să poată învăța această limbă. Fără asta ei nu vor putea fi decît dezavantajați, discriminați adică. (Nu cred că ar fi de mirare dacă printre maghiari se aude din ce în ce mai des o părere cu care eu nu sînt de acord, dar pe care o pot înțelege perfect, și anume că sistemul actual al predării limbii române pentru copiii maghiari ar fi conceput cu bună știință și cu mare rafinament în așa fel ca maghiarii, orice ar face ei, să nu-și poată însuși această limbă în școală, și prin urmare să fie scoși din capul locului din orice competiție în câmpul afirmării profesionale, dar în același timp să nu poată zice că nu le-au fost asigurate toate condițiile, fiindcă ore de română există în număr suficient, ele fiind obligatorii. Mai mult de atît — să vezi mărinimie! —, pentru a le da posibilități și mai mari, elevilor maghiari „li se asigură”, chiar și contrar dorinței lor, să învețe istoria și geografia României nu în limba maternă, cum ar înțelege mai bine, ci în românește, cum le este mult mai greu, chipurile pentru a avea încă un prilej de exersare a limbii! Dacă tot nu vor ști românește, după atîtea binefaceri, vina va fi numai a lor. Aici nu mai comentez nimic, ca nu cumva să fiu prea sarcastic.)

După cum bine se știe, *obligatia* de-a face ceva și *dreptul* la ceva nu sînt același lucru. În cazul în care noi sîntem *obligați* să ne însușim limba română, statul la rîndul lui n-are nici o obligație față de noi în privința asta. Cum ne vom descurca cu însușirea limbii române în împrejurările arătate mai sus, cu totul neprielnice, fără condițiile elementare necesare, rămîne treaba noastră. În schimb dacă învățarea limbii române ar fi considerată un *drept* de-al nostru, garantat prin lege, atunci ar decurge de aici în mod firesc și anumite obligații din partea statului, respectiv sistemului de învățămînt: asigurarea materialului didactic corespunzător, potrivit necesităților acestor elevi, formarea de cadre pregătite special pentru această muncă, cunoscînd limba maternă a copiilor cu care vor lucra, inițierea și finanțarea elaborării unor metodologii moderne și eficiente în predarea limbii române ca limbă a doua.

Iar dacă am fi întrebați măcar o dată și noi, atunci noi am mai putea adăuga, cunoscîndu-ne într-adevăr problemele, că dacă se vrea cu adevărat ca fiecare dintre noi să știm bine românește, așa cum am vrea și noi să știm, atunci noi de fapt am avea nevoie de cel puțin două rînduri de manuale alternative de română, conform necesităților copiilor maghiari din diferitele zone (respectiv localități) ale țării. Dacă n-am avea decît un singur manual pentru clasa respectivă, manual unic folosit în toată țara, atunci ori copilul maghiar din Deva ar fi ținut pe loc să-i aștepte și pe cei din Miercurea Ciuc, deși el știe deja destul de bine românește la începerea școlii (chiar dacă nu la nivelul unui copil român de vîrsta lui), ori copiii din zonele cu o populație preponderent maghiară nu s-ar descurca cu manualul.

Eu unul, (ca lingvist și ca maghiar), nu pot să cred că opt ani de învățămînt obligatoriu n-ar fi suficienți pentru ca în cursul acestora orice copil maghiar să-și poată însuși limba română în școală la un nivel corespunzător, dacă ar avea condițiile asigurate, și dacă ar exista măcar o înțelegere minimă din partea reprezentanților majorității pentru problemele specifice ale minorităților: dacă ar putea să înțeleagă odată chiar și cei cu o gîndire mai autoritară, că tot ce ar vrea ei să realizeze (și anume ca toți românii să se poată înțelege bine românește cu oricine din țară), s-ar realiza de la sine, în mod automat, fără probleme și conflicte, dacă nu s-ar vrea asta atît de mult, cu atîta nerăbdare, și *cu orice preț*. □

NOTE

1. Tove Skutnabb-Kangas: *Bilingualism or Not: the Education of Minorities*. Multilingual Matters Ltd., Clevedon, f. a., p. 141.

2. Între timp, după ce mi-am redactat textul, acest articol a fost modificat prin Ordonanța de urgență a Guvernului în felul următor: „Studiul în școală al limbii române, ca limbă oficială de stat, este obligatoriu pentru toți cetățenii români, indiferent de naționalitate. Planurile de învățămînt trebuie să cuprindă numărul necesar de ore, și totodată se vor asigura condițiile care să permită însușirea limbii oficiale de stat.” În analiza ce urmează voi lua totuși ca bază formularea originală, deoarece, după rezultatul jalnic al dezbaterilor din Senat, există pericolul ca în forma finală ce urmează să fie acceptată de Parlament să se introducă din nou ideea inutilă și contraproductivă a obligativității *însușirii* limbii române în școală.

3. Sint unii care acordă o importanță exagerată faptului că acești copii pot să audă limba română la televizor. Numai că televizorul singur nu te învață românește, pentru simplul motiv că nu stă de vorbă cu tine: îl asculți, dar nu-i vorbești. E drept, ascultarea vorbirii într-o altă limbă poate contribui la îmbunătățirea competenței în limba respectivă, dar nu la început, ci abia după ce ai ajuns deja la un anumit nivel în cunoașterea limbii respective. (Pentru cei care ar avea dubii: românii văd destule filme la TV în engleză, dar câți dintre ei și-au însușit engleza numai pe această cale?)

4. Ordonanța de urgență a Guvernului modifică și acest articol într-un sens bun: „Disciplina Limba și literatura română se predă în învățământul primar și gimnazial [subl. n.] după programe de învățământ și manuale școlare elaborate în mod special pentru minoritatea respectivă. În învățământul liceal, Limba și literatura română se predă după programe de învățământ și manuale școlare identice cu cele pentru clasele cu predare în limba română.” A urmat însă discutarea în Senat a acestei modificări, iar rezultatul a fost că s-a decis revenirea la forma originală, adică la sistemul în care copiii minoritari au manuale elaborate special pentru ei numai în primele patru clase. Culmea e că această revenire s-a făcut într-o atmosferă în care numeroși senatori se arătau foarte revoltați pentru faptul că mulți tineri maghiari nu știu românește la nivelul așteptat de la ei, de parcă această lipsă nu s-ar datora în mare parte tocmai faptului că acești tineri au fost instruiți conform unui program aplicat în virtutea unei reglementări proaste, eliminate în sfârșit de Ordonanța de urgență, dar reintroduse la inițiativa tocmai acelor senatori, care ar vrea cu orice preț ca noi să știm românește perfect! Putem spera oare că măcar la acest articol Camera Deputaților va vota cu mai multă înțelepciune? (Oricum, atunci când vrei să formezi o părere despre nivelul cunoașterii limbii române la elevii de azi, trebuie să ai în vedere faptul că ei pînă acum au învățat după sistemul definit în textul original al legii.)

5. La o discuție, unde era vorba și de această problemă, am îndrăznit să pomenesc de acest caz. Reacția unui parlamentar, de altfel un om foarte cumsecade și cu bune intenții, pe care îl respect, m-a șocat pur și simplu: domnia sa s-a arătat cam ofensat pentru faptul că, după spusele lui, eu aș fi afirmat că unii copii maghiari fac nevroză din cauza limbii române. Lăsînd la o parte faptul că eu n-am spus așa ceva (cu care de altfel nici n-aș fi de acord: e evident că nu limba română ca atare este cauza acestor simptome de nevroză, ci situația în care acești copii sînt puși față-n față zi de zi, și nu odată sub amenințări, cu niște probleme care îi depășesc complet, situație care instalează un sentiment permanent al eșecului și care de regulă, așa cum bine o știu toți psihologii, îi traumatizează, ducînd foarte ușor la stări de nevroză), această reacție m-a întristat cumplit în primul rînd pentru că am putut vedea cît de îngrijorat poate fi acest om, un creștin-democrat convins, ca nu cumva limba română să apară într-un context prost, și în același timp cît de ușor poate trece același om peste gravitatea situației acestor copii maghiari. Am avut impresia că nici măcar nu s-a gîndit serios la spusele mele, darămite să încerce să se pună nițel în pielea acelor copii.

6. Tove Skutnabb-Kangas: *Language, Literacy and Minorities*. A Minority Rights Group Report. Londra, 1990, p. 20. – O confirmare recentă a acestei afirmări ne este furnizată de dl. senator G. Pruteanu. Fiind în vizită în județele Harghita și Covasna a constatat că însușirea limbii române de către copiii maghiari lasă de dorit. A găsit însă o clasă în care performanța elevilor a fost mult superioară celor din alte școli vizitate, și, întorcîndu-se în capitală, a avut numai cuvinte elogioase despre munca profesorului de română Balázs Lajos. Desigur, dl. Balázs Lajos este un profesor foarte pregătit, dar secretul eficienței sale este nu numai aceasta, ci, în egală măsură sau poate și mai mare, contribuie și faptul că el, fiind de naționalitate maghiară, cunoaște limba copiilor.

7. Într-o altă discuție pe această temă, o persoană responsabilă, în apărarea sistemului actual și pentru a-mi atenua afirmația cu un conținut identic cu cel expus aici, a invocat faptul

că totuși, elevii din județele Harghita și Covasna reușesc pînă la urmă să-și însușească limba română destul de bine. În parte sînt de acord, însă cu două precizări. Una e că performanța bună la ora de română nu trebuie confundată cu cunoștințele bune de limbă. Un coleg universitar mai tînăr de-al meu, originar din Miercurea Ciuc, a povestit odată că el în liceu avea numai zece la română, dar în timpul serviciului militar a trebuit să constate cu decepție, că, îmbolnăvinduse, abia a reușit să-i explice medicului, care-i necazul, și nu l-a ajutat cu nimic faptul, că dacă era să vorbească despre Blaga, putea să facă asta la un nivel bun, poate ore-n șir. A doua este că în realitate mulți dintre acești oameni, despre care numeroși gazetari și politicieni atotștiutori afirmă cu atîta siguranță de sine că nu vor nici de-ai dracului să învețe românește, depun eforturi deosebite ca copiii lor să-și însușească totuși româna, chiar în pofida școlii, în afara programului școlar, eventual trimițîndu-și copiii pe timpul vacanței în localități cu mulți români, dacă întîmplător au rude acolo.

*

SZILÁGYI N. Sándor (n. 1948) este lingvist. Între anii 1972–1990 a fost redactor la Editura Kriterion, București, iar din anul 1990 este lector la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj, Facultatea de Litere, Catedra de Limba și Cultura Maghiară. A publicat trei cărți în domeniul lingvisticii și numeroase eseuri pe tema drepturilor lingvistice, a soluționării conflictelor și a relației româno-maghiare.

Acest articol este o variantă adaptată la necesitățile revistei a unei comunicări ținute la Conferința Națională de Bilingvism, 16–17 iunie 1997, București

Aurel C. Popovici și federalismul românesc din Transilvania (1890-1906)

MARIUS TURDA

Construirea unei identități culturale și politice de o factură aparte este ceea ce îi frământă pe românii transilvăneni începînd cu 1890. Pornind de la această premisă, totul se transformă, totul se rediscută. Un nou sistem politic s-a instaurat în Austro-Ungaria pe fondul crizei liberalismului și o nouă clasă politică și socială s-a impus cu fermitate. Modernizarea, rivalitatea etnică, naționalismele, criza identității individuale sînt trăsăturile distinctive ale noii ordini. În Ungaria anilor '90 ai secolului trecut are loc o răsturnare a relațiilor de putere în comparație cu Ungaria de la 1848. Pe de altă parte, Transilvania anilor '90 ilustrează un tip cu totul diferit de antagonism intern, în comparație cu 1848 și chiar 1867. Este vorba de radicalizarea discursului despre identitățile naționale și căutarea unor noi soluții pentru rivalitatea etno-națională. Mizele teoretice ale acestei perioade sînt mult mai complexe decît ne-am obișnuit să credem. Dincolo de „lupta pentru unitate națională”, „asuprirea maghiară,” etc., fosile ale unui mod de a privi lucrurile îngust și ideologizat, trebuie să evaluăm aceste teme cu mai multă detașare și obiectivitate.

Din numeroasele subiecte ale acestei perioade noi l-am ales pe Aurel C. Popovici și ne-am construit întreaga argumentație în jurul lui, oprindu-ne exclusiv la evenimente și fenomene care au legătură directă cu el. Credem că opera lui, în bună măsură necercetată în contextul ei, oferă un răspuns plauzibil acelor polarități și opoziții care au caracterizat situația Transilvaniei la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Susținerea ideii federaliste, acea *Austrie-Mare/Groß-Österreich* mult rîvnită de Aurel C. Popovici este teza principală a acestui modest studiu. Intenția noastră nu este să exprimăm judecăți de valoare, *Wertfrei*, asupra acestui subiect, ci să propunem anumite modalități

de interpretare și noi perspective asupra ideilor federaliste ale lui Aurel C. Popovici.

1.1. Definiri noționale

Într-o perioadă a revizuirilor, cum este cea de azi, sînt tot mai puțini aceia care, amăgiți de izbînda statului-națiune, consideră că destrămarea Monarhiei austro-ungare după primul război mondial a creat o situație ideală în Europa Centrală și de Est. Memoria politico-culturală a zonei procesează, încă, efectele unui asemenea fenomen. Lucrurile sînt cu atît mai interesante cu cît încercăm să înțelegem plasarea identitară a statelor succesoare Imperiului austro-ungar.

Astfel, unul din termenii care a făcut carieră, pe fondul discuției, contagioase putem să-i spunem, despre identitatea și geografia simbolică a zonei este, fără doar și poate, cel de Mitteleuropa.¹ Mitul cultural al unei geografii intermediare *Est-Vest* a fost relansat după anii '80 de mai mulți intelectuali din Polonia, Ungaria și fosta Cehoslovacie.² Într-o simplă enumerare putem include nume ca: Milan Kundera, György Konrád, Václav Havel, Czelaw Milosz, Miklós Haraszti, Danilo Kis sau György Dalos. Pe lîngă dinamica sa proprie, construcția unei astfel de categorii sesizează și faptul că elaborarea identității prezente, a categoriei *Europa de Est* sau *Europa Centrală și de Est* este departe de a fi stabilizată. Această Mitteleuropă simbolică s-a impus, începînd cu secolul al XIX-lea pînă în prezent, nu atît datorită tenacității promotorilor ei (de la Metternich pînă la Milan Kundera), cît (și) datorită unor detalii de construcție ce țin de aceleași tradiții culturale, de stiluri de viață asemănătoare și de o memorie culturală comună spațiului ambientat odinioară de Austro-Ungaria. Pe fondul unei anumite frustrări, ce ținea de nostalgia toleranței și a cosmopolitismului Monarhiei austro-ungare, dar și datorită dorinței de a anatemiza sistemul comunist, *Europa Centrală* reconfigura (și trasează încă) o zonă de o puternică intensitate identitaro-politică.

Dintr-o astfel de perspectivă, susținătorii unei identități „Central Europene” specifice, au putut să propună Europa Centrală de sfîrșit de secol XIX și început de secol XX, ca fiind „locul de naștere al lumii moderne,” fixînd un nexus cultural între Viena, Budapesta și Praga.³

În spațiul istoriografic românesc o astfel de discuție este abia la început.⁴ Singura zonă culturală care se reclamă de la o tradiție central-europeană și unde termenul a avut/are circulație este mediul ardelenesc și bănățean, ca legatar, în speță, a ceea ce a fost Transilvania în Dubla Monarhie.⁵

Gîndindu-ne la dificultatea endemică a poziționării identitare a românilor, ar fi interesant de făcut apel și la alte constructe politico-culturale specifice zonei est-central europene, mai puțin cunoscute și aproape deloc comentate, care, credem, ar oferi o perspectivă comparativă asupra efortului *românității* de a se ordona pe structuri politice masive, așa cum au fost statele multinaționale.

Conceptul pe care îl propunem analizei în paginile următoare este cel de *Austrie Mare / Groß-Österreich*,⁶ un concept abandonat de tradiția istoriografică locală, astfel încât revenirea lui sporadică sub pana istoricilor români mai degrabă decontextualizează apariția lui decât ne ajută să înțelegem despre ce este vorba. Interesante pentru discuția noastră nu sînt variațiile acestui „mit” politic, care ca și în cazul Mitteleuropei nu sînt puține, ci tribulațiile participării românilor ardeleni la construcția lui particulară.

Spre deosebire de Mitteleuropa, cu a sa paternitate discutabilă, „Marea Austrie” se definește de la început ca un produs tipic al casei de Habsburg, avînd Viena ca centru politic. Dincolo de elementele lor particularizante, ambele „modele” au o vădită ambiție comună, aceea de a defini o zonă ambiguă cultural și politic, aflată în spațiul conflictual dintre două mari puteri europene, Rusia și Germania, și a două ideologii, pangermanismul și panslavismul.⁷

Ne lipsește încă un studiu multidisciplinar despre percepția simbolică a federalismului transilvan. De aceea, studiul de față își propune să cerceteze un model teoretic de integrare simbolică, reprezentînd o variantă a identității românești din Transilvania în ultimele decenii ale Imperiului Habsburgic. Intenția noastră este de a arăta că românii transilvăneni au căutat, începînd cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, să propună curții de la Viena un concept politic diferit de formula aleasă în 1867. Acesta este *federalismul*,⁸ menit să negocieze dorințele lor într-un Imperiu, pe de o parte, incapabil să propună oferte politice viabile grupurilor etnice ce-l compuneau (români, slovaci, cehi, croați etc.), iar pe de alta, să satisfacă radicalismul partenerului direct (maghiarii).⁹

Distingem, în istoria politică a românilor din Transilvania după revoluția de la 1848, emergența și armonizarea, pînă într-un anumit punct, a două discursuri paralele și complementare. Unul este cel al autonomiei naționale, care va duce la unirea Transilvaniei cu România, iar celălalt este cel federalist, care va sucomba odată cu prăbușirea Monarhiei austro-ungare. La intersecția acestora, se plasează efortul de a acomoda identitatea românească într-o structură rivală multiethnică și de a găsi un spațiu de exprimare naționalismului românesc emergent. Expresia emblematică a acestui proces o găsim codificată în scrierile lui Aurel C. Popovici,¹⁰ dar mai ales în cartea lui cea mai importantă, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich*, apărută la Leipzig în 1906.¹¹

Bănățean și cetățean austriac, Aurel C. Popovici (1863-1917) a fost unul din acele cazuri fericite de *double-mind*, dublu reprezentant în realitatea istorico-politică a Transilvaniei și în valorile universale (fiind un politolog și sociolog de mare valoare), ca mulți dintre intelectualii transilvăneni din acea perioadă. Propunînd federalismul, ca singura soluție de a recupera disensiunile etnice și de a elimina disproporțiile naționale, el nu încerca decât să definească un *Sitz im Leben* românesc ordonat după o topologie, mai mult sau mai puțin simbolică, ce

avea ca matrice Viena, dovedind, în fond, ceea ce Jürgen Habermas denumea prin *Verfassungspatriotismus* (patriotism constituțional).

Putem schița un demers interpretativ al activității lui Aurel C. Popovici pornind de la două întrebări fundamentale. În primul rând, putem vorbi de o criză de legitimare a loialismului, a așa-numitului patriotism constituțional,¹² generată de instaurarea dualismului? Dacă nu, care sînt coordonatele pe care s-a articulat din punct de vedere identitar/politic o elită intelectuală,¹³ respectiv cea din Transilvania, în raport cu *fantasma* unei Monarhii austriece veșnice? De asemenea, luînd în considerare procesul început în secolul al XVII-lea de administrația austriacă, putem vorbi de apariția unui personaj identitar emblematic, întruchipat prin excelență de Aurel C. Popovici, care este *Homo Austriacus*?¹⁴ Vom încerca în cele ce urmează să răspundem la aceste întrebări.

1.2. Contextul istorico-politic

Controversatul și paradigmaticul *fin-de-siècle* habsburgic (cel mai bine reprezentat în Viena, dar și în Praga sau Budapesta) experimentează și în sfera politicului noi forme de reglare și normare a dezintegrărilor sociale și politice care fisurau impunătorul edificiu *kaiserlich und königlich*. O parte din ocurențele lui specifice descriu o particulară situație socio-culturală, „în interiorul căreia efectul de întîrziere se conjugă cu un efect de recuperare.”¹⁵ În detrimentul liberalismului, aflat într-o profundă criză,¹⁶ fenomene precum rivalitatea etnică, conflictualitatea instituțională sau naționalismul, sînt emblemele noului *Weltanschauung* austro-ungar.

Încercări de abordare a acestei perioade,¹⁷ pe care nu puțini au reclamat-o ca fiind *Gründerzeit*-ul modernității noastre tîrzii, n-au lipsit, chiar dacă, uneori, univocitatea subiectului a dus la o excesivă concentrare doar pe unele aspecte ale problemei. Avem în vedere teme ca: sentimentul de identitate în modernitate, insuficiența tradiționalei polarizări masculin-feminin sau criza identității evreiești.¹⁸ Viena habsburgică este, începînd cu analiza clasică a lui Carl Schorske,¹⁹ terenul ideal pentru dezbaterile culturale și intelectuale despre nașterea modernității.²⁰

În disperatul efort de a găsi un idiom de compromis, la conjuncția dintre insolvabila problemă a naționalităților și clivajele dintre clase și ideologiile politice ce le animau, se impunea elaborarea, de către fiecare parte a acestui *Miracol Austriac*, cum l-a numit Hermann Bahr, a unei noi formule culturale, ideologice și geopolitice necesară supraviețuirii.²¹ Într-un astfel de cadru, al tensiunilor sociale și naționale, unde solidaritățile divergente se intersectează cu conflictele dintre naționalități, se naște și se dezvoltă conceptul de *Mare Austrie*.

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, principalele motive ale anului 1848, utopia emancipării și armonia naționalităților sînt golite de conținut. Imperiul se prezintă mai degrabă ca „un cîmp de luptă decît un liniștit creuzet multinațional.”²² După revoluția de la 1848 doar două scurte perioade din

istoria habsburgică ilustrează un real interes pentru idei reformatoare și pentru formule de satisfacere a dorințelor etno-naționale. Prima este cea a neoabsolutismului lui Alexander Bach și a experimentelor constituționale ale lui Anton von Schmerling, din 1848 până la războiul austro-prusac din 1866, iar cea de-a doua caracterizează ultimii ani ai secolului al XIX-lea și primul deceniu al secolului XX.²³

Ceea ce este interesant de reținut este faptul că ambele perioade au fost permissive la infiltrarea, iar în cazul din urmă chiar la explozia, sentimentului că Imperiul austriac decade, în timp ce, celelalte Puteri devin tot mai puternice.²⁴ Vinezii, cei mai pătrunși de acest handicap, trec prin adevărate perioade de criză, traduse prin expresia *Wiener Selbsthaß*.²⁵ Vedem, translată printr-o astfel de declarație a ethosului austriac, o imposibilitate în a coagula trăsături și valențe specifice, atât de necesare definirii unui mesaj identitar.

Care era însă geografia simbolico-identitară a elitelor românești din Transilvania? Sufereau ele de același sindrom, *Rumänischer Selbsthaß*, sau unele dintre ele, cum a fost cazul lui Aurel C. Popovici, au putut să depășească această imposibilitate și au ajuns să vadă în Viena, mai mult decât capitala Imperiului Habsburgic, însăși motivația de a fi?²⁶

1.3. Mizele teoretice și sursa de legitimare

Oszkár Jászi, unul din cei mai pătrunzători analiști ai Monarhiei austro-ungare, afirma că unul din lucrurile care caracterizează Monarhia Habsburgică și explică într-un fel eșecul ei, este faptul că nu putem identifica în istoria ei nici un ideal comun care să dea popoarelor monarhiei unitatea politică dorită.²⁷ Părerea noastră este diferită. Credem că putem vorbi de o solidaritate ideologică ce pornește de la teoria de legitimare a casei de Habsburg. Exista ceva de natură simbolică în relația popoarelor din Imperiu cu casa domnitoare de Habsburg. Altfel, cum am putea înțelege ce l-a determinat pe Frantisek Palacký să spună că, dacă „Imperiul austriac n-ar fi existat el ar fi trebuit să fie creat pentru binele Europei și al umanității”²⁸ sau pe Aurel C. Popovici să propună planul său federativ, ca o alternativă la existența Imperiului. Acest „ceva” este caracterul unic și particular al tradiției legitimării dinastiei de Habsburg. Aici este cheia interpretativă a discursului revendicativ al românilor transilvăneni și al tipului de „contradicție” în care se înscrie Aurel C. Popovici, respectiv cea dintre discursul „legitimator” al Habsburgilor și susținerea de către Viena a unei politici favorabile minorității diriguitoare, în detrimentul naționalităților provinciale.

Ceea ce este interesant pentru discuția noastră e faptul că, odată cu instaurarea Dualismului (1867),²⁹ sursa de legitimare s-a împărțit în două: una specifică estului și sudului (regatul Ungariei) care era monopolul națiunii maghiare și alta caracteristică vestului și nordului (partea austriacă a imperiului) care este *Kaisertreue*.³⁰ Faptul că românii transilvăneni vor funcționa după 1867 pe vechea

filieră *Kaisertreue*, arată că ei nu considerau regimul dualist ca fiind legitim. Din aceste considerente și din altele care vor apărea pe parcurs, considerăm că ar fi extrem de utilă o sumară arheologie a teoriei habsburgice a legitimării.

Putem contura două zone de analiză complementare. Una se referă la sursa de legitimare și la structura dualistă a Imperiului, iar cealaltă insistă pe comentarea problemei autonomiei naționale și pe soluția propusă de Aurel C. Popovici, pentru rezolvarea ei: federalismul. Habsburgii au promovat un patriotism dinastic, vital pentru funcționarea mecanismului lor statal. Legitimarea unui astfel de patriotism *sui-generis*, se baza pe întărirea principiului *Kaisertreue*, adică devotamentul față de persoana împăratului și pe *Hausmacht*,³¹ adică construcția simbolică a persoanei împăratului, având în subsidiar ideea fundamentală că dinastia de Habsburg este instrumentul lui Dumnezeu pe Pământ. Înțelegem astfel de ce era esențial pentru dinastia domnitoare să se sprijine pe *Kaisertreue*, temelia *Hausmacht*-ului. Încarnarea perfectă a acestei idei o găsim întruchipată în însuși împăratul Francisc Iosif (1848-1916).³² În lipsa unui patriotism austriac mărturisit, din partea naționalităților, pentru dinastia de Habsburg, *Kaisertreue* a fost singurul simbol ce a ținut unit imperiul pînă la primul război mondial și a făcut ca grupurile etno-naționale să caute mai degrabă o rezolvare a revendicărilor lor prin dialog cu statul decît prin formule secesioniste. Este componenta esențială a celui *sacrificiu nationis*, care-l transforma pe individ, din ceh sau român, în „austriac.”³³

Kaisertreue era înainte de orice transnațional, astfel că, atît minoritățile politice, pentru a-și susține propriul program, cît și Viena, pentru a elimina o serioasă alterare a poziției ei centrale, l-au exploatat la maximum.³⁴ Acest fapt explică nu atît eficacitatea și abilitatea politicii imperiale de a construi un spațiu omogen de legitimare, cît incapacitatea supușilor de a găsi o altă formulă identitaro-simbolică asupra căreia să cadă împreună de acord.³⁵

Ca dinastie supranațională, casa de Habsburg, soluționa prin însăși titulatura ei orice conflict național sau politic, unindu-le prin același numitor comun care era conjuncția *Kaisertreue-Hausmacht*. Atîta timp cît Viena a fost în stare, datorită acestei formulei să satisfacă cerințele socio-economice și politice ale aristocrației și claselor de mijloc, lăsînd totuși un spațiu de exprimare comunităților rurale, Imperiul putea sta departe de pericolul reformării.³⁶ Imaginea culturală creată din această interacțiune a fost miza teoretică pe care s-a bazat dezvoltarea instituțională a monarhiei. Singură dinastia era cea care putea îndeplini rolul vital de forță centripetă, identificînd printr-un transfer de legitimitate atributele imperiale cu cele dinastice.

Instaurarea Dualismului a plasat pe o nouă orbită evoluția Imperiului, devenit austro-ungar. Pentru analiștii politici din grupurile minoritare, precum Aurel C. Popovici, această soluție găsită de casa de Habsburg pentru a satisface pretențiile magnaților maghiari, în defavoarea naționalităților fidele, printre care românii erau la loc de frunte, era sursa tuturor neîmplinirilor și cauza impasului în care se afla

Monarhia. Dintr-o perspectivă mai teoretică, compromisul cu nobilimea maghiară a sacrificat aspirațiile românilor, cehilor, slovacilor, sârbilor sau croaților. În viziunea lui Aurel C. Popovici, românii erau amenințați de pericolul unei adevărate *Kulturkampf*³⁷ maghiare, care pune Transilvania într-o stare permanent conflictuală. Dar (lucru foarte interesant), realizarea Dualismului a fost totodată și semnalul apariției unei retorici doctrinare ce susține că nici una din naționalitățile imperiului nu a fost capabilă, pînă atunci, să servească drept bază reformatoare pentru soluționarea crizei din Imperiu.³⁸ Pe fondul unei astfel de retorici, reacționare, în fond, Aurel C. Popovici spera ca românii, prin construirea unui stat federal, să fie aceia din care Imperiul austro-ungar putea, simbolic, să renască.³⁹

Cum remarcă, într-un excelent studiu, Stephen Fischer-Galați: programele naționale, pentru a fi funcționabile, trebuiau să depășească instrumentalizarea conceptului de *Kaisertreue*.⁴⁰ Acest lucru ar fi pus însă Viena în situația de a distruge tradiția pe care se baza *Hausmacht*-ul lor. Se pune în discuție o lungă tradiție revendicată din Sfîntul Imperiu German, care a dat sens Monarhiei și la care Francisc Iosif nu vroia să renunțe. Trăind dramatic această dihotomie, românii din regatul Ungar au simbolizat, pînă la prăbușirea imperiului în 1918, poporul unde acest concept, greu de digerat, și-a diseminat prin excelență efectele.

Ausgleich-ul poate fi privit și din perspectiva unei crize a legitimității Imperiale, măcinată de revoluția din 1848, de înfrîngerea militară din 1866 și presiunea nobilimii maghiare. Ea nu a afectat însă în profunzime loialismul transilvan.⁴¹ Mai curînd, l-a decupat într-o nouă formă, astfel că românii transilvăneni au fost nevoiți să-și reevalueze atașamentul față de Viena și să articuleze în relația cu Budapesta noi formule de conduită politică.⁴² Una din aceste manifestări este emergența unui discurs identitar care a solicitat fondator fenomenul legitimității, activ pînă în 1918. Demersul federalist al lui Aurel C. Popovici este legitimat de paradigma conceptuală a loialismului și constituționalismului tradițional față de casa de Habsburg.

O discuție despre fenomene precum loialitatea românilor față de casa de Habsburg sau despre dinasticismul și constituționalismul lor lipsește, după cîte știm, din istoriografia românească. Motivele principale sînt cunoscute: imposibilitatea de a plasa o discuție despre românii din Transilvania și pe altă direcție decît cea a „luptei pentru unitate națională.”⁴³ Poate tocmai de aceea, federalismul, ca model interpretativ, are avantajul de a nuanța diferit, față de vechile clișee istoriografice, problema națională în Imperiul austro-ungar. Relația dintre conceptul de *Kaisertreue* (simbolizînd loialitatea și supunerea) și cel de *Hausmacht* (marca imperială prin excelență a Habsburgilor) decide, așadar, spațiul în care românii din Transilvania au decis să-și plaseze paradigma lor politică. Dinamica mișcării *Marea Austrie* și personalitatea lui Aurel C. Popovici vor sta sub semnul acestei legitimități. Înțelegerea conceptelor *naționalitate*,⁴⁴ *autonomie*,⁴⁵ și *federalism*,⁴⁶ în jurul cărora Aurel C. Popovici își

construiește teoriile, ține de acceptarea faptului că această paradigmă a loialismului și constituționalismului funcționa.

Perioada de după 1890 este o perioadă prin excelență contradictorie, spectaculoasă și difuză, necesitând a fi mereu regândită și reanalizată.⁴⁷ O caracterizează o excepțională încărcătură politică, căci în limitele ei au loc teoretizări esențiale despre identitatea națională a românilor transilvăneni *vis-à-vis* de experiența radicală a participării, mai mult sau mai puțin conștiente, la spasmele unui Imperiu.

Reconsiderându-și locul în monarhia austro-ungară, teoreticienii națiunii române se orientează spre noi formule politice, mai folositoare, chiar dacă ele nu s-au împlinit, practic, niciodată. Formula radicală a acestui anumit tip de discurs despre *românitate vs. minoritate politică* o găsim ilustrată în scrierile unei noi generații de tineri formați în atmosfera elaborării *Memorandului*,⁴⁸ ce apare pe scena politică austro-ungară în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea.⁴⁹ Alături de Eugen Brode⁵⁰ sau de mai tânărul Alexandru Vaida-Voevod,⁵¹ Aurel C. Popovici a reușit să dea o anumită consistență și fervoare programului național, devenind cunoscut și apreciat pentru concepțiile lui.

Problema fundamentală, pentru depășirea stadiului uniformității⁵² sufocante a politicii statului maghiar, este pentru Aurel C. Popovici, ca și pentru unii din guvernării imperiali, problema autonomiei cultural-politice, strâns legată de posibilitatea de federalizare a Imperiului. Cum să asiguri o protecție permanentă minorităților naționale într-un sistem constituțional bazat fundamental pe principiul majorității și în același timp cum să le satisfaci aspirația crescândă spre autonomie națională, înțeleasă ca autonomie pentru *Volksstämm*⁵³ (în partea austriacă a Imperiului acesta era termenul oficial pentru a desemna naționalitatea sau un grup etnic), iată una din marile problemele fundamentale ce a marcat ultimele decenii ale Imperiului austro-ungar.

Elita liberală maghiară a generației lui István Széchenyi,⁵⁴ care a făcut din națiunea maghiară o națiune conștientă de identitatea sa, și mai apoi cea a lui Ferenc Deák și József Eötvös, prima care a coagulat un posibil *modus vivendi* cu naționalitățile nemaghiare, instituționalizat prin legea naționalităților din 1868,⁵⁵ dispăre la sfârșitul anilor '80, făcând loc unei generații care se definea tocmai printr-o reacție împotriva „părinților.”⁵⁶ Pentru această nouă generație, în care se disting István Tisza, Gyula Andrássy sau Albert Appony,⁵⁷ dualismul austro-ungar este perioada propice de construire a „Statului Național Unitar”⁵⁸ (formulă extremă a procesului de *nation-making*⁵⁹ ce marcează o profundă criză de formare și integrare). În concepția conducătorilor politici maghiari, Regatul Ungar este un „stat național,” cu o singură „națiune politică,” lucru confirmat și de un nou cadru instituțional ce a căpătat contur odată cu unirea Transilvaniei cu Ungaria (prin Legea XLIII) și cu adoptarea Legii naționalității (Legea XLIV), ambele consfințite de Francisc Josif la 6 decembrie 1868.⁶⁰

Radicalizarea discursului naționalist maghiar vine să se integreze acestei reșezări politice. Un prim și cel mai important simptom al acestei radicalizări a fost maghiarizarea.⁶¹ Politica de maghiarizare a reprezentat formula-tip pentru tendințele statului maghiar de a se defini ca „național și unitar.” Dintr-o perspectivă comparativă, această politică naționalistă nu este neapărat un fenomen specific,⁶² chiar dacă pentru românii transilvăneni ea a ilustrat o clară orientare a statului maghiar de a-i anula etnic. Românii erau definiți, conform constituției ce pecetluiește încheierea Dualismului, ca una din „naționalitățile” componente, alături de croați, sârbi sau cehi. Trebuie subliniat că termenul de *naționalitate* (în maghiară *nemzetiség*), ce traduce de fapt conceptul german de *Nationalität*, este diferit de englezescul *Nationality*,⁶³ pe care noi îl folosim azi. Un prim și cel mai important efect al acestui fapt este încercarea de asimilare⁶⁴ la care maghiarii i-au supus pe toți locuitorii din regatul ungar.

Asimilarea românilor a fost o experiență neterminată. Cu toate eforturile guvernelor maghiare,⁶⁵ rezistența românilor a fost cea a unui popor diferit ca structură religioasă și culturală.⁶⁶ Românii erau ortodocși și uniți, bine ancorați în structurile lor tradiționale sătești. Excluderea social-politică la care au fost supuși de secole, prin interpretarea exclusivistă a conceptului medievo-aristocratic de *natio*,⁶⁷ și-a arătat reversul prin lipsa unei substanțiale păături românești urbane susceptibile asimilării. Autonomia confesională și educațională, pe care au mizat încă de la începutul afirmării națiunii române conducătorii românilor, stau la baza edificiului teoretic construit de Aurel C. Popovici. Pentru el singura modalitate de a rezolva chestiunea stringentă a naționalităților din Ungaria era sau „totala maghiarizare a tuturor naționalităților din țară, sau aplicarea sinceră și continua dezvoltare a principiilor egalitare în direcția federalismului.”⁶⁸

În partea austriacă a Imperiului problema națională găsisese formule parțiale de rezolvare.⁶⁹ În Austria funcționa doar termenul de *Nationalität*, lucru firesc dacă ne gândim că vinezii nu simțeau nevoia de a se defini ca *națiune*, în sensul dat termenului de maghiari sau de români. Unii dintre ei, de exemplu, nici nu conștientizau existența unei identități naționale austriece, având sentimentul că nu mai există nimic demn de acest nume.⁷⁰ Cel puțin aici cadrul instituțional funcționa în folosul unei complementarități naționale între germani și celelate grupuri non-dominate,⁷¹ care era greu vizibilă în partea maghiară a Imperiului.

Două manifestări a ceea ce se numea, în secolul trecut, „problema românească,” vin să ilustreze cele de mai sus. Mă voi limita aici doar la schițarea lor sumară, pentru că ele s-au bucurat deja de o serie de interpretări istoriografice.⁷²

La sfârșitul anilor 1890 problema românilor din Transilvania anima (și) mediul universitar bucureștean. Miza disputei nu era cum ne-am fi așteptat una de „solidaritate națională,” cât una în exclusivitate politică (precum în cazul lui D. A. Sturdza). Rezultatul a fost elaborarea unui *Memoriu al studenților universitari români privitor la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria*⁷³ de către

Simion Mehedinți și P. P. Negulescu cu ajutorul lui Ioan Slavici, aflat în exil la București. *Memoriul* a declanșat, cum era de așteptat, un *Răspuns*⁷⁴ din partea maghiară, scris însă de un profesor de origine română de la Universitatea din Cluj pe nume Grigore (Gergely) Moldovan⁷⁵ care pleda pentru dezamorsarea problemei naționalităților, teoretizînd faptul că drepturile națiunii politice — respectiv cea maghiară — furnizau drepturile revendicate de minoritățile etnice, deci nu putea fi vorba de excluderea politică de care vorbeau autorii *Memoriului*. Pe fondul acestui schimb, onest din punct de vedere argumentativ, în 1891, un grup de studenți români de la universitățile din Viena, Budapesta, Graz și Cluj redactează o *Replică*.⁷⁶

Ca principal autor al acestei lucrări polemice, Aurel C. Popovici, este preocupat de două probleme vitale pentru definirea unui nou *Zeitgeist* politic: autonomie națională și federalism.⁷⁷ Ambele paradigme politice subscriu la aceeași supapă de socializare, atît de dorită de români în ultimele decenii habsburgice, de depășire a identității naționale gregare și de accentuare a unei identități politice de perspectivă, oferite de Imperiu.⁷⁸ Conform taxinomieii făcută de Miroslav Hroch mișcărilor naționale, românii ajung, odată cu aceste teoretizări despre propriul univers etnic, în stadiul al treilea al existenței lor naționale — adică funcționează ca o mișcare de masă.⁷⁹

Un prim impuls al acestei manifestări este *Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria către Maiestatea sa Imperială și Apostolică Francisc Iosif I.*⁸⁰ El reprezintă în planul dialogului cu Viena punctul de maximă intensitate. Este pentru ultima dată cînd transilvănenii petiționează la unison pe vechea filieră a constituționalismului. Ei mai credeau încă în misiunea salvatoare a Împăratului.⁸¹ Din această perspectivă, Aurel C. Popovici putea pleda pentru schimbări în strategia națională a transilvănenilor.⁸² Era mult mai folositor, argumentează el, să te gîndești la un mod de introducere a unor elemente de contract cu sursa de legitimitate (Viena), printr-o identitate etno-națională să fie integrată unei identități mai cuprinzătoare și mai tolerantă, de natură politică. Pentru ca acest lucru să fie posibil „nu actuala Austro-Ungarie «ar trebui creată, dacă n-ar exista», ci cea *Austrie-Mare*.”⁸³ (s.n.) O monarhie federalizată, după opinia sa, ar fi oferit cele mai largi posibilități de autonomie națională și, în același timp, ar fi permis tuturor popoarelor constituante să fie beneficiarele apartenenței la o mare putere: *die Groß-Österreich*.

1.4. Federalismul ca model și demers politic: Statele Unite ale Austriei Mari

*Bella gerant alii,
Tu, felix Austria, nube...*

Am făcut acest sumar excurs în descifrarea mecanismelor ideologice pentru a înțelege mai bine de ce Aurel C. Popovici a ajuns să considere formula federalistă ca fiind unica soluție pentru salvarea Imperiului austriac de la prăbușire și variantă viabilă pentru emanciparea românilor din Monarhie. Pe de altă parte, nu putem

avea o imagine clară a federalismului lui Aurel C. Popovici dacă nu îl relaționăm cu naționalismul emergent din Imperiu și cu politica dinastică a Habsburgilor.⁸⁴

Speranța pentru reformare pe care o aducea prințul moștenitor, arhiducele Francisc Ferdinand⁸⁵ l-a îndemnat pe Aurel C. Popovici, dar nu numai, să-și îndrepte demersul politic spre el. Această dorință de reformare se îmbina, de altfel, cu insatisfacția arhiducelui față de sistemul dualist (un semnal mai mult decât favorabil pentru anti-dualistul convins care era Aurel C. Popovici). Federalismul oferea cea mai atrăgătoare soluție la o problemă miriapodă. Pe de o parte, putea rezolva criza națională și întări legătura tradițională dintre dinastie și naționalitățile din imperiu, iar pe de altă parte ar fi concentrat tendințele centrifugale ale maghiarilor, vizînd chiar abolirea status-ului lor special, iar în final ar fi asigurat o stabilitate internă, cu un vector la întărirea poziției de mare putere a Austro-Ungariei.

Maniera de dialog politic căutată de noua generație de lideri transilvăneni, reactualiza de fapt, prin scrierile lui Aurel C. Popovici, mai vechea conexiune politică dintre români și Casa de Habsburg începută cu două secole în urmă, combinînd-o însă cu nevoia de exprimare a autonomiei lor culturale și politice printr-o altă formulă decât cea Dualistă.

Aurel C. Popovici a evitat să găsească o soluție la problema românească printr-un dialog cu guvernul maghiar, pe care îl considera mormîntul Monarhiei⁸⁶ sau printr-o alianță cu grupurile naționale slave, cele mai numeroase minorități politice din Imperiu. Dimpotrivă, slavizarea ca și maghiarizarea reprezentau pentru el pericole reale la adresa Imperiului. Pentru a le înlătura exista o singură modalitate — federalizarea. *Marea Austrie* prin conservatismul ei, adeseori reacționar,⁸⁷ insistă pe o anumită specificitate etno-națională românească, manipulată adeseori de naționalismul violent al lui Aurel C. Popovici. Pentru el românii ocupau o poziție mediană între germani și maghiari, pe de o parte, și slavi, pe de altă parte.⁸⁸

Datorită spațiului limitat și caracterului acestui studiu nu vom insista asupra unei explicări detaliate a statului federativ propus de Aurel C. Popovici.⁸⁹ Vom schița cîteva din aspectele lui mai interesante și îndeosebi cele care vin să susțină argumentația de mai sus.

Doctrina politică a *Austriei Mari* se definește în primul rînd prin opoziție cu sistemul Dualist. Noii Austrii federale i se restituia rolul de puternic stat central-european, cu o dinastie, cea de Habsburg, propusă drept epitom simbolic. Avînd ca model Elveția și Statele Unite ale Americii,⁹⁰ Aurel C. Popovici compune după toate regulile un sistem federativ, chiar dacă uneori diacronic, văzut din perspectiva necesității istorice, ca singurul mod eficace, pe de o parte de a prezerva Imperiul, iar pe de alta de a apăra micile națiuni din Estul Europei de pericolul expansiunii Germaniei și, mai ales, de cea Rusiei.

Problema controversată în discuția despre o posibilă federalizare a Imperiului (idee politică ce a căpătat consistență la sfîrșitul secolului al XIX-lea și care se

va reactualiza sub presiunea dezmembrării după primul război mondial) a fost aceea a principiului ce trebuie urmat: cel tradițional-istoric sau cel etnic. Aici este diferența esențială dintre Aurel C. Popovici și austro-marxiști, precum Karl Renner sau Otto Bauer, adepții unui federalism pe principii istorice. Un scurt exemplu poate fi edificator. Conceptul lui Aurel C. Popovici de autonomie națională nu era, poate, mai cuprinzător decât cel al lui Otto Bauer,⁹¹ dar el oferea, cel puțin, naționalităților Imperiului accesul simbolic la un stat național propriu, pe criterii etnice. Pentru Aurel C. Popovici principiul autonomiei naționale era esențial. Considerînd că vechile entități politice nu mai puteau legitima revendicările sociale și politice ale naționalităților etnice, ajunse la stadiul conștiinței naționale, el respinge federalismul istorico-tradițional.⁹²

Cartea se compune din două părți. Prima parte polarizează aceleași argumente pe care le găsim și în scrierile anterioare, *Replica*, *Principiul de naționalitate*, sau *Cestiunea naționalităților și modurile soluțiunii sale în Ungaria*. Într-un stil polemic, Aurel C. Popovici face un aspru rechizitoriu maghiarizării și asimilării, efecte directe ale sistemului Dualist, insistînd pe faptul că singura modalitate de a găsi o soluție problemei naționalităților și autonomiei naționale este renunțarea la centralism și adoptarea federalismului.⁹³ A doua parte a lucrării cuprinde planul de federalizare propriu-zis. *Statele Unite ale Austriei Mari* urmau să fie compuse din 15 state naționale sub sceptrul lui Francisc Iosif.⁹⁴ Centrul întregului edificiu politic se găsea în Curtea imperială (*Reichsgericht*), care trebuia să rezolve atît problemele ivite între imperiu și statele componente, precum și cele dintre statele componente. Unui guvern federal îi revenea puterea legislativă, executivă și judecătorească⁹⁵ pe baza unei constituții, care nu este alta decît constituția austro-ungară din 1867 și cea a imperiului german. Puterea legislativă era exercitată în comun de către împărat și de către parlament. Parlamentul federal era compus din Camera deputaților, deschisă prin sufragiu universal tuturor și un Senat, avînd ca model cele existente deja în Ungaria și Austria. În componența Senatului, Aurel C. Popovici introduce o importantă modificare: pe lîngă o substanțială reducere a numărului membrilor ereditari, el propune alegerea unui număr de membri din partea naționalităților, avînd profesia drept criteriu de eligibilitate. Un consiliu format din 42 de reprezentanți ai statelor naționale deținea puterea executivă. Acest consiliu era pus sub președinția unui cancelar imperial. Erau create 5 comitete pentru afacerile externe, interne, militare, finanțe și administrație. În fiecare comitet trebuiau să fie reprezentate cel puțin trei state naționale.⁹⁶ Monarhia federativă *Marea Austrie* era o monarhia reprezentativă. Statele naționale aveau propriile parlamente care aveau abilitatea să voteze constituții.⁹⁷ Guvernatorii fiecărui stat trebuiau să fie numiți de împărat, dar erau responsabili în fața legislaturilor naționale. Fiecare stat avea dreptul la limba sa proprie, dar dreptul cupolei comune îi revenea limbii germane. Ea era limba oficială a statului (*Reichssprache*).⁹⁸

Cum se putea realiza acest plan? „Știm prea bine acest lucru”, crede Aurel C. Popovici, „niciodată această reformă nu va putea fi efectuată pe cale parlamentară (...) ceea ce trebuie să biruiască este nu organizarea juridică actuală a imperiului, ci realitățile naționale.”⁹⁹ Naționalismele trebuiau să regenereze și să salveze Imperiul.¹⁰⁰ Ele l-au distrus însă pînă la urmă. Dovadă este planul lui Aurel C. Popovici de reorganizare a Imperiului austro-ungar. Deși a găsit percepții favorabile în cercuri din înalta societate vieneză, el a eșuat într-o perioadă a naționalismului integral. Naționalismul maghiar și cel german l-au respins categoric.¹⁰¹ *Marea Austrie* nu a avut suportul programatic al unui partid politic. De asemenea, poziția lui Aurel C. Popovici printre liderii politici români din Transilvania era una controversată, iar ei destul de sceptici în a-i considera planul realizabil.¹⁰² Singurul sprijin efectiv a venit din partea mișcării *Marea Austrie*, din jurul lui Francisc Ferdinand.¹⁰³ El a fost receptorul și emițătorul simbolic al întregii mișcări.

Merită reținut că, din perspectivă istorică, lucrurile n-au depășit faza de cabinet, iar entuziasmul inițial al arhiducelui Francisc Ferdinand s-a dovedit insuficient. Atentatul de la Sarajevo punea capăt acestui proiect. Aurel C. Popovici, singurul *Großösterreicher* profund, va muri în 1917 la Geneva.

1.5. Concluzii

Relațiile austro-italiene sau cele austro-cehe, din Cisleithania, cît și cele ungaro-croate sau ungaro-române din Transleithania, din ultimele decenii imperiale, dovedesc în ce dilemă simbolico-politică se află Monarhia bicefală. Deși gravitează în jurul aceleiași paradigme politice — reprezentată de persoana împăratului — românii articulează, cum am văzut, spre finalul Dualismului, noi demersuri teoretice (axate pe autonomie și federalism), renunțînd la altele, dovedite ineficiente (cum ar fi apropierea de maghiari, pentru construirea unui interstițiu comun de exprimare politică).¹⁰⁴

Simptomatice pentru imposibilitatea de a escamota impasul în care se afla raportul dintre „națiunile stăpînitoare” și naționalitățile din Austro-Ungaria sînt negocierile dintre Tisza și Partidul Național Român.¹⁰⁵ Ele traduc de fapt confruntarea dintre centralismul dorit de guvernantul maghiar și federalismul manifestat de români. Disputa trădează o profundă dilemă identitară, care l-a caracterizat în profunzime și pe Aurel C. Popovici: asimilarea naționalităților și astfel desăvîrșirea „statului național unitar maghiar” sau supraviețuirea națională a românilor și astfel realizarea „statului național român.”

Ne putem întreba cît sînt de folositoare astfel de retrospective ? Putem urmări pe firul istoriei încercări de plasare terță a românilor ? Au căutat ei să urmărească vreodată un *Sonderweg* — între un Orient care îi disconforta în ambițiile lor și între un Occident greu de reprodus ? Credem că da. Cazul românilor din Transilvania din ultima perioadă a Imperiului austro-ungar și concepția politică a lui Aurel C. Popovici, nu e poate paradigmatică, dar este, credem, deosebit de sugestivă.

Cu riscul de a alimenta o retorică reacționară în analiza mișcărilor naționale din Imperiul Habsburgic,¹⁰⁶ credem că o analiză multidisciplinară a unor tendințe revoluate, dar foarte interesante, din istoria românilor nu poate fi decît folositoare pentru relativizarea și aerisirea spațiului istoriografic românesc, atît de reținut la analize care nu vin dinspre canonul vulgatei naționale. În acest sens, poate să fie folositor orice exemplu de geografie și plasare identitară. Casa domnitoare va întreprinde pînă la sfîrșitul Imperiului „mitul habsburgic,” iar relația lui Aurel C. Popovici cu Francisc Ferdinand o dovedește cu prisosință. Sînt greu de cartat, însă, motivele aderării lui Aurel C. Popovici, care este sensul *Habsburgstreue*-ul care l-a caracterizat. Credem că dinamica istorică impresionantă a unei dinastii supranaționale, ca aceea de Habsburg, l-a îndemnat pe Aurel C. Popovici să-și *inventeze* apartenența la un *Volk* suferind pentru a-și camufla, astfel, neputința de a construi o naționalitate „austro-ungară” pentru românii transilvăneni. Deși a crezut sincer că trăiește în cea mai bună dintre monarhiile posibile, Aurel C. Popovici a realizat pînă la urmă că de fapt este doar un pasager în acea stație experimentală a sfîrșitului unei lumi (*Versuchsstation des Weltuntergangs*), de care vorbea Karl Kraus. □

NOTE:

1. O bibliografie introductivă despre Mitteleuropa ar cuprinde următoarele titluri: Friedrich Naumann, *L'Europe Centrale (Mitteleuropa)*, Neuchatel, Delachaux & Niestle, Paris, Payot, 1916; Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955; Jacques Droz, *L'Europe Centrale. Évolution de l'Idée Historique de Mitteleuropa*, Paris, Payot, 1961; Erhard Busek, Emil Brix, *Projekt Mitteleuropa*, Wien, Uebereuter, 1986; George Schöplfin, Nancy Wood (ed.), *In Search of Central Europe*, Totowa, New Jersey, Barnes and Noble Books, Polity Press, 1991; precum și studiul foarte interesant al lui Melvin Croan, care consideră că: „*In the absence of a single, coherent, integrated body of thoughts about Central Europe, one can only hope to identify recurrent themes and analyze salient characteristics. As concerns the politics of cultural identity, now and for the future, three facets are particularly pertinent. They are: the implicit elitism that attends most thinking about Central Europe, its cultural pessimism, and the emphasis it accords to what might be termed metapolitics.*” (În absența unui eșafodaj teoretic unitar și coerent cu privire la Europa Centrală, putem spera doar să identificăm temele care revin constant și să analizăm trăsăturile care ies în evidență. În ce privește politicile orientate spre identitatea culturală, trei fațete se disting ca deosebit de pertinente — atît pentru momentul de față, cît și pentru viitor: Acestea sînt: elitismul implicit care acompaniază cea mai mare parte a gîndirii despre Europa Centrală, pesimismul lor cultural și importanța care este acordată la ceea ce am putea numi metapolitică.) în *Lands In-between: The Politics of Cultural Identity in Contemporary Eastern Europe*, publicat în *Eastern European Politics and Societies*, vol. 3, no. 2, primăvara 1989, p. 184.

2. Ne referim la textul lui Milan Kundera, *The Tragedy of Central Europe*, tradus de Edmund White, din *The New York Review of Books*, 26 aprilie, 1984, pp. 33-38.

3. Cf. studiului lui Steven Beller, *Central Europe: Birthplace of the Modern World*, în *Austrian History Yearbook*, vol. XXIII, 1992, pp. 72-90; *ibid.*, *Who made Vienna 1900 a Capital of Modern Culture?* în Janik, Allan (eds.) *Kreatives Milieu. Wien um 1900*

(*Ergebnisse eines forschungsgespraches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900*, Wien, Verlag Für Geschichte und Politik, München, R. Oldenbourg, 1993, pp. 175-180; precum și Norman Stone, *Europe Transformed, 1878-1919*, London, Fontana Press, 1980.

4. Vezi recente apariții: Adriana Babeți și Răzvan Ungureanu (coordonatori), *Europa Centrală: nevroze, dileme utopii*, Iași, Polirom, 1997 și revista *A treia Europă* 1, Iași, Polirom, 1997. Trebuie remarcată și traducerea de către Anca Opric, în cadrul aceluiași program de *revival* a unei discuții despre Europa Centrală, a cărții lui Jacques Le Rider, *Mitteuropa*, Iași, Polirom, 1997. Pentru o bună introducere în contribuția locală la construcția unei geografii simbolice, vezi Sorin Antohi, *Românii în anii '90: geografie simbolică și identitate socială*, în *România versus România*, (antologie și prefață de Gabriel Andreescu), București, Clavis, 1996, pp. 197-215.

5. Ilustrativ, în acest sens, este articolul lui Victor Neumann, *Europa centrală: semnificația istorico-politică a conceptului*, în 22, Anul IV, nr. 19, p. 13 și *Semnificații ale gândirii politice în Europa Centrală*, în *Sfera Politicii*, nr. 46, 1997, pp. 54-57. O bună introducere în tradiția culturală a zonei găsim la același Victor Neumann, *Tentația lui Homo-Europaeus. Geneză spiritului modern în Europa centrală și de sud-est*, București, Ed. Științifică, 1991. Nu trebuie însă exagerat și considerat că reflecția asupra Europei Centrale aparține doar ardelenilor. Aceeași Melvin Croan, de exemplu, citată anterior, îl consideră pe basarabeanul Paul Goma ca fiind unul din românii reprezentativi pentru spiritul Europei Centrale.

6. Este greu de găsit o bibliografie analitică a conceptul de *Groß-Österreich*. Termenul circulă în literatura istorică legat, mai ales, de numele lui Aurel C. Popovici, care a editat la Viena chiar și un ziar cu acest nume, cf. Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (Însemnări, memorii, scrisori)*, Cluj, Editura Sincron, 1993, p. 95 și pp. 51-53, p. 95. Cartea care a dat numele mișcării și l-a făcut faimos pe autorul ei este: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und Staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig, Verlag B. Elischer, 1906. Cartea a apărut și în ediție românească sub titlul *Stat și națiune. Statele Unite ale Austriei-Mari (Studii politice în vederea rezolvării problemei naționale și a crizelor constituționale din Austro-Ungaria)*, trad. din lb. germană și cu o prefață de Petre Pandrea, București, Fundația Pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939. Noi vom folosi în continuare ediția românească. Utile sînt următoarele studii: H. C. Meyer, *Mitteuropa*, p. 179, Robert A. Kann, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol. 2: *Empire Reform*, New York, Octagon Books, Fourth Edition, 1983, mai ales cap. *Great Austria*, pp. 179-207; Jaques Droz, *L'Europe Centrale*, pp. 174-176; Milan Hodza, *Federation in Central Europe (Reflections and Reminiscences)*, London, New York, Melbourne, Jarrolds, Publish. Limited, 1942, pp. 26-30; Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*, Brünn, München, Wien, Verlag G. D. W. Callwey, 1943 (*Südosteuropäischen Arbeiten* 35), pp. 150-155 și p. 162; Al. Randa, *Der Europäer des Banats*, în Otto de Habsburg, J. C. Drăgan, Marco Pons, Alexander Randa, Franz Wolf, Aurel C. Popovici, Milan, Fondation Europeenne Drăgan, 1977, pp. 67-93; Liviu Maior, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1900-1914*, Cluj, Dacia, 1986, cap. *Federalismul în mișcarea națională și adversarii lui*, pp. 148-162; Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei (Controverse în Austro-Ungaria privind statutul Transilvaniei)*, partea I, București, Silex, 1996, p. 149 dar mai ales volumul II al acestei cărți (apărut în 1997), pp. 48-83; Lucian Boia, *The National Movement of the Transylvanian Romanians from 1905 to 1910*, în *Southeastern Europe*, vol. 3, part 2, 1977, p. 245.

7. Cf. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 298 și p. 322; *ibid.*, *Principiul de naționalitate*, Conferință ținută la 30 ianuarie 1894 la Ateneul Român din București, București,

Tipografia Modernă, Cregorie Luis, 1894, p. 27; *ibid.*, **Naționalism sau democrație. O critică a civilizațiunii moderne**, București, Minerva, 1910, p. 16.

8. Federalismul, ca formulă politică, nu este neapărat invenția teoretică a lui Aurel C. Popovici. De exemplu, ideea lui Șaguna despre „Austria Unită” combina atât elemente de centralism cât și de federalism, cf. Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873**, prefață de Pompiliu Teodor, trad. Aurel Jivi, București, Univers Enciclopedic, 1995, p.115. Există chiar și un ziar politic românesc cu titlul **Federațiunea**, ce apărea la Budapesta prin anii 1870. Aurel C. Popovici i-a dat însă o definiție clară și l-a definit ca obiectiv național. Ea nu este nici măcar o contribuție exclusiv românească la proiectele de reformă ale Imperiului austriac. Pentru o panoramă a încercărilor și ideilor de reformă în Imperiul Habsburgic, de la germanul Ludwig von Löhrer sau croatul Og. Ostrozinski pînă la proiectele ultimului împărat, se poate consulta excelenta, și neegalată încă, carte a lui Robert A. Kann, **The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918**, vol. 2. *Empire Reform*, citată anterior. Pentru primele proiecte federaliste sud-dunărene vezi Dimitrije Dordevic, *Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's*, în **Balkanica I**, 1970, pp. 119-145.

9. Discuțiile purtate de István Tisza cu liderii românilor, începînd cu 1910, arată cât de incompatibile erau dorințele naționalităților din Imperiu cu păstrarea hegemoniei maghiare. Vezi Keith Hitchins, *The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914*, în **Journal of Modern History**, vol. 53, no. 4, December 1981, pp. 619-651; Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 9; *ibid.*, **Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul” dat de junimea academică maghiară „Memoriului” studenților universitari din Romania**, edițiunea a doua revăzută, Viena, Budapesta, Graz, Cluj, 1892 (de aici înainte **Replica**), p. 20.

10. Pentru scrierile lui Aurel C. Popovici vezi nota 6, 7 și 9. La respectivele lucrări se adaugă **Cestiunea naționalităților și modul soluțiunii sale în Ungaria**, Sibiu, Institutul Tipografic T. Liviu Albini, 1894 și cartea, apărută postum, **La question Roumaine en Transylvanie et en Hongrie**, Préface de M. N. Comnène, Lausanne, Paris, Librairie Payot, 1918 (nu folosim în acest studiu articolele scrise de Aurel C. Popovici).

11. Vezi nota 6.

12. Expresia „criză a patriotismului constituțional” traduce o veche, dar acerbă tendință, a istoriografiei românești de a plasa înțelegerea/neînțelegerea atitudinii transilvănenilor față de Viena pe fondul unei „crize” a loialismului. În acest sens ilustrativă este contribuția lui Liviu Maior, **Memorandul. Filosofia politico-istorică a petiționalismului românesc**, Centrul de Studii Transilvane, **Bibliotheca Rerum Transsilvaniae**, I, Cluj, Editura Fundației Culturale Române, 1992, p. 45.

13. O discuție despre elite și intelectuali pentru secolul al XIX-lea la Elena Siupiur, **Intelectualii români ardeleni în secolul al XIX-lea**, în **Transilvania**, nr. 7, (16), 1987, pp. IV-VIII; *ibid.*, **Viața intelectuală la români în secolul XIX**, în **Cartea Interferențelor** (colectiv), București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1985, pp. 230-245. Pentru importanța spațiului universitar german în formarea elitei românești vezi și Stelian Mîndruț, **Rumänische Studenten aus Siebenbürgen an Universitäten Österreich-Ungarns und Deutschlands 1897/1898**, în **Ungarn - Jahrbuch**, Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete (Hgs. von Gabriel Adriányi, Horst Glassl, Ekkehard Völkl), band 20, Jahrgang 1992, München, Verlag Ungarisches Institut, 1993, pp. 175-180 și Ioan Chiorean, **Rolul Vienei în formarea intelectualității românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea**, în **De la Umanism la Luminism**, Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Târgu Mureș, 1994, pp. 93-110. Cei interesați de o

perspectivă mai largă asupra subiectului, pot consulta și numărul dedicat intelectualilor de revista **Polis**, Nr. 1/1994.

14. Deși Aurel C. Popovici neagă valabilitatea acestui proces, el nu face decât să ilustreze funcționabilitatea logicii lui. Pentru impulsul modernizator dat de administrația austriacă societății transilvănene și pentru descifrarea mecanismelor integrative habsburgice, care au colaborat la definirea identității naționale românești, vezi Aurel C. Popovici, **Replica**, p. 45; *ibid.*, **Principiul de naționalitate**, p. 7; Pentru relația particulară dintre emanciparea națională a românilor și casa de Habsburg, vezi Mathias Bernath, **Habsburg und die Anfänge der Rumänischen Nationsbildung**, Leiden, E. J. Brill, 1972, ed. rom. **Habsburgii și începuturile formării națiunii române**, trad. de Marionela Wolf, prefată de Pompiliu Teodor, Cluj, Dacia, 1994; Keith Hitchins, **Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700-1868)**, vol. I, introducere și îngrijirea ediției de Pompiliu Teodor, trad. de Sever Trifu și Codruța Trifu, Cluj, Dacia, 1987, cap. *Religia și conștiința națională românească în Transilvania în secolul al XVIII*, pp. 30-61.

15. Cf. Jacques Le Rider, **Modernitatea vieneză și crizele identității**, trad. de Magda Jeanrenaud (după ediția a II-a, revăzută și adăugită), Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1995, p. 17.

16. Pentru criza liberalismului vienez de la sfârșitul secolului al XIX-lea și emergența unor noi tipuri de discurs politic, precum și apariția unor noi mișcări politice de masă, cum ar fi sionismul, socialismul creștin sau pan-germanismul, vezi Carl E. Schorske, **Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture**, New York, Vintage Books. A Division of Random House, 1981 și John W. Boyer, **Culture and Political Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power 1897-1918**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1995; *ibid.*, **Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897**, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1981. Criza liberalismului, mai ales așa cum a fost ea resimțită în partea maghiară a Imperiului este foarte interesantă. Astfel pentru John Lukacs, un istoric american de origine maghiară, „*it was nationalism, more than socialism, that destroyed the Liberalism of the nineteenth century. By nationalism I do mean the perhaps insoluble problem of the non-Magyar nationalities in Hungary. The masses of the Magyar people, too, were more nationalist than liberal (as, among others, the Social Democrats would find later: more nationalist than internationalist, that is, race- rather than class-conscious. (...) Hungarians, and Hungarian politicians, kept asserting loud and clear they were not taking cues from Vienna. Yet the crisis of the Magyar Liberal Party largely coincided with the crisis of Liberalism in Vienna. The fall of the cautious liberal Kálmán Tisza came in 1890, that of the cautious Taaffe in Vienna in 1893. Both events marked the end of a political era.*” (Naționalismul a fost acela care, chiar mai mult decât socialismul, a distrus liberalismul secolului al XIX-lea. Prin naționalism mă refer la problema, poate insolubilă, a naționalităților nemaghiare din Ungaria. Masele de cetățeni maghiari au fost, la rândul-le, mai mult naționaliste decât internaționaliste (după cum aveau să descopere, printre alții, social democrații, a fi mai degrabă naționalist decât internaționalist înseamnă a avea mai degrabă o conștiință de rasă decât una de clasă. (...) Maghiarii și politicienii maghiari susțineau sus și tare că nu se lasă influențați de Viena. Totuși, criza Partidului Liberal Maghiar a coincis în mare parte cu criza liberalismului vienez. Căderea prudentului liberal Kálmán Tisza a avut loc în 1890, iar, la Viena, cea a la fel de prudentului Taaffe a avut loc în 1893. Aceste două evenimente au marcat sfârșitul unei ere politice). Vezi **Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and its Culture**, London, Weidenfeld, pp. 131-132.

17. Subiectul *fin-de-siècle* a fost unul din marile *hit-uri* culturale ale ultimelor decenii. Alături de cartea lui Carl E. Schorske deja amintită, selectiv recomand: William McGrath,

Dionysian Art and Populist Politics in Austria, New Haven, London, Yale University Press, 1974; Emil Brix, Patrik Werkner (ed.), **Die Wiener Moderne (Ergebnisse eines Forschungsgespraches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900 zum Thema „Aktualität und Moderne“)**, Wien, Verlag Für Geschichte und Politik; München, R. Oldenbourg, 1990; Allan Janik, Stephen Toulmin, **Wittgenstein's Vienna**, New York (etc.), A Touchstone Book, Published by Simon & Schuster Inc., 1973; William M. Johnston, **The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848-1938**, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1972; Jacques Le Rider, **Modernity and Crises of Identity. Culture and Society in Fin-de-Siècle Vienna**, Cambridge, Polity Press, 1993; Péter Hanák, **Der Garten und die Werkstatt. Ein Kulturgeschichtlicher Vergleich Wien und Budapest um 1900**, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 1992.

18. Jacques Le Rider, **Modernitatea vieneză**, pp. 17-42, pp. 97-126, pp. 205-228, pp. 231-252.

19. Carl E. Schorske, **Fin-de-Siècle Vienna**. Vezi de același autor *Grace and the World: Austria's Two Cultures and Their Modern Fate*, în **Austrian History Yearbook**, vol. XXII, 1991, pp. 21-34; *ibid.*, *Generational Tension and Cultural Change: Reflections on the Case of Vienna*, în **Daedalus**, vol. 107, Fall 1978: **Generations**, pp. 111-122.

20. Două demersuri interpretative conturează modernitatea vieneză. Una este dată de Carl Schorske, care insistă pe alienarea politică a burgheziei liberale vieneze fapt ce a determinat refugiul noii generații, în templul artei și al interogației psihice (de la Klimt până la Freud). Cealaltă interpretare îi reunește, printre alții pe, Michael Pollak, Edward Timms și Allan Janik. Pentru aceștia întreaga societate austriacă era alienată, nu doar burghesia liberală. Datorită confuziei naționaliste în care intrase, după 1890, societatea austro-ungară, nici o valoare centrală nu s-a putut impune identitar. cf. Steven Beller, **Central Europe**, pp. 73-74.

21. Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 9.

22. Cf. Jacques Le Rider, **Modernitatea vieneză**, p. 32.

23. Dieta de la Sibiu din 1863-1864 ilustrează foarte bine această perioadă reformatoare. Pentru efectul experimentelor constituționale asupra românilor din Transilvania vezi Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, p. 19, p. 21, p. 93, p. 170, pp. 184-185; *ibid.*, **Cestiunea**, p. 7, p. 9, și următoarele studii: Robert A. Kann, **The Multinational Empire**, vol II, pp. 66-87; Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate**, pp. 124-143; *ibid.*, *The Rumanians of Transylvania and Constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy, 1860-1865*, în **Balkan Studies**, vol. 5, Number One, 1964, pp. 89-108; *ibid.*, **Conștiință națională**, vol. I, p. 145; Despre Anton von Schmerling se poate consulta Lothar Höbelt (Hg.), **Österreichs Weg zur Konstitutionellen Monarchie** (Aus der Sicht des Staatministers Anton von Schmerling), Frankfurt am Main, etc., Peter Lang, 1994.

24. Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, pp. 5-7, pp. 17-18, p. 216.

25. Cf. Hermann Bahr, **Wien**, Stuttgart, 1906, p. 9. Expresia *Wiener Selbsthaß* este replica vieneză a celebrei *Jüdische Selbsthaß*, teoretizat de Theodor Lessing în a sa clasică **Der jüdische Selbsthaß**, Berlin, Jüdischer Verlag, 1930.

26. Viena reprezenta pentru Aurel C. Popovici singura salvare pentru naționalitățile nemaghiare, vezi **Stat și națiune**, p. 253. El nu era, însă, singurul cuprins de această formă de *devotio moderna*. Astfel pentru Frantisek Palacký (1798-1876), dacă n-ar fi existat, Austria ar fi trebuit creată, vezi nota 29. Acest lucru este admirabil ilustrat de o frază a lui William M. Johnston, **The Austrian Mind**, p. 115: „*Vienna was more than capital of the Habsburg Empire; it was a state of mind.*” (Viena nu era doar capitala Imperiului Habsburgic; ea era o stare de spirit).

27. Oszkár Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 3th edition, 1964, p. 129.

28. Citat de Peter F. Sugar, *The Nature of the Non-Germanic Societies under the Habsburg Rule*, în *Slavic Review*, vol. XXII, 1963, p. 2.

29. Un subiect precum Dualismul austro-ungar a produs mult. Trimit doar la studiile care au legătură cu analiza noastră: V. Sándor, P. Hanák, *Studien Zur Geschichte Der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 51, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire: 1526-1918*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1974; *ibid.*, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918* (2 vol.); Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273-1918*, Paris, Fayard, 1990; Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch (Hgs.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Band III, *Die Völker Des Reiches*, 2 Teilbände, Wien, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 1980, vezi cap. *Die Rumänen*, de Keith Hitchins, pp. 585-625; și Band IV, *Die Konfessionionen*, 1995, vezi *Orthodoxe und Unerierte* de Emanuel Turczynski, pp. 399-478; Ștefan Pascu (ed.), *Românii din Transilvania împotriva dualismului Austro-Ungar*, Cluj, Dacia, 1978, Lucian Boia, *Românii din Transilvania în Perioada Dualismului (1867-1918)*, în *Revista de Istorie*, tom. 31, noiembrie, 1978, nr. 11, pp. 1975-1999. Planificat de liberalii maghiari, printre care amintim pe Ferenc Deák (1803-1876), Eötvös József (1813-1871) și Gyula Andrássy (1823-1890), și ratificat de împăratul Francisc Iosif, acest compromis politic cum a fost el cunoscut după aceea, stabilea existența a trei unități politice și nu a două, cum se crede îndebște. Acestea erau: regatul Ungariei (*königlich*), domeniile imperial-regale ale coroanei austriece (*kaiserlich-königlich* sau *k. k.*) și în al treilea rând ministeriatele comune (al afacerilor externe, de război și de finanțe) imperiale și regale (*kaiserlich und königlich* sau *k. u. k.*). Ubicuitatea acestor abreviații l-au inspirat pe Robert Musil să numească *Kakania*, imperiul care-l poartă pe eroul său, Ulrich — *Der Mann ohne Eigenschaften*. Pentru ambianța teoretică din jurul statutului politic al Transilvaniei în perioada Dualismului vezi Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 16-83.

30. Ca și în cazul termenului *Groß-Österreich*, literatura analitică referentă conceptului de *Kaisertreue* suferă de aceeași insuficiență a surselor. Cele mai multe îl tratează în relația pe care o determină cu subiecte ca: naționalism, naționalități. Vezi Peter F. Sugar, *The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire*, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part.1, 1967, pp. 94-95, p. 107 și numărul special din *Slavic Review*, vezi nota 29, unde alături de studiul lui Peter F. Sugar, *The nature of...*, pp. 1-30 se poate consulta și studiul foarte bun al lui Stephen Fischer-Galați, *Nationalism and Kaisertreue*, pp. 31-36; *ibid.*, *The Rumanians and the Habsburg Monarchy*, în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part. 2, 1967, p. 441; Hugh Seton-Watson, *The „Sick Heart” of Modern Europe*, Seattle and London, University of Washington Press, 1975, pp. 7-13.

31. Termenul de *Hausmacht* intră, firesc, în relație bibliografică cu cel de *Kaisertreue* (supra nota 31). Intenția lui Francisc Iosif I de a păstra acuratețea termenului atrage atenția asupra disputei care exista în monarhie asupra hegemoniei simbolice. Pe de o parte, pretențiile maghiare de a se regăsi în spațiul mitic al regelui fondator - Coroana Sf. Ștefan, pe de altă parte noii aspiranți — Coroana Sf. Wenceslas, de exemplu, mostră a naționalismului ceh.

32. Despre Francisc Iosif I se pot consulta, printre multe altele, George R. Marek, *The Eagles Die. Franz Joseph, Elisabeth and Their Austria*, London, Book Club Edition, 1974; Jean-Paul Bled, *Franz Joseph*, Trans. by Teresa Bridgeman, Oxford, Cambridge, Blackwell, 1992.

33. Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză*, p. 23.

34. Stephen Fischer-Galati, „Nationalism and *Kaisertreue*,” p. 32.

35. Peter F. Sugar, „The Nature of...,” p. 4.

36. Stephen Fischer-Galati, „Nationalism and *Kaisertreue*,” p. 33.

37. Pentru înțelegerea a ceea ce a însemnat *Kulturkampf*-ul maghiar, cartea fundamentală este cea a lui Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn: Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895*, Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1967. Maghiarizarea nu a fost decât preopinientul social-politic al catolicismului. O privire asupra experienței *Kulturkampf*-ului german în construirea identității naționale poate fi mai mult decât utilă. Vezi în acest sens Helmut Walser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict (Culture, Ideology, Politics, 1870-1914)*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995, în special pp.19-49.

38. Aurel C. Popovici, **Principiul de naționalitate**, pp.18-19; *ibid.*, **Stat și națiune**, p. 6, p. 232.

39. Iată ce spune Aurel C. Popovici: „*Politicianismul ne va prăpădi țara și neamul. Basarabeni în timp de o generație vor fi ca inexistenți. Rusia nu poate renunța la Dardanele. Îi stăm în cale, ne va cotorpi. Întărind monarhia habsburgică, ne asigurăm viitorul neamului. Ungurii, reduși la justa lor valoare, rolul determinant al zilei de mâine, în monarhie și Orientul Europei, îi revine elementului românesc.*” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96.

40. Studiul, menționat deja, al lui Stephen Fischer-Galati din *Slavic Review*, vezi nota 31.

41. Dinasticismul apare sporadic în literatura istoriografică românească. El abundă însă în literatura primară. Vezi, de exemplu, la Aurel C. Popovici, *Replica*, p. VI, p. 102; *ibid.*, **Stat și națiune**, p. 303. Pentru plasarea discuției la confluența dintre emanciparea politică/religioasă și ideea dinastică/loialism, pe larg în: Keith Hitchins, **Ortodoxie și naționalitate**; *ibid.*, „Andrieu Șaguna and the Restoration of the Rumanian Orthodox Metropolis in Transylvania, 1846-1868,” în *Balkan Studies*, volume 6, Number One, 1965, pp. 1-20; *ibid.*, „The Rumanians of Transylvania,” pp. 105-107. Liviu Maior, *Memorandul*, p. 45; *ibid.*, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 113, p. 117, p. 131, p. 149, p. 153, p. 171; Eugen Brode, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, Tipografia „Voința Națională,” 1895, pp. 37-44. Aurel C. Popovici și cartea lui Eugen Brode oferă, prin anexele publicate acolo, imaginea, cea mai puțin alterată a loialismul românesc. Astfel este „Petițiunea Generală a Frunțașilor Români din Transilvania, Ungaria, Banat și Bucovina către Împăratul (25 Februarie 1849),” anexa 14, pp. 46-47 și „Memoriul Frunțașilor Români din Transilvania, Ungaria, Banat și Bucovina Către Consiliul de Miniștri (5 Martie 1894),” anexa 15, pp. 50-55.

42. Vezi, pentru acest aspect, Keith Hitchins, „Românii din Transilvania și Ausgleichul 1865-1869,” în **Conștiință națională**, vol. I, pp. 207-250. Legat de relația politică a românilor cu Budapesta, „și cu liderii maghiarii sînt în mare parte de acord cu John Lukacs, cînd spune, referindu-se la viața politică budapestană, că: „*The Hungarian mind, tends to monologue, rather than to dialogue. This tendency does not, as is otherwise often the case, mean the monopolizing of conversation, since Hungarians are, by and large, good listeners. But this habit of the monologue, and the consequent and virtual absence of the dialogue, has had disastrous political consequences.*” (*Mentalitatea maghiară tinde mai degrabă spre monolog decât spre dialog. Această tendință nu înseamnă totuși, ca în majoritatea cazurilor, monopolizarea conversației întrucît maghiarii sînt, de departe, buni ascultători. Acest obicei al monologului, și prin urmare absența virtuală a dialogului are însă consecințe politice dezastruoase.*), Budapest 1900, p. 109.

43. Probabil punctul de maximă intensitate al acestei „lupte” s-a atins odată cu apariția cărții **Destrămarea monarhiei austro-ungare, 1900-1918** (sub. red. C. Daicoviciu, M. Constantinescu), Comunicări prezentate la Conferința istoricilor din 4-9 mai 1964 de la Budapesta, București, Ed. Academiei R. P. R., 1964. Capitolul scris de M. Constantinescu, L.

Bányai, V. Curticăpeanu, C. Göllner, C. Nuțu, „Cu privire la problema națională în Austro-Ungaria (1900-1918),” pp. 93-189 abundă în descrierea lui Aurel C. Popovici ca „retrograd,” și a federaliștilor ca „reacionari.”

44. Despre naționalitate la Aurel C. Popovici, vezi pe larg în *Replica*, p. 4, pp. 42-45, p. 73, p. 81; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 25, p. 36; *ibid.*, *Principiul*, vezi prefața, pp. 8-10, p. 16; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 6, p. 21, p. 167, p. 181, p. 185, p. 232; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 132, p. 135.

45. Despre autonomie națională la Aurel C. Popovici, vezi *Replica*, p. 39; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 29; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 183; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 9; vezi de asemenea și studiul foarte bun al lui Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1868-1918)*, vol. II, 1992, Cap. „Ideea românească de autonomie în Transilvania 1867-1906,” pp. 117-139 și Eugen Brote, *Un memoriu politic*, pp. 14-15.

46. Despre federalism referințele abundă la Aurel C. Popovici. Multe le vom menționa pe parcurs, unde va fi cazul. Vezi *Replica*, p. 1, p. 4, pp. 144-145; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 11, pp. 39-41; *ibid.*, *Stat și națiune*, p. 19, p. 90, pp. 105-107, pp. 187-189, p. 232, p. 279, p. 289.

47. Considerăm că anii 1890 reprezintă în istoria mișcării naționale a românilor din Transilvania, ca oriunde în Imperiul Austro-Ungar, un punct de turnură, din două motive. În primul rând, în această perioadă capătă consistență o nouă generație de lideri transilvăneni, care-și propun să depășească cadrul discuției despre românitate și națiune. În al doilea rând, odată cu apariția *Memorandului* și al *Replicii*, discursul naționalist românesc se radicalizează, universalizându-se. Vezi și Keith Hitchins, *Rumania 1866-1947*, Oxford, Clarendon Press, 1994, pp. 208-230 sau ed. rom. *România 1866-1947*, trad. din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu, București, Humanitas, 1996, pp. 230-251 (Noi vom folosi în continuare ediția originală); *ibid.*, *Conștiință națională*, vol. II, pp. 131-139; Liviu Maior, *Memorandul*, pp. 158-211.

48. Textul *Memorandului* în Eugen Brote, *Un memoriu politic*, pp. 240-269 și în Ștefan Pascu (ed.), *Românii din Transilvania*, pp. 239-276. Literatura secundară despre acest subiect este numeroasă. Interesante sînt: Șerban Polverejan, Nicolae Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente 1885-1897*, (cuvînt înainte de Ștefan Pascu), Cluj, Dacia, 1973; Liviu Maior, *Memorandul*, pp. 151-228.

49. Pentru generația paradigmatică austriacă de la 1900 se poate consulta orice din bibliografia fin-de-siècle. Pentru generația maghiară de la 1900, partenerul politic și cultural al majorității intelectualilor români de la 1900, vezi John Lukács, *Budapest 1900*, pp. 137-181 și studiile strălucite ale regretatului profesor Péter Hanák, *Der Garten und die Werkstatt*, *ibid.*, „Social Marginality and Cultural Creativity in Vienna and Budapest (1890-1914),” în Emil Brix; Allan Janik (eds.), *Kreatives Milieu*, pp. 128-161 și „The Garden and the Workshop (Reflections on the Fin-de-Siècle Culture of Vienna and Budapest),” în Ránky György (ed.), *Hungary and European Civilization*, în *Indiana University Studies on Hungary*, vol. 3, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, pp. 201-240.

50. Un alt personaj interesant al acestei perioade este Eugen Brote (1850-1912). Vezi Lucian Boia, *Eugen Brote (1850-1912)*, București, Litera, 1974.

51. Alexandru Vaida-Voevod (1872-1950) a fost în perioada de care ne ocupăm deputat în parlamentul de la Budapesta și foarte apropiat de Cercul de la Belvedere din jurul lui Francisc Ferdinand. Vezi pe larg Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj-Napoca, Dacia, 1994.

52. Efectul acestei uniformizări a fost pentru Aurel C. Popovici distrugerea autonomiei provinciale a Transilvaniei, vezi *Naționalism sau democrație*, p. 9.

53. În „Legea fundamentală” a statului (*Staatsgrundgesetz*) din 21 decembrie 1867, la paragraful 19 se preciza că: „Toate popoarele (*Volksstämme*) statului sînt egale în drepturi și

fiecare popor posedă un drept inalienabil menținerea și la apărarea naționalității și a limbii sale,” apud Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză*, p. 235.

54. Efortul lui István Széchenyi (1791-1860) de a face din *natio* nobiliară maghiară o națiune maghiară modernă este remarcabil. Până târziu în secolul al XVIII-lea în regatul Ungar, ca în orice stat medieval occidental, limba politicului era limba latină. Nobilimea maghiară vorbea pe lângă aceasta germană sau franceză. Limba maghiară era vorbită doar de țărani și de servitori. Când Iosif al II-lea a impus în mai 1874 limba germană ca limba oficială a administrației imperiului, nobilimea maghiară a avut o puternică reacție, ce a constatat în primul rând în revigorarea limbii maghiare. Această renaștere l-a impresionat pe Herder, care în paranteză fie spus, prevăzuse în volumul 4 din *Idee zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1791), nici mai mult nici mai puțin, decât dispariția maghiarilor și a limbii lor, și care salută doar doi ani mai târziu în *Briefe zu Beförderung der Humanität* (1793) eforturile maghiarilor de a-și prezerva limba maternă. Momentul simbolic s-a întâmplat în octombrie 1825, când István Széchenyi s-a adresat nobilimii maghiare din Dietă în limba maghiară. O lună mai târziu marele reformator maghiar a început subscrierea publică pentru fondarea Academiei Maghiare de Științe, limba maghiară devenind astfel limba exprimării intelectuale.

55. Deák Ferenc (1803-1876) și József Eötvös (1813-1871), exponenți de frunte ai liberalismului maghiar. Despre contribuția lor ideologică vezi pe larg în Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 16- 64.

56. Expresia aparține lui Carl E. Schorske. El pune întreaga cultură vieneză a sfârșitului de secol XIX sub semnul unei revolte a *copiilor* împotriva *părinților*.

57. István Tisza (1861-1918), fiul lui Kálmán Tisza, unul din cei mai străluciți oameni politici maghiari, a fost prim-ministru între 1903-1905 și 1913-1918, încercând prin tratativele cu liderii Partidului Național Român, o formulă de modus vivendi cu naționalitățile ne-maghiare, în vederea preservării Imperiului Austro-Ungar. Vezi despre aceste tratative la Ioan Mihu, *Spicuri din gândurile mele (politice, culturale, economice)*, Publicate cu un studiu biografic de Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1938, pp. 3-372; Gyula Andrassy (1860-1924), conte, ministru de interne din 1892 și ministru de externe al Monarhiei în 1918; Albert Apponyi (1846-1933), ministru al cultelor și instrucțiunii publice în perioada 1906-1910, devenit celebru și urât de românii transilvăneni pentru legile lui școlare.

58. Ideea națiunii politice unitare maghiare a apărut exprimată ca atare în debaterile în jurul legii naționalităților, cel care a definit-o ca atare fiind Ferenc Deák. Un scurt fragment din Articolul de Lege 44 din anul 1868, „Despre egala îndreptățire a naționalităților,” ne oferă o perspectivă a ceea ce politicienii maghiari înțelegeau prin „statul național unitar maghiar:” „*După-ce toți cetățenii Ungariei formează, chiar în conformitate cu principiile fundamentale ale constituțiunii, din punctul de vedere politic, o națiune, națiunea ungară unitară și indivisibilă, al cărei membru egal îndreptățit e fiecare cetățean al patriei, aparțină el oricărei naționalități (...)*” în Eugen Brode, *Un memoriu politic*, p. 114. Evident că românii nu au acceptat niciodată recunoașterea unui stat național unitar maghiar. Pentru Aurel C. Popovici acesta era o utopie regresivă, vezi *Stat și națiune*, pp. 58-59; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 13. În opinia lui Vaida-Voevod recunoașterea unui astfel de stat ar fi însemnat recunoașterea reușitei maghiarizării, vezi Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 172.

59. Pentru caracterul general al procesului de *nation-making* în Europa secolului al XIX-lea indispensabile sînt: Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford, Basil Blackwell, 1983; E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, Second Edition, 1992; Hagen Schulze (ed.), *Nation-Building in Central Europe*, Hamburg, New York, Berg, Leamington Spa, 1987; Theodor Schieder, *Nationalismus und Nationalstaat. Studien Zum Problem in Modern Europa* (Hgs.

von Otto Dan und Hans Ulrich Wehler), 2 Auflage, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1992. În legătură cu particularitățile acestui proiect în Ungaria vezi: Ferencz Glatz (ed.), *Hungarians and their Neighbors*, în *East European Monographs*, No. CDXIX, New York, Columbia University Press, 1995; András Gerő, *Modern Hungarian Society in the Making (the Unfinished Experience)*, trans. by James Patterson and Enikő Koncz, Budapest, London, New York, Central European University Press, 1995; Emil Niederhauser, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*, Budapest, Corvina Kiadó, 1982; *ibid.*, „The National Question in Hungary”, (translated from Hungarian by Mari Markus Gómöri), în Mikuláš Teich, Roy Porter (eds.) *The National Question in Europe in Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, pp. 248-269; Tofik M. Islamov, *From Natio Hungarica to Hungarian Nation*, în Richard L. Rudolph, David F. Good (ed.), *Nationalism and the Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*, New York, St. Martin's Press (in association with the Center for Austrian Studies, University of Minnesota), 1992, pp. 159-183; A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918 (A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary)*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1976, pp. 185-195.

60. Textele legilor pot fi consultate în Eugen Brote, *Un memoriu politic*, „Legea Uniunii Transilvaniei cu Ungaria” (Articolul de lege 43 din anul 1868), pp. 110-113; „Legea de Naționalități” (Articolul de lege 44 din anul 1868), pp. 114-121; Keith Hitchins, *Rumania*, p. 203. O imagine sugestivă găsim și la A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy*, p. 137.

61. Despre maghiarizare, vezi Aurel C. Popovici, *Replica*, pp. 4-6, p. 114, pp. 46-58, p. 91, p. 101, pp. 120-133; *ibid.*, *Cestiunea*, pp. 11-31; *ibid.*, *Principiul de naționalitate*, p. 22; *ibid.*, *Stat și națiune*, pp. 73-90; *ibid.*, *Naționalism sau democrație*, p. 9, pp. 11-12; Eugen Brote, *Un memoriu politic*, p. 61, pp. 72-74, p. 103, pp. 105-107, p. 170; Emanuel Turczynski, „The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy,” în *Austrian History Yearbook*, vol. III, part. 3, 1968, p. 115. Maghiarizarea/germanizarea reprezintă unul din proiectele modernității (eșuate) din Imperiul Austro-Ungar. Redau în continuare o sinteză a etapelor acestui fenomen, după analiza foarte bună a lui William M. Johnston: „Magyarization was (...) trumpeted by the fiery journalist Lajos Kossuth, who deemed dissemination of Magyar the most effective weapon to foil tyranny from Vienna and rivalry from Slavs. Between 1832 and 1844, Magyar was established as the official language of Hungary; by 1836 it had become obligatory in courts of law; in 1840 government offices had to communicate with each other in Magyar; and in 1844 the language was required in the diet and within all offices. Starting in that year, laws were promulgated in Hungarian, and it became the language of instruction in all schools except in Croatia, Slavonia and among Germans in Transylvania. The language triumphed so completely that after the defeat of 1849 Hungarians used linguistic autonomy to frustrate their Austrian rulers.(...) After 1867, Magyarization brought mixed blessings. In 1879 Croats and German were no longer exempted from learning Magyar. In 1891 attendance at the kindergarten became compulsory for all nationalities so as to help non-Magyars learn what was to them a foreign language. (...) Magyarization represented a great triumph for the national spirit. It intensified a national trait that Hungarians call *délibáb*, which means literally *fata morgana*.” (Maghiarizarea a fost trîmbițată de aprigul jurnalist Lajos Kossuth, care socotea că răspîndirea maghiarilor era cea mai eficientă armă împotriva tiraniei vieneze și a rivalității cu slavii. Între 1832 și 1844 limba maghiară a devenit limba oficială a Ungariei; pînă în 1836 folosirea ei devenise obligatorie în tribunale; în 1840 departamentele guvernamentale trebuiau să-și comunice în maghiară, iar în 1844 ea fusese impusă în dietă și în toate departamentele. Începînd cu acel an, legile au fost promulgate în limba maghiară care devenise totodată limba de predare în toate școlile, cu excepția celor din Croația, Slavonia și a școlilor sașilor transilvăneni. Limba a cunoscut un triumf total: după

înfrângerea din 1849, maghiarii s-au folosit de autonomia lor lingvistică pentru a naște un sentiment de frustrare în rîndul dominatorilor lor austrieci. După 1867, maghiarizarea a avut însă și altfel de consecințe. În 1879, croații și germanii nu mai erau exceptați de la învățarea limbii maghiare. În 1891 frecventarea învățămîntului preșcolar a devenit obligatorie pentru toate naționalitățile pentru a le ajuta să învețe o limbă care pentru ele era străină. (...) Maghiarizarea a reprezentat un mare triumf pentru spiritul național. Ea a intensificat o trăsătură națională pe care maghiarii o numesc *délibáb*, sau *fata morgana*.) În *The Austrian Mind*, pp. 345-347. Unii analiști apropie fenomenul maghiarizării de cel al asimilării (asupra căreia vom reveni la nota 70). Vezi de exemplu analiza unui exeget maghiar al fenomenului, Emil Niederhauser, „The National Question in Hungary,” p. 260.

62. Cazul *românizării*, mai familiar nouă, contribuie la înțelegerea acestui fenomen, vezi excelenta carte a lui Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation-Building, and Ethnic Struggle, 1918-1930*, Ithaca și New York, Cornell University Press, 1995.

63. Hugh Seton-Watson, *The „Sick Heart,”* p. 8; Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie (Geschichte und Ideegehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918)*, Erster Band, Das Reich und die Völker, Zweite, erweiterte Auflage, Graz, Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1964, pp. 40-44.

64. Despre *asimilarea etnică* din Ungaria, la Aurel C. Popovici, *Principiul de naționalitate*, pp. 28-32; *ibid.*, *Stat și națiune*, pp. 58-70, pp. 66-70; *ibid.*, *Cestiunea*, p. 15. „Asimilarea,” unul din proiectele recurente ale modernității, a devenit familiară în disputele teoretice prin recursul la cazul evreilor. În spațiul german evreul simboliza, începînd cu 1880, o identitate problematică. Evreii asimilați erau considerați *Staatsvolk* prin excelență. Pe de altă parte, nu putem nega existența unei asimilări naturale, benevole, datorată modernizării și industrializării. După Péter Hanák, între 1890 și 1914, cînd modernizarea a cuprins întreaga Ungarie (cu excepția Croației), mai mult de un milion de oameni din cadrul naționalităților nemaghiare s-au asimilat. Din acesta 400.000 au fost germani, 300.000 slovaci, 200.000 evrei, 100.000 slavi sudici, iar 50.000 erau români și ruteni. Cf. P. Hanák, „Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX-ik században” (Dezvoltarea burgheziei și asimilarea în Ungaria în secolul al XIX-lea), în *Történelmi Szemle*, 1974, nr. 1-2. Pentru asimilarea evreilor, un experiment reușit totuși în spațiul maghiar, se pot consulta printre altele: Steven Beller, *Vienna and the Jews: 1867-1938. A Cultural History*, Cambridge, etc., Cambridge University Press, 1990; Ivar Oxaal, Michael Pollak, Gerhard Botz (ed.), *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, London and New York, Routledge and Kegan Paul, 1987; Marsha L. Rozenblit, *The Jews of Vienna: 1867-1914. Assimilation and Identity*, New York, Albany, State University of New York Press, 1983.

65. În perioada Dualismului guvernele maghiare au fost prezidate de următorii prim-miniștri: Andrássy (1867-1871); Lónyay (1871-1872); Szlávy (1872-1874); Bittó (1874-1875); Wenckheim (1875); Tisza Kálmán (1875-1890); Szapáry (1890-1892); Wekerle (1892-1895); Bánffy (1895-1899); Széll (1899-1903); Khuen-Hédervary (1903); Tisza István (1903-1905); Feyérváry (1910-1912); Lukács (1912-1913); Esterházy (1917); Wekerle (1917-1918); apud Lucian Boia, „Românii din Transilvania,” p. 1987.

66. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 64.

67. În privința solidarității medievale de tipul *natio*, prin excelență nobiliară sînt întru totul de acord cu Sorin Mitu cînd afirmă că: „O mare eroare pe care o comite istoriografia noastră atunci cînd vorbește despre națiunea medievală constă în slaba disociere între aceste două paliere distincte. (adică între *natio* și comunitatea rurală tradițională, n. M.T.) Descoperind cu mare satisfacție conceptul de ‘națiune medievală’, apt să prelungească à rebours obsesiile naționalismului modern, istoricii români manifestă tendința de a îngădi sub această umbrelă încăpătoare orice element de specificație etnico-națională, fie că aparține nivelului culturii

savante, politiciii de stat sau sentimentelor populare 'instinctive'. Or naționalismul medieval, a cărui expresie se regăsește în nomenclaturile universităților medievale sau în tendințele politice, culturale și religioase de fragmentare 'națională' a universalismului Republicii creștine, este cu totul altceva decât identitatea culturală a comunității sătenești tradiționale." Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Humanitas, 1997, p. 359.

68. Aurel C. Popovici, *Cestiunea*, p. 11.

69. O analiză pertinentă a problemei naționale în peisajul austriac al Imperiului, la Gerald Stourzh, „The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria,” în *Austrian History Yearbook*, vol. XXIII, 1992, p. 18.

70. Iată ce spune Adrian von Verburg (1813-1858), la mijlocul secolului al XIX-lea: „Austria este un nume pur imaginar care nu înseamnă nici un popor distinct, nici o țară sau o națiune. Este un nume convențional pentru un complex de naționalități diferite. Există italieni, germani, slavi, maghiari care împreună constituie Imperiul Austriac. Dar nu există nici o Austrie, nici un austriac, nici o naționalitate austriacă și, exceptând o palmă de pământ din jurul Vienei, nici nu a existat vreodată.” apud R. A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. 1, p. 3.

71. Ne gândim la celebra *Sprachverordnung* din 5 și 22 aprilie 1897, emisă de primul ministru Badeni, prin care fiecare funcționar din Boemia trebuia să cunoască atât limba germană cât și cea cehă.

72. Vezi mai ales recenta analiză a doamnei Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol 1, pp. 127-154.

73. *Memoriul studenților universitari români, privitor la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria*, București, Carol Göbl, 1891.

74. *A magyar románok és a magyar nemzet* (Românii maghiari și națiunea maghiară), Budapesta, 1891; Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, pp. 133-136, mai ales nota de la p. 226.

75. Despre acest personaj asimilat, la Aurel C. Popovici, *Replica*, p. 125; Keith Hitchins, *Rumania*, p. 207.

76. Vezi supra nota 9; Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 207-212; Emanuel Turczynski, „The National Movement,” p. 123.

77. Încă din 1891 găsim formulate de Aurel C. Popovici, pe un caiet de note, două teme pe care își propunea să le aprofundeze. Acestea erau: importanța Austriei federale pentru existența poporului român și federalismul din perspectiva principiilor liberale. Vezi Aurel C. Popovici, *Cestiunea*, p. 1, p. 3-4, p. 144.

78. Aurel C. Popovici vorbește de „nevoia de imperiu,” în *Stat și națiune*, p. 9.

79. Periodicizarea pe care o oferă Miroslav Hroch, definește succesiv aspectele unei mișcări naționale care trece de la starea incipientă a descoperirii rolului legitimator al culturii, prin trezirea conștiinței naționale, la o mișcare națională de masă. Pentru teoria, marxistă e drept, a celor trei stadii a lui Hroch vezi excelenta lui carte *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, trans. by Ben Fowles, Cambridge, London, etc., Cambridge University Press, 1985 sau studiile „National Self-Determination from a Historical Perspective,” din Sukumar Periwal (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest, London, New York, Central European University, 1995, pp. 65-82 și „Language and National Identity,” din Richard L. Rudolph, David F. Good (ed.), *Nationalism and the Empire*, pp. 65-76.

80. Vezi nota 48.

81. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 326.

82. Vezi nota 47.

83. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 99.

84. Peter F. Sugar, „The Nature of...,” p. 30.

85. Bibliografia referitoare la moștenitorul tronului Francisc Ferdinand și la încercările de reformare pe care le-a manifestat, cuprinde câteva tomuri. Clasice sînt cărțile lui Leopold von Chlumecky, *Erzherzog Franz Ferdinand's Wirken und Wollen*, Berlin, 1929 (Autorul a fost printre altele și editor la periodicul *Österreichische Rundschau*, unde au publicat mult atît Aurel C. Popovici cît și Alexandru Vaida-Voevod) și Theodor von Sosnosky, *Der Herzherzog Thronfolger Franz Ferdinand*, Munich, Berlin, 1932. Se poate consulta, pentru o imagine generală, următoarele: A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918 (A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary)*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1976, pp. 196-187, p. 225, p. 241, p. 243, p. 255, p. 230; H. C. Meyer, *Mitteleuropa*, pp. 179-180; Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II., pp. 187-207; Jacques Droz, *L'Europe Centrale*, pp. 176-181; Otto de Habsburg (etc.), Aurel C. Popovici, pp. 13-26. Pentru relațiile românilor transilvăneni cu prințul moștenitor vezi excelenta lucrare a lui Keith Hitchins (ed.), *The Nationality Problem in Austria-Ungaria. (The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery)*, în *Studies in East European History*, XVIII, Leiden, E. J. Brill, 1974; p. X; Georg Franz, *Alexander Vaida-Voevod und die Reformpläne Erzherzog Franz Ferdinands*, în *Südost-Forschungen*, Band XII, 1953, München, R. Oldenbourg, pp. 178-191. Iată ce-i spune Aurel C. Popovici lui Alexandru Vaida-Voevod: „Cine și cum să facă acțiunea de salvare (a monarhiei, n. M. T.)? Toată nădejdea mea e, conform informațiilor pe care le am, că Francisc Ferdinand, nu numai că este singurul om care-și dă seama de situația monarhiei, ci că își înțelege datoria și misiunea de a încerca salvarea ei.” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96 și Alexandru Vaida-Voevod, *Memorii*, vol. I, op. cit., p. 125, passim; O sugestivă imagine despre idealismul și paradigma simbolică în care funcționau chiar și cei mai realiști lideri politici români, ne oferă Alexandru Vaida-Voevod cînd îl vede pentru prima dată pe Franz Ferdinand: „Așa a trebuit să fi fost Iosif al II-lea”, și mai ales articolul lui din *Lupta*, I, Nr. 54, 1907: „Franz Ferdinand! Un nume, un simbol. Simbolul viitorului, simbolul speranței, pentru toate națiunile monarhiei habsburgice. Îndeosebi noi românii, care nici prezentul nu ne oferă recompensă pentru tristul trecut, noi suntem avizați să sperăm totul de la viitor și astfel cu încordată atențiune ne îndreptăm vederea asupra bunului nostru monarh bătrîn, cât și asupra viitorului nostru monarh.” Vezi și Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 55, și pp. 110-117, p. 121, p. 137, pp. 194-199. În palatul de la Belvedere moștenitorul tronului a întreținut o cancelarie militară, în care, alături de consilierii lui, găseai și reprezentanți ai naționalităților din Ungaria: maghiarul József Kristóffy; Edmund Steinacker, liderul germanilor din Ungaria; Alexander Brosch von Aarenau; Baronul Paul Rauch, ban de Croația; Milan Hodza, liderul Partidului Național Slovac, Alexandru Vaida-Voevod și Aurel C. Popovici, pentru a-i aminti pe cei mai reprezentativi. Vezi Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinand*, pp. 69-70 și Ștefania Mihăilescu, *Transilvania în lupta de idei*, vol. 2, pp. 66-83.

86. Aurel C. Popovici, *Replica*, p. 20.

87. Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II, p. 180.

88. Ibid., pp. 200-201. „Europa - spune Popovici - fără monarhia aceasta (Austro-Ungară, n. M. T.) va fi tărîmul de lupte pentru predominare între germani și slavi. Și noi românii ne găsim între ei, ca două pietre de moară.” apud Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 96.

89. Ștefania Mihăilescu, „Aurel C. Popovici și federalizarea monarhiei habsburgice,” în *Sud-Estul și Contextul European: Mentalitate și Politică*, Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene, III, Coordonator: Al. Dușu, 1995, pp. 113-122 precum și *Transilvania în lupta de idei*, vol 2, op. cit., pp. 51-66.

90. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 197, p. 214, p. 237, p. 311.

91. Iată ce scrie Otto Bauer despre autonomia națională: „*She will counterpose to the idea of an Hungarian nation-state (Nationalstaat) the idea of the United States of Great Austria, the idea of a federative state (Bundesstaat), in which each nation will administer independently its own national affairs, and all the nations will unite in one state for the preservation of their common interests. Inevitably and unavoidably, the idea of a federative state of nationalities (Nationalitätenbundenstaat) will become an instrument of the Crown whose realm is being destroyed by the decay of Dualism.*” (Ea va opune ideii de stat național maghiar (Nationalstaat) pe cea a Statelor Unite ale Austriei Mari, de stat federativ (Bundesstaat), în care fiecare națiune să își administreze independent propriile chestiuni naționale, iar toate națiunile se vor uni într-un stat pentru a-și putea apăra interesele comune. Inevitabil, ideea unui stat federativ al națiunilor (Nationalitätenbundenstaat) va deveni un instrument în mâinile Coroanei al cărei târm este distrus de decăderea Dualismului). în *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907) apud Benedict Anderson, *Imagined Communities*, p. 108.

92. Aurel C. Popovici respingea ideea federalismului istorico-tradițional (propus de austro-marxiști) sub forma de *Nationalitätenbundenstaat* pentru că, argumenta el, vechile entități istorico-politice nu mai pot legitima dorințele etnice, sociale și economice ale naționalităților. Cf. Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, vol. II, p. 198. Similarități există cu siguranță. De exemplu, Aurel C. Popovici a fost influențat de programul social-democraților, întruniți la congresul de la Brünn (1899). Redau pentru exemplificare principalele puncte ale acestui program în prezentarea făcută de Robert A. Kann: „1) *Austria should be transformed into a democratic federation of nationalities (Nationalitätenbundenstaat)*; 2) *In place of the historic crownlands, nationally (that is ethnically, n. R. A. K.) determined autonomous bodies should be created. Their legislative and administrative agencies were to be elected by national chambers on the basis of general equal and direct franchise*; 3) *All the autonomous territories of one nationality should combine to form a nationally homogenous association, which should have complete self-administration in national affairs*; 4) *The rights of national minorities should be preserved by a separate law to be passed by central parliament*. 5) *National privileges of any kind were not to be recognized. Consequently, the demand for a state language was rejected. Central imperial parliament was to decide to what extent a language of mediation was necessary.*” (1) *Austria trebuia transformată într-o federație democratică a naționalităților (Nationalitätenbundenstaat)*; 2) *În locul ținuturilor regale istorice trebuiau create entități autonome descrise național (adică etnic, n.a.). Reprezentanții lor legislativi și administrativi urmau să fie aleși pe baza votului egal general și direct*; 3) *Toate teritoriile autonome ale unei naționalități trebuiau să se combine pentru a forma o asociație omogenă național care să dețină o autoconducere totală în chestiunile naționale*; 4) *Drepturile minorităților naționale trebuiau garantate printr-o lege specială votată de parlamentul central*. 5) *Privilegiile naționale de orice fel nu urmau să fie recunoscute. În consecință, revendicarea unei limbi de stat a fost respinsă. Parlamentul imperial central urma să decidă în ce măsură era nevoie de o limbă de mediere.*) în *The Multinational Empire*, vol 2, p. 155. Pentru o perspectivă socio-istorică asupra federalismului austro-marxist, vezi Rudolf Schlesinger, *Federalism in Central and Eastern Europe*, London, Kegan Paul and Trench Trubner, 1945, mai ales cap. „The Austro-Marxist Conception of National Autonomy,” pp. 212-224.

93. Aurel C. Popovici, *Stat și națiune*, p. 6, p. 232.

94. Cele 15 state naționale erau: „1. *Austria - germană, adică Austria interioară germană împreună cu întregul ținut german de la granița maghiară apuseană, împreună cu ținutul german din Sud-Estul Bohemiei și al Moraviei de Sud*. 2. *Boemia germană - partea de Nord-Vest a Bohemiei împreună cu ținutul Tratenau*. 3. *Moravia germană (Silezia) care ar cuprinde*

aproximativ întreaga Silezie germană cu ținuturile germane din Moravia și Boemia, adică împreună cu regiunea Schönhengst. În acest ținut ar rămâne câteva insule cehe, între care una, ceva mai mare de la Zotkittl până la Aussee. 4. Boemia - întregul ținut ceh al Boemiei, Moraviei și Sileziei. 5. Galiția apuseană - ținutul complet locuit de polonezi. 6. Galiția răsăriteană - partea ruteană a țării împreună cu comitatele rutene din Ungaria și Bucovina. 7. Transilvania cu toate regiunile locuite de români din Ungaria și România. 8. Croația - împreună cu Dalmația, Istria croată, Fiume și insula Mur. 9. Ucraina - care ar îngloba toate așezările slovace. 10. Slovacia. 11. Woiwodina - ținutul sîrbesc al Ungariei de Sud. 12. Ungaria - ținutul maghiar. 13. Țara Securilor - părțile maghiare ale următoarelor trei comitate ardelenice: Trei-Scaune, Ciuc, Odorheiu Secuiesc, împreună cu părțile maghiare învecinate din Mureș-Turda. 14. Tirol. 15. Triest - împreună cu Görz-ul italian și Istria italiană.” *ibid.*, p. 235.

95. *Ibid.*, „Principiile de bază ale unei constituții federative,” pp. 242-250.

96. Aurel C. Popovici, **Stat și națiune**, pp. 244-246.

97. *Ibid.*, p. 248.

98. *Ibid.*, p. 249. Propunerea lui Aurel C. Popovici de a face din limba germană idiomul de sociabilitate oficial al statului federativ nu este numai o replică violentă la supremația limbii maghiare în Transilvania, ci o supapă identitară a elitelor românești, bune cunoscătoare ale limbii germane.

99. *Ibid.*, p. 251

100. Stephen Fisher-Galati este de aceeași părere. Vezi studiul lui, „The Rumanians...,” p. 431. Aurel C. Popovici a rămas tribut ar unui alt tip de naționalism, *integrist* l-aș numi, apropiat de linia naționaliștilor italieni. P. S. Mancini și Marco Minghetti, diferit de cel de la stărușitul Imperiului austro-ungar, *secesionist*. După cum spune și E. J. Hobsbawm, „*The nationalism of 1880-1914 differed in three major respects from the Mazzinian phase of nationalism. First, it abandoned the 'threshold principle' which, (...), was central to nationalism in the Liberal era. Henceforth any body of people considering themselves a 'nation' claimed the right to self-determination which, in the last analysis, meant the right to a separate sovereign independent state for their territory. Second, and in consequence of this multiplication of potential 'unhistorical' nations, ethnicity and language became central, increasingly the decisive or even the only criteria of potential nationhood. Yet there was a third change which affected not so much the non-state national movements, which now became increasingly numerous and ambitious, but national sentiments within the established nation-states: a sharp shift to the political right on nation and flag, for which the term 'nationalism' was actually invented in the last decade(s) of the nineteenth century.*” (Naționalismul anilor 1880-1914 diferea sub trei aspecte majore de faza mazziniană a naționalismului. În primul rând, a fost abandonat „principiul pragului” care fusese de maximă importanță pentru naționalismul erei liberale. Astfel, orice grup de oameni care se socoteau o „națiune” revendicau dreptul la autodeterminare care, în ultimă analiză, însemna dreptul la un stat suveran separat pe teritoriul propriu. În al doilea rând, și ca o consecință a acestei multiplicări a potențialelor națiuni „neistorice”, au devenit cruciale etnicitatea și limba în calitate de criterii decisive, dacă nu unice, în constituirea națiunii. Totuși, mai era și o a treia schimbare care nu afecta într-adevăr mișcărilor naționale care nu implicau noțiunea de stat, și care au devenit acum extrem de numeroase și de ambițioase, cât sentimentele naționale din interiorul statelor naționale: o deplasare acută spre dreptul politic la națiune și steag proprii, pentru care termenul de „naționalism” a și fost inventat de fapt în ultimele decenii ale secolului trecut). În *Nations and Nationalism since 1780*, p. 102.

101. Vezi reacțiile contelui Bethlen István la adresa planului federalist al lui Aurel C. Popovici în *Lupta*, 1, Nr. 17, Budapesta, 20 Ianuarie (2 Februarie) 1907, p. 7, sau în Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 53.

102. Vezi reacțiile lui Octavian Goga, de exemplu. Iată ce spune el: „(...) voi face o cronică rimată, în care voi arăta cum ar fi dorit Popovici ca Laie Chioru, mergând la Dumnezeu, în loc să-i cânte din vioară să-i aducă un volum de Grossösterreich.” în Octavian Goga în *corespondență*, vol 2, ediție îngrijită de Mihai Bordeanu și Ștefan Lemny, București, Ed. Minerva, 1983, p. 77; vezi și Miron Constantinescu, „Partisans et adversaires roumains de la „Grossösterreich” en Transylvanie (1905-1917),” în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, vol. III, Bucharest, 1965, pp. 345-362.

103. Cf. Georg Franz, *Erzherzog Franz Ferdinands*, pp. 150-155, p. 162.

104. Soluționarea problemei naționale din Ungaria imperială, printr-o încadrare a naționalităților nemaghiare într-o formulă satisfăcătoare, a fost pînă în ultimele clipe ale Monarhiei o dorință comună atât pentru români cît și pentru maghiari, Aurel C. Popovici, *Replica*, pp. 149-150; *ibid.*, *Cestiunea*, pp. 31-35. Odată cu radicalizarea discursului naționalist român și maghiar oferta de separatism a crescut. Știm astăzi că nu poliethnismul din Imperiu a fost cel care a dus la separatism național, cît efectele primului război mondial și, mai ales, planul Wilson de a împărți Europa în state după principii etno-lingvistice. Pentru ideea de rapprochement româno-maghiar, vezi Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 205-207; Liviu Maior, *Alexandru Vaida-Voevod*, p. 125; p. 155; p. 173; Eugen Brote, *Un memoriu politic*, p. 133, p. 147, Ioan Mișu, *Spicuri din gândurile mele*, pp. 3-94.

105. Keith Hitchins, *Rumania*, pp. 223-230; *ibid.*, „The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910-1914,” în *Journal of Modern History*, vol. 53, No. 4, December 1981, p. 650.

106. Cf. Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză*, p. 23. Aurel C. Popovici depășește retorica afirmativă a conaționalilor săi, nemulțumindu-se doar cu emanciparea națională.

*

Marius TURDA (n. 1973) este licențiat în istorie modernă al Universității București. În prezent își continuă studiile aprofundate la Universitatea Central Europeană din Budapesta. A publicat recenzii și articole în revistele *Erasmus*, *Cartea* și *Polis*. Studiul său intitulat „Aurel C. Popovici and the Symbolic Geography of the Romanians in the Late Habsburg Empire (1890-1906)” se află în curs de apariție în *Revue Roumaine d'Histoire*.

Sami — popor băştinaş în Norvegia

PER SOLLI

Sami sînt un popor băştinaş în Norvegia, Suedia şi Finlanda, ţări în care ei formează o minoritate etnică. O populaţie sami foarte restrînsă există şi în peninsula Kola din Rusia. Sami locuiesc din timpuri imemorabile în toate regiunile ţărilor nordice unde au astăzi aşezări stabile. Teritoriul Sami se întinde de la Idre, Suedia, şi ariile învecinate din Norvegia — la sud de Engerdal în ţinutul Hødmark. La nord şi est, el se întinde pînă la Utsjoki în Finlanda, Varanger în Norvegia şi peninsula Kola în Rusia.

Populaţia sami numără între 60.000 şi 100.000 de indivizi, o estimare prudentă fiind de aproximativ 70.000. Numărul samilor care trăiesc în fiecare din aceste ţări în parte este:

- în Norvegia de 45.000;
- în Suedia de 17.000;
- în Finlanda de 6.000;
- în Rusia de 2.000.

Toate aceste cifre sînt aproximative.

Simbolurile naţionale:

Drapelul:

Conceput de Astrid Båhl, drapelul sami a fost recunoscut la cea de a 13-a Conferinţă Sami de la Åre, Suedia, din 1986. El este inspirat dintr-un simbol descoperit pe toba unui şaman. Cercul dublu reprezintă soarele şi luna. Cercul soarelui este roşu, iar cel al lunii este albastru. Celelalte culori sînt preluate din costumele sami tradiţionale. Un vechi poem epic, cules de un sami din sud, Andres Fjellner (1795—1876), spune că sami sînt fiii şi fiicele soarelui.

Imnul:

Imnul intitulat *Sámi Soga Lávvllá* (Cîntarea neamului sami), a fost scris de Isak Saba (1875—1921), profesor din Nesseby, ţinutul Finnmark. În 1906 Saba a fost cel dintîi sami ales în Parlamentul Norvegiei.

Ziua Națională:

Ziua Națională a samilor este 6 februarie. Ea a fost sărbătorită pentru prima dată în 1933. Data, care a fost hotărâtă la cea de-a 15-a Conferință Sami de la Helsinki din 1992, consemnează prima Conferință Națională Sami la care au participat sami din nord și din sud și care a avut loc la 6 februarie 1917 la Trondheim. În acea zi istorică, sami s-au unit în lupta pentru cauzele lor comune.

Problema sami în Norvegia

Sami din Norvegia sînt o populație etnică distinctă, dar și cetățeni norvegieni. În 1980 guvernul norvegian a instituit Comitetul Drepturilor Populației Sami. Acestui comitet i s-a încredințat sarcina de a lămuri care sînt drepturile populației sami și de a propune direcții corespunzătoare de acțiune. Raportul său a fost prezentat în 1984 și a avut ca rezultat Declarația Parlamentară nr. 33 (1986/87) privind constituirea unui parlament sami precum și alte chestiuni legate de drepturile populației sami. Legea cu privire la populația sami a fost votată de Parlament la 12 iunie 1987. În paragraful 12 aceasta afirmă: *Populația sami va avea propria Adunare Națională Sami, aleasă dintre și de către sami.*

Legea cu privire la populația sami este menită să promoveze în domeniu o politică sami principială și coerentă. Scopul acestei legi este acela de a asigura condiții favorabile care să le permită samilor norvegieni să-și păstreze și să-și dezvolte limba, cultura și structurile sociale proprii.

La 21 aprilie 1988, Parlamentul norvegian includea mai sus menționata declarație în Constituția norvegiană, paragraful 110a.

Legea cu privire la populația sami și paragraful 110a din Constituție constituie o recunoaștere a faptului că sami sînt o populație distinctă, cu o îndelungată istorie în Norvegia.

Principiul fundamental care stă la baza politicii sami norvegiene este acela că sami sînt populație băștinașă și minoritate etnică. Aceasta înseamnă că sami se bucură de o poziție specială în comparație cu alte minorități din Norvegia.

Legea cu privire la populația sami și paragraful 110a din Constituție oferă și posibilități pentru realizarea țelurilor politicii sami. Bazele create, în formă și fond, au dus deja la direcții noi în politica autorităților referitoare la populația sami.

Obligațiile Norvegiei decurg și din dreptul internațional conform căruia Norvegia are datoria de a crea sisteme care să ofere samilor, în calitatea lor de populație băștinașă, puterea de a-și influența propria situație precum și dezvoltarea lor pe viitor.

Dreptul unui popor la autodeterminare este formulat în următoarele acorduri internaționale:

— Pactul internațional cu privire la drepturile politice și civile, art. 27, care include și protejarea bazei materiale necesare desfășurării activităților culturale ale samilor;

— Convenția nr. 169 a Organizației Internaționale a Muncii referitoare la populațiile băștinașe și cele tribale din țările independente, convenție ratificată de Norvegia (ca prim semnatar) la 20 iunie 1990. Această convenție presupune mai multe consecințe. La data ratificării sale, s-a presupus că ea este în acord cu legislația norvegiană. În cazul în care se vor descoperi nepotriviri între această convenție și legislația norvegiană, aceasta din urmă va trebui modificată.

Semnificația acestor convenții pentru populațiile indigene constă în:

- protejarea culturii și a modului lor de viață;
- dezvoltarea lor în sensul dorit de ele;
- autodeterminarea lor.

Prin paragraful 110a din Constituție și prin Legea samită a fost constituit Parlamentul Sami.

Primul Parlament Sami a fost deschis oficial la 9 octombrie 1989 de către Majestatea Sa Regele Olav. Acest eveniment a însemnat o adevărată piatră de hotar pentru toți sami din Norvegia. Parlamentul Sami este ales o dată la 4 ani. Cea de-a doua legislatură sami a fost deschisă oficial la 6 octombrie 1993 de către Majestatea Sa Regele Harald.

Am precizat că populația sami este o națiune mică. Probabil cea mai cunoscută dintre toate ocupațiile samilor este creșterea renilor, însă numai o mică parte din populația sami, în Norvegia aproximativ 10%, este implicată în această activitate. Restul sînt fermieri, pescari, oameni de afaceri, profesori, administratori, și așa mai departe.

Relațiile dintre statul norvegian și populația sami au fost coloniale la origine. Colonizatorii au început prin a face comerț, a cere tribut și prin expediții cu caracter misionar (sami care trăiesc în Norvegia erau într-o vreme obligați să plătească tribut deopotrivă Norvegiei, Suediei și Rusiei). De asemenea, aceste state și-au stabilit granițele fără să îi fi consultat și pe sami și s-au erijat în proprietare ale tuturor pămînturilor și apelor din regiune. La mijlocul secolului al XIX-lea statul norvegian a lansat o campanie sistematică împotriva limbii și culturii sami pentru o perioadă de aproape 100 de ani în vreme ce celelalte state nordice refuzau și ele samilor acordarea oricărui drept ce li se cuvenea ca popor. În acest fel sami au fost aduși în pragul extincției.

Pe lungă durată, țelul samilor este realizarea unei egalități reale, nepărtinitoare cu limba și cultura dominante în Norvegia. În calitatea lor de minoritate, sami se află într-o poziție dezavantajoasă (atît numeric, cît și ca resurse) în comparație cu partea dominantă a societății norvegiene. Situația limbii sami este una foarte dificilă. Datorită acestui fapt, mulți dintre sami norvegieni

și-au abandonat limba maternă. Limba sami nu este folosită în mod curent în Norvegia cu excepția municipalităților din Finnmark și a părților nordice ale ținutului Trom. Existența limbii sami se află în pericol, ea avînd toate șansele să dispară în mare parte a teritoriului sami. Una dintre cele mai importante probleme care îi frămîntă în momentul de față pe sami este disponibilizarea de către autoritățile norvegiene a resurselor prin care adulții sami care nu își cunosc propria limbă să poată urma școli în care să studieze limba sami fără ca acest fapt să le afecteze în vreun fel veniturile. Ei nădăjduiesc prin aceasta la o renaștere a limbii sami.

Responsabilitatea statului față de populația sami presupune, de asemenea, oferirea de resurse pentru păstrarea și dezvoltarea culturii sami în sensul dorit de ei. Populația sami trebuie să dispună de un grad ridicat de autodeterminare în problemele care prezintă o importanță specială pentru cultura sami.

La ce anume ne referim cînd se vorbim despre cultură samită? Elementele majore ale tradiției culturale samite sînt yiok-ul (muzică sami constînd în poeme cîntate, ritmice), limba sami și legendele sami, colibele construite din brazde de iarbă, șamanismul, medicina populară, costumele sami, folosirea în transporturi a sâniilor trase de reni, meșteșugul cioplitului, obiectele cu funcție decorativă sau pragmatică făcute din os și lemn, conceptele tradiționale de ecologie.

În general, întrebarea este dacă populația sami va supraviețui în viitori ca națiune?

După cîte se poate astăzi prevedea, răspunsul este pozitiv.

Astăzi sînt disponibile resurse pentru variate domenii:

- Parlamentul Sami;
- creșterea renilor;
- limba sami;
- sistemul educațional sami;
- cultura sami;
- protejarea muzeelor și a memoriei culturale sami;
- modul de viață sami și infrastructura sami;
- bibliotecile sami.

Aceste resurse trebuie însă sporite simțitor dacă dorim să ne atingem țelurile.

Remarci finale

Populația sami este acceptată laolaltă cu ceilalți cetățeni (astăzi nu mai este o rușine să fii sami).

Parlamentul Sami nu și-a găsit încă locul firesc în sistemul norvegian de guvernare.

Promovarea problemei sami necesită mai multe resurse economice.

Este necesară pregătirea unui număr mai mare de profesori în domeniul limbii și culturii sami.

În rîndul samilor, voința de a supraviețui ca etnie este foarte puternică. □

Traducere de Doina Baci

*

Per Magne SOLLI (n.1946), absolvent al Academiei Militare, deține gradul de maior în armata norvegiană și este din septembrie 1993 membru al Parlamentului Sami din Norvegia (a fost reales în septembrie 1997).

Per Solli, *The Sami — the Indigenous People of Norway*, studiu prezentat la seminarul internațional cu tema *Relația majoritate/minoritate: modele europene* (Tîrgu-Mureș, 1-3 mai 1996). Publicat cu permisiunea autorului.

Fărșeroții și cîntecele lor

GOGU PADIOTI

Fărșeroții sînt puțin cunoscuți în lumea aromână, la fel și în cea a cercetătorilor occidentali. Ei au trăit întotdeauna departe de orașele cu progres tehnic nivelator, dispersați în toată Peninsula Balcanică, cunoscuți sub diferite denumiri. Ei înșiși își spun fărșeroți; grecii îi numesc arvanito-vlahi; o mică parte dintre ei, astăzi grecizați sînt numiți caraguni; albanezii îi numesc rămâni (romani) sau ciobani. Chiar și în interiorul grupului lor, ei sînt încă separați în diferite grupări: mizuchiari, sopani, plisots, etc., în funcție de locurile unde trăiesc sau de felul specific în care pronunță anumite cuvinte.

Fără îndoială de origine iliro-tracă, fărșeroții trăiesc pe teritoriul actual al Albaniei și în imperiul muntos al versanților vestici ai Munților Pindului. O parte dintre ei sînt citați încă din antichitate: Polivius îi menționează sub numele de dassaretes — învinși de către Filip al Macedoniei — în locul unde astăzi se găsesc ruinele faimosului oraș Moscopole, incendiat, jefuit și distrus de către hoardele lui Ali Pașa în 1788. Orașul Pleasa, situat la sud de Moscopole și cunoscut în antichitate sub numele de Pileo, a intrat în istorie după ce a fost asediat și învins în timpul luptelor între Alexandru cel Mare și regele ilir Kliton, în ciuda ajutorului primit de către acesta din urmă din partea ilirilor talantes. De-altfel din acel loc a pornit Alexandru pentru a înăbuși revolta tebanilor, după un marș teribil de-a lungul întregului lanț al Munților Pindului și a Cîmpiei Tesaliene.

O mare parte a acestei populații ilire a fost latinizată după cucerirea romană. Tradiția mai spune că acestei populații latinizate i s-a alăturat un număr important de coloni romani, o mare parte a populației autohtone epirote fiind deportată în Italia după distrugerea statului macedonian.

Limba fărșeroților este un dialect proto-român născut din latina vulgară după asimilarea autohtonilor. Prin dezvoltarea sa foarte lentă, limba fărșeroților rămîne cel mai arhaic dintre idiomurile neolatine, cel care, de-a lungul secolelor, a suferit cele mai puține influențe. Viața retrasă, izolată a fărșeroților le-a a ferit

limba de influențele exercitate firesc de limbile altor popoare balcanice, cu o reciprocitate naturală de altfel — în raport cu alte ramuri ale dialectului aromân, fărșeroții au suferit așadar cea mai mică influență. Cea mai mare parte a cuvintelor străine provin din limba albaneză, adică din vechea iliră, existînd astăzi în aceste teritorii fondul autohton comun celor două ramuri. Cuvinte de origine turcă sînt intrate în aromână după cucerirea Balcanilor de către otomani. Aceste cuvinte se găsesc mai ales în domeniul administrativ, militar, organizatoric, etc.

Puține sînt cuvintele de origine greacă: contactul cu populațiile care vorbeau această limbă a fost într-adevăr relativ întîrziat, în orice caz posterior formării definitive a limbii cotidiene. Trăind în interiorul teritoriilor, cu o economie în mare parte autarhică, fărșeroții au avut cu grecii mai mult raporturi de ordin economic și comercial. De altfel, aceste raporturi nu puteau fi facilitate, prin însuși faptul că grecii trăiau în principal fie pe malul mării, fie în colonii sau în sedii comerciale cu caracter tranzitoriu. După arheologul Moses Finley, vechii greci nu intrau niciodată în interiorul teritoriilor, mulțumindu-se cu o zonă de activități comerciale sau schimburi nu mai departe de 30 sau 40 de kilometri de la mare. Marea majoritate a cuvintelor de origine greacă au intrat în aromână odată cu școala și cu influența crescîndă a preoților, după abandonul limbii latine de către succesorii lui Iustinian. Aceasta explică faptul că, în vocabularul religios, cuvintele împrumutate din greacă privesc doar ritualul liturgic, cuvintele care exprimă credința sînt toate latine, adoptate de către creștinism înaintea ritualizării de origine elenă. Celelalte cuvinte de origine greacă sînt cuvinte cu caracter „modern”, de ordin științific sau tehnic. O bună parte a acestor cuvinte sînt de altfel slave în ținuturile predominant slave, române în nordul Dunării, acolo unde fărșeroții au emigrat după primul război mondial. Cuvîntul „gară” este un exemplu semnificativ: el va deveni „stathmos” pentru cei care locuiesc în Grecia, „stanița” pentru cei din Iugoslavia, „stashone” pentru aromânii din Albania din cauza influenței italiene... și „gară” pentru cei din România!!!

Că Albania este originea fărșeroților, se confirmă și prin numele care le este dat de către greci: arvanito-vlahoi (vlahi de Albania), adică aromâni de Albania, pentru a-i diferenția de aromânii care trăiau și mai trăiesc în interiorul frontierelor Greciei și care sînt pentru greci... hellino-vlahoi latinofoni!!!

De unde vine numele de fărșeroți? Două versiuni încearcă să-i explice originea. Una susține că vine de la un oraș numit Frasari sau Fraseri, situat în Cîmpia Albaneză

Căți steale sânt pi țer

*Căți steali sânt pi țer
Luna, moi luna, luna mea!
Noaptea ard ma dzua cher
Luna, moi luna, luna mea!*

*Dzua cher ma noaptea ard
Luna, moi luna, luna mea!
Nă mutresc dolli la gard
Luna, moi luna, luna mea!*

*Oclli-a tăi ca dauă steale
Luna, moi luna, luna mea!
Sânt mirăchi, mirăchile-a meale
Luna, moi luna, luna mea!*

*Dzua tută scântileedză
Luna, moi luna, luna mea!
Noaptea dorm pi-a teuă față
Luna, moi luna, luna mea!*

de la Mizukie, aproape de orașul Colonia. Cealaltă consideră că vine de la orașul Farsala, din Thessalia — Grecia, acolo unde Cezar l-a învins pe Pompei. După bătălie, supraviețuitorii s-au refugiat în munți și au trecut în Albania unde s-au amestecat cu locuitorii deja colonizați și latinizați. Ei au luat numele de „farsaliotes” în amintirea luptei lor. De fapt, nu există pentru moment date istorice sigure, documente care să ateste una sau cealaltă dintre versiuni. Noi înclinăm mai mult către ipoteza conform căreia numele lor provine de la orașul Frasari.

O bună parte a acestor populații neo-latine și-au pierdut și limba și credința după intrarea turcilor în Balcani, și în special în Albania. Fapt aproape unic, exceptînd Bosnia, o mare parte a albanezilor au fost constrînși să treacă la islamism, deși prin natura lor turcii erau destul de toleranți. Aceleași presiuni au fost exercitate asupra populațiilor aromâne creștine. După mitropolitul Ioachim Martinianu, în monografia sa consacrată orașului-martir Moscopole, convertirile forțate încep în timpul lui Kara-Halil Cenderli, originar din orașul Tsenter. El este cel care creează primele unități de ieniceri, înrolînd cu forța tineri credincioși smulși din familiile lor. De bună voie sau siliți, o parte a credincioșilor și-au renegat credința și, cu timpul, limba. S-a înregistrat un număr foarte mic de reîntoarceri la creștinism cînd s-a ivit posibilitatea, adică atunci cînd au încetat răpirile copiilor. Astfel o mare parte a fărșeroților, mai ales cei care trăiau în regiunile de colină sau cîmpie, au fost asimilați de majoritatea albaneză.

Dintotdeauna aromânii au avut ca principală ocupație creșterea oilor și a cailor. Ei nu au ignorat nici meseriile artizanale și nici comerțul. Pe vremea cînd Balcanii nu erau divizați de frontiere artificiale, pe vremea ocupație turce, în mod paradoxal, turmele lor străbăteau toată Peninsula. Vara în munți, iarna la cîmpie sau la malul mării, puteau fi găsiți de la Avlova pînă la Adrianopol, de la Arta pînă la Bitolia, de la Niș pînă în Rhodope, de la Berati pînă în Munții Parnassului sau în Acarnanie (menționați de poetul Costa Kristali sub numele de caraguni — vezi Apanda de K. Porfiri).

Stăpîni peste „celnicati”-urile lor, războinici renumiți și temuți, ei erau invidiați de unii și temuți de alții în întreaga Peninsulă. Nu amintim aici decît faimoasele familii de sulioți Giavella, Zidru sau faimoșii „celnics” (șefi de clan) Giuvvara sau Pitulea, care, înaintea înfrîngerii turcilor au pregătit în felul lor, între mulți alți aromâni, revoluția care s-a soldat cu crearea statului... grec, albanez, etc.!

În triburile lor, fărșeroții trăiau izolați de lumea care îi înconjura. Nu se amestecau cu alte etnii, nu acceptau nici măcar să-și căsătorească copii cu copii altor triburi aromâne. Li se părea atît de neconceput, deplasat și degradant ca un fărșerot să se căsătorească cu o străină, încît atunci cînd unul dintre ei a luat de soție o grecoaică, Armiro i-au cîntat nefericitului: „*Lai Nisas'tiancllidă dera, Va-ț grească hilli patera!!!*” („Lai Nisa, blestemată fie soarta ta, fiii tăi să te numească Patera”, „patera” fiind cuvîntul grec pentru tată).

Astfel, grație acestor comportamente, este ușor de înțeles cum au putut supraviețui limba, obiceiurile și cîntecele lor, cărora nu li se aseamănă nimic (cu excepția unei părți a albanezilor care cîntă precum fărșeroții, ceea ce probabil dovedește rădăcini comune foarte vechi).

Dacă astăzi cineva ar dori să găsească într-o carte fărșeroții sau ceilalți aromâni, nu ar reuși. Ca și alte minorități, ei au cunoscut același destin impus de către cei „mari” fără să li se ceară părerea. Din ziua în care, după Războiul Balcanic, Balcanii au fost divizați în patru state, viața fărșeroților a fost bulversată. Obişnuieți să călătorească cu trupele lor fără stăpîni, liberi de orice constrîngere, ei s-au trezit dintr-o dată îngrădiți, încarcerati în limite absolut arbitrare. De-atunci înainte, părinți și prieteni nu se puteau întîlni decît dacă dispuneau de un pașaport!!! Frontierele teritoriale au fost dublate de frontierele șovine, statele moștenitoare ale resturilor turcești detestîndu-se încă și mai mult ca înainte.

Fără limbă scrisă nu se poate face istorie. Ne dăm seama mai bine astăzi, în plin curent unificator european, de dificultatea de a se afirma altfel decît ca cetățean al unui stat recunoscut diplomatic. Astfel, nu există aromâni în Grecia. Doar greci... latinofoni bilingvi!!!

Fără istorie scrisă, într-un secol în care scrisul a înlocuit orice formă de memorizare, vorbitorii minoritari sînt sortiți dispariției. În timp ce reprezintă aproape două milenii de limbă latină, poate cea mai veche din Europa, fiind un tezaur de cuvinte foarte vechi, graiul fărșerot este pe cale de dispariție. Și nu civilizația tehnocratică este cea care îl va salva.

O dată pășunile pierdute, pămîntul a intrat în proprietatea diferitelor state. Turmele au fost vîndute, păstorii și-au aruncat șubele, toiegele și fluierile și au luat drumul străinătății, departe de Mizuchie, Bitolia și de Farsala, plecînd să caute, sub alte constelații — în România, Australia, dincolo de mări, în îndepărtata Americă — șansa unei vieți distruse pentru totdeauna aici. Dar acolo...

Llia pădurea frîndza s'da / Cucu nu s'avdi iuva.

Pădurea se înfrunzește și totuși / Niciodată nu se aude cîntecul cucului.

Și se pierd tradițiile și limba. Și încetul cu încetul dispar cîntecele. Împrăstiați în lume, fără școli, obligați să învețe limbile țărilor unde trăiesc, fărșeroții, ca și alți aromâni, se sting vîzînd cu ochii. Și cei „mari” se fac că nu văd.

Cîntecele fărșeroților sînt, în felul lor, un fel de „cîntec de lebadă”, un strigăt de alarmă pentru o comoară amenințată cu dispariția, pentru o moștenire fără moștenitori, o tradiție milenară care se află pe marginea prăpastiei. Într-o zi, poate, cei care și-au uitat originile și limba, vor dori să știe unde le sînt rădăcinile, să înțeleagă cine erau acei misterioși „valahi”. Vor regăsi în culegerile de cîntece vocea unui străbun, a unei străbunici sau a unui tată, de mult timp stinși.

Pentru cercetători, aceste cîntece reprezintă o comoară inestimabilă, deoarece ele amintesc o mare parte a limbii latine vulgare, adusă din acea parte a Adriaticii

de către coloni sau legionari și transmisă iliro-tracilor. În acest dialect există încă cuvinte care nu mai circulă în nici o altă limbă neo-latină contemporană.

Cîntecul fărșerot nu seamănă cu nici un alt cîntec. Nici o influență străină nu i-a alterat forma arhaică, așa cum era ea probabil cîntată cu secole înainte. Ceea ce pare curios, cînd analizăm aceste cîntece, este caracterul lor neterminat, în pofida rădăcinilor foarte vechi. Ceva pare să le lipsească. Neavînd o limbă scrisă proprie, fărșerotul „făcea un cîntec” de fiecare dată cînd o ocazie îl cerea. Pentru ca să rămînă în memoria colectivă, pentru ca generațiile viitoare să aibă cunoștință de ceea ce s-a petrecut și nu trebuie să fie uitat. Dar nu totul era spus pe față, ceva parcă rămînea întotdeauna ascuns, ceva ce nu putea fi descifrat decît de către cineva care cunoștea obiceiul, care aparținea neamului. Nu se cunoaște „creatorul”, „poetul”, cel care „a făcut cîntecul”. Nu se știe care a fost versiunea originală, nici modificările survenite de-a lungul timpului. Cîntecul fărșeroților rămîne „deschis”. Oricine poate, fără nici o problemă, să adauge un cuvînt, să modifice un vers sau chiar să schimbe rima unei întregi strofe dacă așa crede de cuviință. Într-un alt sat același cîntec se poate referi la un fapt similar avînd personaje diferite. Structura cîntecului va rămîne aceeași, cîteva detalii vor fi modificate: aici va fi cîntecul de la Nissa, altundeva, cel de la Cola... și evenimentul va intra anonim în memoria colectivă, ca patrimoniu comun.

Cerer, rugăminți, informații, dureri sau bucurii, amintiri sau plînger, toate vor fi spuse în puține cuvinte, lăsîndu-i celui care ascultă grija de a descifra mai mult decît spune cîntecul. Un fel de cod, de carte de vizită ce pare ascunsă, așteptînd să fie citită, decodată. Din această cauză, în comparație cu alte grupuri aromâne cîntecul fărșerot este mai mult „spus”, decît cîntat. Cîntecul este „spus”, cum erau spuse epopeele aezilor din antichitate, cum erau spuse saga-urile nordice și mitologiile indiene înainte ca omul să descopere semnele, grafica și, în cele din urmă, alfabetul, scrisul. Istoria „obiectivă” putea fi scrisă. Fărșeroții nu aveau limbă scrisă. Ei s-au mulțumit cu cîntecul spus. Ei disprețuiau istoria, au „sabat-o”, cum a spus un filosof român.

Cîntecul fărșerot este polifonic, dar nu în sensul polifoniei unei opere. Rolul principal este susținut de către un „solist”, unul dintre cei care au vocea cea mai frumoasă. Funcția sa este de a începe cîntecul. După cîteva măsuri intervine un solist secundar pentru a „întrerupe cîntecul” și a-l duce mai departe. Primul poate să-l acompanieze sau să se retragă, tăcînd. Odată ce solistul secundar a cîntat cîteva măsuri, intră în cîntec restul grupului. Dar fără cuvinte. Ei se mulțumesc să „țină vocea”. Toți vocalizează pe o singură voce, un E-E-E la unison, pînă cînd solistul secundar își termină strofa. După aceea primul solist începe o nouă strofă, dacă nu intervine o a doua echipă între timp. Cîteodată grupul este cel care începe vocalizarea unui E, pregătind într-un fel terenul pentru primul solist. Grupurile sînt masculine sau feminine, foarte rar mixte. La prima vedere, cîntecul dă impresia de monotonie. Dar armonizarea polifonică este atît de frumoasă încît

auditoriul se lasă purtat de ritm și de sensul ascuns al melodiei și rămîne fermecat. Secolele scurse au menținut cele mai frumoase cîntece, cele în care estetica și pudoarea amoroasă au cizelat o lirică pastorală admirabilă, de o mare valoare, și au făcut din toate aceste tradiții o autentică moștenire iliro-tracă și română.

Nu avem intenția să facem aici o analiză critică a cîntecului fărșeroților. Nu este nici scopul și nici competența noastră. Alții, muzicologi sau filosofi, au sarcina de a se apropia de aceste comori cu competența necesară, de a le aduna pe cît posibil și de a le studia corespunzător. Astfel, cei care vor veni după noi, în absența limbii vorbite, vor avea cel puțin acces la moștenirea strămoșilor lor, vărsată în patrimoniul comun al culturii europene. Noi ne mulțumim să spunem că dincolo de cîntec, în cuvintele sale se ascund poeme foarte frumoase, cu ritm și rimă specifice. Prin obiceiul lor de a exprima totul prin această formă lirică, fărșeroții au cîștigat reputația de a fi veseli și fără griji, cum spune cîntecul lor: „Fărșerotul fără griji, cîntă noapte, cîntă zi”.

Puține cîntece au fost publicate. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, filosoful Gustave Weigand, în studiul „Die Aroumunen”, în special în al doilea volum, publică o serie de cîntece din regiunea Moscopole și din sudul Albaniei. Take Papahagi va publica și el cîteva în antologia sa. În ambele cazuri, ortografia rămîne aproximativă. În 1937, muzicologul Ioan Caranica publica 130 de cîntece aromâne între care o duzină de cîntece fărșerote al căror text este însoțit de transcrierea sa muzicală. După această dată, nu se cunosc alte tentative și, mai ales, alte cercetări etnologice și lingvistice care să folosească metode moderne de investigare.

Paradoxal, cîntecul folcloric tinde să dispară din cauza civilizației moderne contemporane, a dispersiei fărșeroților în comunități care au alte tradiții și redutabile mijloace de asimilare. Și în același timp, în diferite țări, intelectuali fărșeroți încep să scrie o poezie dialectală de o valoare indiscutabilă.

Inițiatorul acestei mișcări a fost Constantin Belimace, fărșerot din Bitolia, al cărui poem „Părintească Dimăndari” a devenit aproape imediat imnul aromânilor. Era prin 1880. Între cele două războaie, printre alții, erau menționați poeții Vasile Musi, Nicolae Babu și L. Boga. Astăzi o întreagă pleiadă de poeți scriu în aromâna fărșerotă. Ei sînt împrăștiati în diferite țări, acolo unde i-a aruncat destinul, acolo unde au găsit o posibilitate de supraviețuire, de integrare neforțată. Cei mai mulți dintre ei trăiesc în România, alții în Statele Unite, Franța, Grecia și Iugoslavia. Am putea cita, în ordine alfabetică: D. Bacu, Cola Caratana, Hristu Candruveanu, Constantin Colimitra, Atanase Nasta, D. Pariza, Ahilea Tasse, Vasili Todi, etc. Am omis intenționat numele celor care, integrați și asimilați în diferite culturi, scriu astăzi doar în alte limbi decît dialectul fărșerot.

Din păcate, date fiind toate aceste condiții nefavorabile, ei sînt privați de un centru cultural catalizator. Le lipsește posibilitatea unei expresii comune, a unei reviste sau a unui periodic unde ar putea să-și facă cunoscute creațiile, dînd tinerilor intelectuali de origine fărșerotă mai multă speranță, pentru ca ei să se

angajeze pe calea salvării limbii lor într-un moment cînd Europa descoperă inestimabila valoare a tuturor comorilor culturale ascunse în idioamele sau în limbile puțin cunoscute.

În ciuda a tot, se confirmă încă o dată un vechi dicton fărșerot:

Nu chiari una pădure / Fidănilii cînd acresc.

adică

Pădurea nu piere / Cînd vlăstarele apar. □

Traducere de Mihaela Ignat

*

Gogu PADIOTI, folclorist aromân, ale cărui cercetări constituie un efort de recuperare și conservare a culturii aromâne, în proporție covârșitoare orală. Amintim dintre contribuțiile sale volumul „Căntiți Fărșerotești” (1991).

Textul este traducerea prefetei franceze a autorului la antologia „Căntiți Fărșerotești” (Atena, 1991).

Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei

LUKE A. VERONIS

De cîte ori abordăm subiectul religiei în sud-estul Europei, ne vin în minte atît tema „*cuvîntului păcii*” cît și cea a „*lumilor în război*”. Pentru mulți dintre noi, religia constituie un element fundamental de autoidentificare. Religia poate juca un rol important nu numai în solidarizarea sau divizarea oamenilor, ci, în orice țară, ea poate avea prin învățăturile sale și un rol pacificator, transmițînd un mesaj de iubire, toleranță și libertate atît între indivizi, cît și între diferitele sisteme religioase, sau, dimpotrivă, ea poate accentua diferențele care conduc la diviziune, oprimare și chiar la „războaie sfinte”. Conducătorii despoțici recurg adeseori la asemenea distorsionări ale mesajului religios pentru a găsi un mijloc de a se menține la putere sau pentru a-și uni poporul împotriva unui presupus „dușman comun”. Din păcate, abuzurile religioase se pot regăsi chiar și în zelul greșit direcționat și proasta înțelegere a propriei credințe. Asemenea lideri spirituali își confundă uneori rolul de propovăduitori ai *Adevărului Veșnic* cu cel de păstrători ai identității etnice sau de propovăduitori ai viziunii proprii asupra adevărului.

În momentul actual, cel mai izbitor exemplu din sud-estul Europei îl constituie tragedia din fosta Iugoslavie. Jurnaliștii au încercat în mod repetat să prezinte această calamitate în termenii unui conflict între grupuri religioase care au în spate secole de ură instilată de diversele părți, ortodoxă, catolică sau musulmană. Fără îndoială că au existat momente în care vreun preot creștin sau musulman a profitat de poziția conferită de funcția sa pentru a propovădui un presupus patriotism, implicînd numele lui Dumnezeu într-un război național așa-zis „sfînt”. În același timp, nu trebuie însă uitat că liderii comunităților ortodoxe, catolice și musulmane au denunțat acest război și au declarat în repetate rînduri că acest conflict nu este un război între religii, ci un război între politicieni.

Liderii naționali nereligioși ai fiecărei tabere au fost, cel mai adesea, cei care au încercat să descrie această luptă drept una „sfântă” pentru păstrarea propriei identități naționale și religioase.

Nenumărate exemplificări ale subtemei „*Cuvîntul păcii sau lumi în război: religie, ostilitate și reconciliere în sud-estul Europei*” pot fi găsite în perioada ultimilor cinci ani de tulburări și război din fosta Iugoslavie.

Totuși, devreme ce vin la această conferință din partea Albaniei, voi prefera să îmi concentrez expunerea asupra regiunii și religiei cu care sînt cel mai familiarizat. M-aș putea referi la modul general la felul în care principalele patru comunități religioase din Albania, musulmanii suniți, musulmanii beктаși, creștinii ortodocși și romano-catolicii, s-au străduit să ofere nu numai discursuri pacifatoare, ci și acțiuni pacifatoare, deși chiar în același timp anumite elemente din cadrul acestor comunități au adoptat atitudini în măsură să aibă drept rezultat „lumi aflate în război.” Totuși, îmi voi îndrepta atenția cu precădere asupra unor exemple din însăși Biserica Ortodoxă, încercînd să prezint felul în care ea s-a străduit să fie un ofician al păcii și un factor de reconciliere în Albania zilelor noastre, în ciuda diverselor elemente ce acționează în contradicție cu acest țel al ei.

Însă pentru a evalua prezentul, e nevoie să cunoaștem întrucîtva istoria religioasă unică a Albaniei din ultimii două mii de ani¹. Veți găsi o schiță istorică sintetică în notele explicative. Dintr-o astfel de privire generală ne putem face o idee despre varietatea configurației religioase albaneze și, de asemenea, putem observa modul în care religia a jucat cînd un rol pozitiv, cînd unul negativ — ea a fost folosită ca să legitimizeze războaie adeseori percepute ca războaie juste împotriva opresiunii sau, dimpotrivă, deținînd poziții care îi confereau putere, ea a fost folosită uneori într-o manieră coercitivă, în defavoarea altor religii aflate în inferioritate din acest punct de vedere, sau, pe de altă parte, modul în care diversele religii au conlucrat, ba chiar au suferit împreună, spre binele țării în ansamblu.

Odată cu democrația instalată la începutul anilor '90, toate cele patru principale comunități religioase din Albania au stăruit asupra necesității unei coexistențe pașnice și a unei toleranțe caracterizate prin respect reciproc. Necesitatea unei astfel de atitudini este evidentă. Ultimele statistici privind credințele religioase, întocmite în 1942, dezvăluiau o proporție de 54,2% musulmani suniți, 20,7% ortodocși, 14,8% musulmani beктаși, 10,3% catolici². Diversitatea generală a credințelor religioase persistă chiar și astăzi, cînd ar trebui inclusă în acest tablou o nouă categorie, cea a ateilor. Singura cale posibilă pentru o Albanie pașnică este ca aceste comunități religioase să acorde importanța cuvenită respectului reciproc și coexistenței pașnice.

Însă în vreme ce liderii principalelor patru comunități religioase s-au străduit să pună la loc de cinste un spirit de camaraderie caracterizat prin pace și respect, anumite elemente din fiecare comunitate au contribuit la tentația de a se transforma în „lumi în război.”

De exemplu, elemente naționaliste din Grecia precum și din Albania au deformat mesajul general de pace a Evangheliei al Bisericii Ortodoxe. Anumite grupuri au încercat să folosească Biserica Ortodoxă ca pe un instrument de divizare a diverselor grupuri etnice din Albania. De pildă, unii episcopi, preoți și lideri din Grecia au făcut apel la minoritatea greacă din sudul Albaniei să se ridice în numele ortodoxiei și să se unească cu Grecia. Aceste elemente naționaliste ignoră faptul că Biserica Ortodoxă a Albaniei are în componența sa nu numai o minoritate greacă, ci și majoritatea de credincioși ortodocși albanezi, precum și slavi și aromâni. În timp ce naționaliștii greci își urmăresc propriile țeluri, naționaliștii albanezi au încercat la rîndul lor să intervină în structura internă și în conducerea Bisericii Ortodoxe. Acești naționaliști albanezi, deși foarte mulți dintre ei nici măcar nu sînt creștini ortodocși, au încercat să impună legi restrictive în măsură să stînjenească treburile interne ale vieții Bisericii Ortodoxe.

Astfel de elemente străine sînt comune tuturor comunităților. În timp ce liderii musulmani vorbesc de o coexistență pașnică, influențe străine fanatice seamănă ură și divizare. Încă din 1992 au fost trimise din Egipt un milion de exemplare ale Coranului în traducere albaneză. În prologul acestei traduceri se afirmă: „Albania s-a eliberat din Gheena comunistă. Ea este avanpostul triumghiului islamic european pe care îl formează împreună cu Kosovo și Bosnia-Herțegovina. Comunismul a încercat să distrugă relația acestui frumos triumghi islamic, iar Albania a răspuns răsturnînd ordinea comunistă. Acum însă trebuie să ieșiți de sub puterea diavolului blestemat — diavolul creștinismului. Negreșit, aveți multe de recuperat și trebuie să faceți eforturi susținute pentru a conlucra cu frații voștri musulmani.”³

Un alt incident grav a avut loc nu mai departe de septembrie 1996, cînd cîțiva tineri albanezi aflați într-o tabără islamică au vandalizat, la indicația unor lideri islamici, o biserică ortodoxă din Voskopoja (Moscopole) și au profanat ireparabil douăzeci și trei de fresce din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea răzuind fețele și ochii sfinților, și scrijelind cuvintele „Allah este mare” atît în albaneză cît și în arabă. Acest act de vandalism a stîrnit reacții puternice în întreaga țară, toate comunitățile religioase, inclusiv liderii comunității islamice, denunțîndu-l ca atare. În același timp, totuși, el a tras încă un semnal de alarmă asupra pericolului pe care îl pot reprezenta grupurile străine fanatice care seamănă ură și diviziune în Albania.

Kosovo constituie un alt subiect fierbinte în sud-estul Europei. Deși majoritatea știrilor privind această regiune se referă nemijlocit la luptele purtate aici, consecințele lor se pot resimți adeseori și în Albania, chiar dacă într-un mod mai puțin direct. Mulți locuitori din Kosovo s-au refugiat în Albania și, odată sosiți aici, ei nu au renunțat la mentalitatea lor, care este în multe cazuri nu numai anti-sîrbă, ci și anti-ortodoxă. Adeseori, ei nu înțeleg și nici nu acceptă degrabă faptul că majoritatea creștinilor ortodocși din Albania sînt chiar etnici

albanezi și că astfel atitudinea lor anti-ortodoxă seamănă ură și divizare în rîndul albanezilor.

Totuși, alături de aceste exemplificări negative, mult mai multe ilustrări pozitive demonstrează mai degrabă cooperarea, toleranța, camaraderia pașnică pe care comunitățile religioase se străduiesc să le propovăduiască. Voi prezenta cîteva exemple în ce privește Biserica Ortodoxă.

În primul rînd, mesajul suprem al Evangheliei creștine poate fi rezumat în poruncile gemene „iubește-l pe Dumnezeu cu toată inima, mintea, sufletul și puterea ta” și „iubește-ți aproapele ca pe tine însuți”. Această a doua poruncă este una atotcuprinzătoare. Aproapele nostru nu este doar fratele nostru întru credința creștină, ci și orice musulman sau adept al unei religii noi, precum și orice ateu. Preafericitul Arhiepiscop Anastasios, liderul spiritual al Bisericii Ortodoxe Autocefale a Albaniei, a propovăduit adeseori această dragoste atotcuprinzătoare față de fiecare om, indiferent de credința sau necredința sa, de vreme ce toți oamenii sînt creați după chipul și asemănarea lui Dumnezeu. Ca răspuns la această atitudine, o anecdotă relevantă susține că el este Arhiepiscopul ortodocșilor și al atelilor.

Strîns legată de acest mesaj de iubire este credința că dragostea adevărată nu este posibilă în absența libertății. Și din nou, Arhiepiscopul Anastasios a subliniat în repetate rînduri necesitatea respectării în Albania a libertății fiecărei persoane de a-și alege credința și de a și-o manifesta după cum socotește de cuviință. Creștini fiind, credem desigur într-un adevăr absolut și veșnic, și avem datoria de a vesti această Evanghelie tuturor. În același timp însă, respingem din răspuțeri orice formă de coerciție, forță sau manipulare. Respectul față de fiecare individ constituie un imperativ. Nu putem crede într-o coexistență pașnică dacă nu acceptăm acest drept fundamental al libertății de alegere. În mai 1992, Arhiepiscopul a ținut un discurs public privind necesitatea relaționării „libertății religioase, drepturilor omului și Bisericii Ortodoxe”.

Însuși guvernul albanez a înțeles această problemă și i-a acordat importanța cuvenită votînd în 1992 o lege cu privire la „bazele libertății și drepturilor omului” în care se afirmă: „[Statul] nu poate încălca dreptul la gîndire, conștiință, religie proprie. Fiecare persoană este liberă să își aleagă religia sau credința, și să și le manifeste individual sau colectiv, în viața publică sau privată, în doctrina sau practica religioasă precum și în comportare”.⁴

Acest respect reciproc se poate lesne observa cu ocazia oricărei sărbători religioase majore, fie ea sunnită, beктаșită, ortodoxă sau catolică, cînd liderii comunităților religioase își fac vizite demonstrînd, astfel într-o manieră concretă necesitatea toleranței reciproce și a unei coexistențe pașnice și binevoitoare.

Importanța propovăduirii credinței noastre într-un mod pozitiv a fost subliniată atît păstorilor Bisericii Ortodoxe, cît și credincioșilor de rînd. Biserica a reiterat adesea convingerea că nu trebuie să vorbim împotriva nimănui ca fiind

comuniștii răi, ateii răi, necredincioșii răi. Stăruim asupra prezentării Evangheliei într-o manieră pozitivă, care să sublinieze bogăția și puterea iubirii, speranței și păcii pe care ea le deține și, poate, alte ideologii sau sisteme religioase nu.

Alături de cuvântul păcii întru toleranță și coexistență pașnică este la fel de imperativă tema reconcilierii, mai ales în momentul de față, când Albania se află într-un moment de răscruce. Cunoaștem cu toții criza civilă care a înghițit Albania în lunile din urmă. Chiar în timp ce ne întâlnim astăzi aici, albanezii se pregătesc pentru alegerile naționale care au loc mâine și care ar putea constitui un pas concret înspre reconcilierea unui stat rănit și divizat, sau dimpotrivă, înspre reluarea conflictelor și o și mai mare înstrăinare a unora față de ceilalți. „Reconciliere” este un termen la care s-a tot apelat în ultimele luni, însuși guvernul actual autointitulându-se „guvern de reconciliere”.

Biserica Ortodoxă s-a concentrat în a se transforma într-un instrument de reconciliere în Albania. Desigur, prima și cea mai însemnată împăcare a umanității trebuie să fie cea dintre om și Dumnezeu. Dintotdeauna Biserica a susținut că, păcătuiind, omul s-a îndepărtat de Dumnezeu încă de la începutul istoriei și că o pace adevărată și trainică nu poate fi găsită pînă nu are loc reconcilierea cuvenită. Acesta a fost mesajul pe care l-a transmis Arhiepiscopul Anastasios în discursul către națiune cu prilejul sărbătorii Paștelui. Deopotrivă însă cu mesajul împăciuirii în termeni absoluți, biserica s-a străduit să ofere un mesaj cît se poate de concret și de pragmatic, de reconciliere a națiunii aflate în plină criză.

Biserica Ortodoxă a făcut numeroase declarații în ultimele luni. Într-un comunicat de presă adresat națiunii la 12 februarie 1997, cu o lună înainte ca violența și anarhia să înghiță întreaga țară, ea susținea: „În acest moment critic, Biserica este alături de oamenii nevinovați care trec prin grele încercări. Ea găsește că este de datoria ei să reamintească fiecărei părți implicate că, pentru a se depăși această nouă încercare, trebuie abandonată orice formă de dezinformare și violență. Violența naște ură, iar ura întunecă mințile și inimile, aruncîndu-ne pe toți în cercul vicios al exploatării și rebeliunii. Pentru a depăși această criză, fiecare din părțile implicate trebuie să dea dovadă de mai mult calm, mai multă sinceritate, o mai mare deschidere față de ideea reconcilierii, de o colaborare mai strînsă cu celelalte părți, și mai ales de mai multă dreptate și mai multă iubire în eforturile de reparație. Nu este drept ca victimele să fie oameni nevinovați și dezinformați”.

Întrucît criza a continuat să ia amploare, Arhiepiscopul s-a adresat din nou națiunii pe 6 martie: „Am cîteva cuvinte să vă zic în chip de rugă: să spunem *nu* sîngelui; *nu* luptelor; *nu* armelor; *nu* urii. Numai cu calm, cîință, sinceritate, iertare și reconciliere poate fi asigurată o pace adevărată și poate fi deschisă calea spre un viitor mai bun”.

În cele din urmă, pe măsură ce țara a fost cuprinsă de o anarhie generală, un comunicat din 15 martie anunța: „Destul! Această nebulie trebuie să înceteze. Nu

s-a mai pomenit ca cineva să protesteze împotriva nedreptății care i s-a făcut de un altul mai puternic, făcînd el însuși nedreptăți altora mai slabi decît el. Cei care se poartă astfel nu par să creadă în nimic. Totuși, mai ales cei care aparțineți unei comunități religioase, ascultați cu luare aminte acestea ce vă zic: oricît veți fura, nu veți prospera. E ca atunci cînd ați investit în schemele piramidale. Vă veți bucura o vreme, dar la urmă veți pierde totul. Nimeni nu se poate juca cu dreptatea lui Dumnezeu”.

Sperăm ca din acest scurt studiu de caz al Albaniei să se întrevadă faptul că religia poate contribui atît la efortul de reconciliere și pace cît și la întreținerea confuziei și războiului. Am ilustrat în acest studiu ambele situații. Am prezentat felul în care liderii religioși se luptă să contureze un spirit de camaraderie și pace între diversele comunități, precum și felul în care, în chiar acest timp, elemente concrete și periculoase din fiecare grup seamănă ură și diviziune. Asociației pentru Democrație în Balcani îi revine responsabilitatea morală de a răspîndi un mesaj hotărît pe viitor. Ea trebuie să reamintească liderilor religioși din componența sa, oamenilor obișnuiți, precum și elementelor străine ce își fac intrarea în aceste țări, că noi, cei mulți, dorim ca religia să urmeze prima cale și nicidecum pe cea de a doua, a urii. Comunitățile religioase trebuie să se îngrijească în mod deosebit să cultive un spirit de coexistență pașnică, tolerantă și reconciliere la moduri mai ample, nu doar prin discursuri și acțiuni concrete, ci chiar prin monitorizarea și controlarea elementelor interne și internaționale care țintesc spre alte scopuri. În acest fel, religia poate îndeplini rolul de pacificator în sud-estul Europei și poate ajuta ca întreaga regiune să se bucure de un viitor mai stabil, mai armonios și purtînd mai multă iubire în el. □

NOTE

1. Conform tradiției bisericești, creștinismul a fost răspîndit și adoptat în teritoriile vechii Ilirii începînd cu secolul întîi d. Hr. Pînă în secolele XVI-XVII această regiune a fost un teritoriu creștin. Numai după mai multe decenii, poate chiar secole, de la Marea Schismă a avut loc o delimitare clară a țării în nordul romano-catolic și sudul creștin-ortodox.

Imperiul Otoman a ajuns treptat să dețină controlul asupra celei mai mari părți din Balcani, și implicit asupra Iliriei, începînd cu secolul al XIV-lea. Albania s-a putut bucura de gustul libertății și independenței numai pentru o perioadă foarte scurtă, din 1443 pînă în 1479, cînd eroul său național, Gjergj Kastrioti Skanderberg, a condus o revoltă împotriva turcilor, reușind să-i îndeparteze. Este interesant de remarcat că Skanderberg însuși fusese ienicer în armata turcă înainte de a se dezice de trecutul său otoman, de a se întoarce la rădăcinile sale creștine și de a ridica oamenii în numele idealului naționalismului albanez și creștinismului. (Vedem aici o exemplificare concretă a modului în care religia a jucat un rol de solidarizare a unui popor împotriva opresorului său, deși, într-adevăr, rezultatul a fost războiul).

În timpul ocupației otomane configurația religioasă a Albaniei a suferit modificări dramatice. Oprimarea majorității creștine a presupus nedreptăți de natură economică, socială și, uneori, intoleranță religioasă. Ca urmare a acestora, precum și a altor cauze, dintre care nu în ultimul rînd absența scrierii în limba albaneză și, implicit, absența unei filologii creștine

care să perpetueze credința în inima poporului, Albania s-a diferențiat de cele mai multe teritorii din sud-estul Europei prin aceea că majoritatea poporului albanez a trecut la credința islamică.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, albanezii s-au luptat să își recâștige independența țării față de Imperiul Otoman aflat atunci în agonie. Însă, spre deosebire de multe alte țări balcanice care aveau o moștenire religioasă comună ce le unea, albanezii erau divizați în musulmani suniti și beктаși, creștini ortodocși și catolici. Singurul lucru în măsură să îi unească era naționalitatea lor. Se poate ca acesta să fi fost unul din motivele pentru care faimoasa zicere a poetului albanez, Pasko Vasa (1878), „Religia albanezilor este Albania”, a devenit un strigăt unificator în lupta pentru independența Albaniei. Mulți dintre fondatorii Albaniei moderne au lăsat deoparte diferențele religioase pentru a-și aduce contribuția la edificarea unei patrii independente.

Această luptă unită pentru un țel comun a contribuit la rîndu-i la instalarea unei viziuni tolerante în relațiile dintre diversele comunități religioase. În același mod în care au conlucrat la începutul secolului pentru a pune bazele unei patrii albaneze, sau la mijlocul secolului în confruntarea cu statul comunist și cu ideologia sa militant ateistă, cele trei comunități religioase sînt acum din nou azvîrlite într-un rol ce implică suferință și persecuție.

Odată cu căderea regimului comunist în 1990/91, cele trei comunități religioase s-au găsit din nou în aceeași poziție, și anume aceea de a încerca să își reînvie din cenușă infrastructura și comunitățile după 45 de ani de persecuție. O ilustrare a efectelor dezastruoase pe care le-a avut asupra Bisericii Ortodoxe o jumătate de secol de opresiune a ateismului militant o constituie distrugerea a 1608 biserici și mănăstiri. Înainte ca Enver Hoxha să limiteze drastic libertatea și influența bisericii în 1944, existau în Albania peste 430 de preoți ortodocși. Conducerea bisericească a scăzut pînă la 335 de preoți la începutul anilor șazeci, iar după declararea statului laic în 1967, cînd toate religiile au fost interzise cu desăvîrșire, fetele bisericești ale ortodoxiei s-au redus la 22 de preoți și diaconi pînă în anul 1990. Toți preoții depășeau vîrsta de 70 de ani și nici unul nu era în stare să restabilească singur structura Bisericii.

2. *Gazeta Shqiptare, Supplemento a La Gazzetta del Mezzogiorno*, Tirane, 24.4.93, p. 14.

3. *Kur'an-i, Perkthim me Komentin. Perktheu dhe komentoi: H. Sherif Ahmeti*, Cairo. El-Zahra per informacionin arab, 1992, p. 1.

4. *Suplimentul la legea Nr. 7491 din 29.04.1991*, privind principiul prevederilor constituționale, Tirana, 31.03.1993, Legea nr. 506.

Traducere de Doina Baci

*

Luke A. VERONIS (n. 1965) deține titlul de master al Institutului Teologic Ortodox „Sfînta Cruce” (Massachusetts) și al Seminarului Teologic Fuller. În prezent preot în Albania, el a activat ca misionar în cîteva țări africane. Colaborator la mai multe reviste și antologii, Luke A. Veronis a publicat în 1991 volumul *Missionaries, Monks and Martyrs: Making Disciples of All Nations*.

Luke A. Veronis, *Words of Peace or Worlds at War: Religion, Hostility and Reconciliation in South Eastern Europe*, prelegere ținută la conferința „Cultură și reconciliere în sud-estul Europei” din 26-29 iunie 1997 de la Salonic, și preluată cu permisiunea autorului.

Mittleeuropa

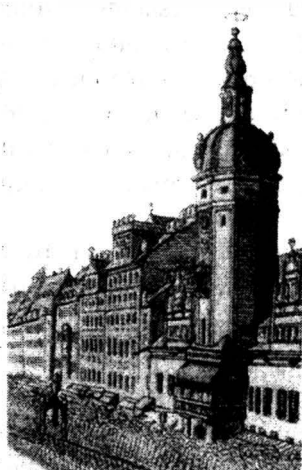
JACQUES LE RIDER

EDITURA POLIROM, Iași 1997

TRADUCERE DE ANCA OPRIC

Jacques Le Rider

MITTELEUROPA

Cartea eseistului francez de marcă Jacques Le Rider intitulată **Mittle-europa**, este o amplă analiză a conceptului cu același nume, sub toate aspectele sale. Folosind cu pricepere comentariul critic, uneori polemic, bazându-se pe o amplă documentare, autorul pornește analiza de la dilema temeiniciei în realitatea istorică a unei identități central-europene: inexistența unei atari „comunități”, nici din punct de vedere geografic-istoric și nici din punct de vedere etnic-cultural. În pofida acestei dileme, autorul continuă să susțină ideea de *Mittleeuropa*, analizând cir-

cumstanțele care au favorizat perenitatea ei, sau prezumția existenței ei.

Primul capitol al volumului, caracterizat de autorul însuși drept „o încercare de istorie semantică”, își propune să delimiteze noțiunea istorică și geopolitică de *Mittleeuropa* în spațiul cu geometrie variabilă al Europei. De altfel, și în capitolele ulterioare, va fi menționată imposibilitatea găsirii limitelor sale reale, diverșii promotori ai noțiunii deplasând acest presupus spațiu fie spre est, fie spre sud, fie spre vest, în funcție de interesele ale căror susținători au fost. Înseși ezităările sau temerile în folosirea termenului de *Mittleeuropa*, substituit uneori cu cel de *Zwischeneuropa* (Europa de Mijloc) și mai recent cu *Ostmitteleuropa* (Europa Centrală și de Est) sau *Zentraleuropa* (Europa Centrală) nu sînt decît reflectarea anumitor resentimente istorice. Termenul de *Mittleeuropa* a fost în mod indubitabil consacrat de cartea lui Friedrich Naumann, apărută în 1915, Jacques Le Rider dedicînd de aceea acestui autor și ideilor de la 1914, precum și geopoliticii imperialiste, un întreg capitol, excelent tratat.

Le Rider corelează recurența perioadelor de criză privind Mittleeuropa cu revenirea perioadelor de criză prin care au trecut țările de limbă germană situate în mijlocul (*Mitte*) Europei, lumea germană constituind, după unii autori germani, placa turnantă dintre vest (civilizația franceză și engleză) și est (Rusia). Văzută

dinspre Germania, Mitteleuropa evocă deopotrivă un potențial utopic de multiculturalitate și de multilingvism, dar și o amenințare de regresie politică, întrucât evocarea tradițiilor Sfântului Imperiu Romano-German relevă un „mesianism” al poporului german „singurul capabil să aducă ordinea în haosul naționalităților”, a cărui latură pragmatică a constituit-o utilizarea spațiului central-european ca o mare piață de desfacere și teren de expansiune economică.

Există și elemente de discontinuitate în definirea existenței unei Mitteleuropa, între popoarele de religie ortodoxă și cele catolice sau protestante existând o cronologie diferită a dezvoltării culturale, dictată și de vicisitudini istorice. Întrebându-se dacă ideea de Europă Centrală/Mitteleuropa este realmente specific germană, autorul conchide că există interpretări diferite ale aceleiași idei, punctul de vedere al unui ungur, polonez sau ceh fiind diferit de al unui german; există totuși o forță de atracție deosebit de puternică a culturii germane în anumite arii culturale ale popoarelor din această regiune.

Analizând principalele idei promovate de lucrările lui István Bibó (**Mizeria micilor state central-europene**, apărută în 1946) și Jenő Szűcs (**Les trois Europes**, apărută în 1985), Le Rider relevă caracterul hibrid al Europei Centrale (Europei de Centru-Est sau Europei mediane), care este „marginea occidentală a Europei de est, în sens geografic, și marginea orientală a Europei de vest, în sens structural”. Această eterogenitate a regiunii este urmarea imposibilității — în condițiile antagonismului dintre Imperiul Otoman, aflat pînă în secolul al XVII-lea în expansiune, și cel Habsburgic, sortit să-i țină piept în numele Europei — împiedicînd formarea unor state-națiuni aidoma statelor occidentale precum Marea Britanie, Franța, Spania, Portugalia sau Țările de Jos. Aceasta a dus la apariția unei „comunități de destin”, caracterizată printr-o neconcordanță dintre realitate și „imaginarul național”, revendicat de fiecare popor în parte, fapt ce a generat o criză de identitate cvasi-permanentă, la care s-a adăugat lipsa unei culturi politice moderne, precum și arhaismul structurilor economice și politice, pe alocuri prezent pînă în zilele noastre. Formarea întîrziată a statelor naționale și a unei culturi politice moderne, recurgerea la noțiunile de *Volk* (popor) și *Sprache* (limbă) pentru definirea identității naționale sînt caracteristici ce determină — în parte — apartenența lumii germane la acest spațiu, de aici și responsabilitatea imperiilor germanice, multinaționale, în întîrzierile și „patologiile” formării statelor naționale în centrul și centrul estic european.

Făcînd un concis, dar totodată documentat, expozeu al istoriei populărilor germane în estul Europei, autorul discerne diferența dintre *Ostsiedlung* (strămutarea în est) din prima perioadă a Evului Mediu, caracterizată ca o mutație demografică, economică și socială, ce a facilitat introducerea tehnicilor agricole, a modelelor de urbanizare, a instituțiilor și sistemelor juridice, și germanizarea teritoriilor europene orientale urmărită cu scop politic de către monarhiile

habsburgică și prusacă în expansiune, începînd din secolul al XIX-lea, mai precis din 1803, an în care apar scrierile cu pronunțat caracter naționalist ale lui Ernst Moritz Arndt. Este neîndoios că exultarea naționalismului german a catalizat naționalismul în formare al popoarelor aflate sub dominație germană, apariția panslavismului putînd fi văzut din această perspectivă și ca o reacție a popoarelor slave din aceste monarhii față de indiferența sau chiar ostilitatea cu care erau tratate.

Prin interesul său pentru principiul confederal, pentru o apropiere de Europa Centrală, definit non-lingvistic și non-etnic, Sfîntul Imperiu Romano-German prezintă doar coeziune și legitimitate istorică, frontierele sale corespunzînd cu aproximație cu centrul Europei. În epoca modernă și contemporană, în perioada dintre anii 1648 și 1806, el a constituit modelul unic al unei federații (sau confederații) preexistente statelor care o compuneau. Sfîntul Imperiu furniza, la aceea dată, modelul unui „contract social” internațional. Ideologia *Reich*-ului (imperiului), ulterioară primei sale dispariții, în 1806, devine nostalgică, uneori romantică, evocînd figuri legendare (Carol cel Mare), sau unitatea tuturor conștiințelor anterioară Reformei, în cîmpul semantic apărînd tot mai frecvent cuvîntul *Volk*, Fichte atribuind chiar *Urvolk*-ului (străvechiului popor) german sarcina realizării unui nou Reich. Prin crearea de către Congresul de la Viena, sub egida cancelarului Metternich, în 1815, a Confederației Germanice (*Deutscher Bund*), s-a dorit continuarea structurii confederale a defunctului Sfînt Imperiu. Ea va deveni miza principală a rivalității austro-prusace, cît și rampa de lansare în constituirea la Versailles, în 1871, a celui de-al II-lea Reich german, dominat de Prusia. Autorul consacră un întreg capitol „mitului habsburgic” și rivalității dintre Prusia și Austria, generate de voința de dominare a spațiului central-european.

Apărută la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, odată cu consolidarea supremației Prusiei în jumătatea nordică prin excelență protestantă a Europei, rivalitatea celor două puteri nu va consta doar din partajul zonelor de influență sau stăpînire statală, dar și din modul diametral opus de a vedea realizarea unității germane. Germania va milita către calea națională, vizînd realizarea statului german (a celui de-al II-lea Reich) sudat prin comunitatea de limbă și noțiunea de *Volk* (popor). În schimb, Austria se va strădui să salveze viziunea dinastică, bazată pe ideea unui ansamblu istoric formînd o totalitate organică, pluriculturală și multinațională, legitimată de o casă dominatoare și o rețea de solidități geopolitice. Dacă după 1849, după Revoluție, Schwarzenberg impune în Austria principiul unitar al imperiului și al ansamblului de popoare ce-l constituie, compromisul din 1867 va introduce un dezechilibru care va constitui una din cauzele sfîrșitului de mai tîrziu al monarhiei dunărene. Autorul arată că „ideea habsburgică” a unui Reich continuator al Sfîntului Imperiu, care să federalizeze statele din spațiul dunărean, va rămîne în stadiul de proiect, în pofida cîtorva experiențe și realizări incontestabile, săvîrșite în Cisleithania, care însă nu pot întrece în greutate gravele erori comise.

O tradiție eclipsată de „mitul habsburgic” este aceea a Europei popoarelor, aflată în centrul dezbaterilor furtunosului an 1848. Deși ideile fraternizării popoarelor vor fi efemere, fiind înghițite de rivalități naționaliste, spiritul Primăverii popoarelor, al Revoluției de la 1848, va inspira faimosul Proiect constituțional de la Kremisier, care preconiza egalitatea în drepturi a tuturor limbilor vorbite în Austria, garantată de către stat, în școli, administrației, și viața publică, găsindu-și ecoul pe mai târziu într-o lege promulgată în 1867.

De fapt, după 1849, clivajul dintre Confederația germană și Austria va fi definitiv existând două concepții distincte privind Europa centrală și două spații guvernate ca atare: Europa „dunăreană”, dominată de Austro-Ungaria și Mitteleuropa sub influență germană, pentru a nu se spune, pangermanistă, marcată de antisemitism, antislavism și de mesianismul ideii de „Drang nach Osten”.

Trecînd de la geopolitică la sfera culturii, Jacques Le Rider preocupat fiind de studierea „comparativismului mitteleuropean” în literatură, atît cît a fost, și-a propus și analiza literaturii „evreiești de limbă germană” din trei centre diferit situate în monarhia habsburgică, dar importante ca pondere culturală: Praga, Lemberg (Lvov) și Cernăuți. Total diferită de literatura germană propriu-zisă din aceste zone, de o factură facilă și tendință naționalistă, literatura „evreiască de limbă germană” reflectă sublimarea în lumea literelor a activității culturale a acestei etnii, aflată dilematic, la aceea dată, între alternativa asimilării sau afirmării propriei identități. Sînt pagini luminoase în care cititorul re trăiește atmosfera de emulație culturală din aceste orașe, dar și decepția trăită de emulii acestei culturi în anii premergători primei Conflagrații Mondiale și după aceea, declinul acestei activități coincidînd cu declanșarea ultimului Război mondial.

Ultimele două capitole ale cărții se ocupă de transformările geopolitice din secolul al XX-lea și repercusiunile ce le-au avut asupra conceptului *mitteleuropean*. Frustrările postbelice în cel de-al treilea Reich, ajuns republică, tind tot mai mult spre naționalism, culminînd cu instaurarea regimului național-socialist revanșard. Redusă la teritoriul său „național”, Austria este la rîndu-i sfișiată de tendințe contradictorii. Paradoxal însă, în prima republică austriacă, între social-democrația ostilă „închisorii popoarelor”, adică monarhiei văzută prin propria ei optică, și populiștii creștin-sociali, ce denaturau identitatea națională austriacă, impregnînd-o cu antisemitism, antislavism și antimaghiarism, s-au aflat și personalități ca Victor Bauer sau Julius Meinl, care întrețineau flacăra ideii mitteleuropene. Au fost tentative lipsite de vreo șansă, „austro-fascismul” lui Dolfus Schuschnigg și mai apoi nazismul făcîndu-le inoperante.

Pervertirea și distrugerea ideii de Mitteleuropa, în decursul și imediat după ultimul război mondial, precum și extinderea influenței „imperului” rus sub titulatură „sovietică” pînă la țările slave occidentale și la est de Germania, va distruge sistemele geopolitice german și austriac (post-habsburgic). La fel ca

după 1848, modelul germanic de Mitteleuropa va avea să fie restabilit de intelectualii din zona central-estică a Europei, de sorginte precumpănitor slavă. Czesław Miłosz, György Konrád sau Milan Kundera, vor vehicula unele „nostalgii mitteleuropene” ce serveau drept supapă antisovietismului. De fapt, această idee a „spiritului Europei Centrale” a fost menționată și de către Vladimir Tismăneanu în lucrarea sa **Mizeria utopiei (Criza ideologiei marxiste în Europa Răsăriteană)**, ca fiind de importanță crucială în raport cu politica sovietică a represiunii și intoleranței instituționalizate, intelectualii disidenți fiind aceia ce și-au exprimat opțiunea fermă pentru identificarea Europei Centrale ca suflet cultural al continentului.

Le Rider atribuie mișcărilor de protest împotriva modernizării armamentelor nucleare, ce au avut loc la finele anilor '70, revenirea în discuție a spațiului central-european, a unei Europe de mijloc prinsă între blocuri.

Analiza conceptului de Mitteleuropa, după 1990, evocă inițiative ca aceea a unei „Confederații europene”, avansată de François Mitterrand, ca o primă etapă premergătoare asocierii la Comunitatea Europeană, dar și reticențele lui Václav Havel, care se opunea oricărei forme, oricât de democratice, care ar întârzia integrarea europeană.

În concluzie, eseul lui Jacques Le Rider, reflectând deopotrivă rupturi istorice, dar și continuități menite să pledeze pro sau contra existenței unui „concept mitteleuropean”, invită cititorul la rememorarea unor evenimente legate de trecutul Europei centrale, a unor tradiții istorice și culturale al căror ecou răzbate până în prezent.

Să fie „Mitteleuropa... încă o realitate neliniștitoare sau doar o fantomă a trecutului?” — se întreabă, în final autorul eseului. Respectând spiritul de o justițiară imparțialitate pe care autorul și l-a asumat în tratarea acestui subiect, deci și întrebarea deschisă adresată cititorilor, rămîne ca aceștia să dea răspunsul convenit după lecturarea acestui incitant eseu.

Mircea Suhăreanu

PAN-EUROPA

RICHARD N.

COUDENHOVE-KALERGI

EDITURA PRO EUROPA

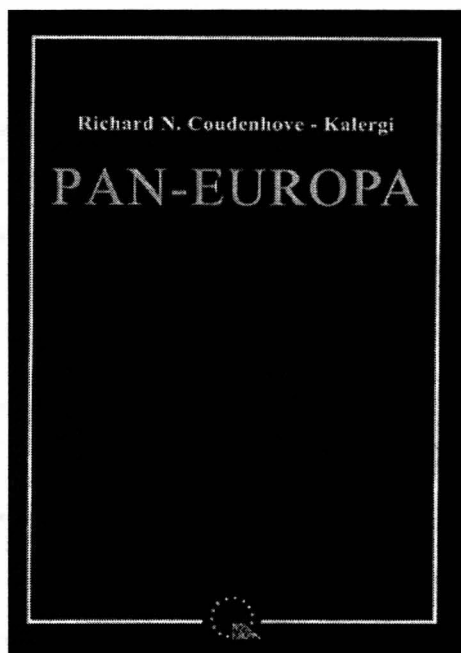
TÎRGU-MUREȘ, 1997

TRADUCERE ȘI NOTE DE MIRCEA

SUHĂREANU

Ar fi potrivit, credem, să-l prevenim de la bun început pe cititorul român care va deschide această carte că are de-a face cu o lectură fundamentală, indispensabilă pentru înțelegerea modului cum a luat naștere ideea de unificare (integrare) europeană. **Pan-Europa**, publicată la Viena în 1923, este, cronologic vorbind, cel dintâi manifest pro-european coerent. Pornind de la necesitatea reconcilierii istorice a națiunilor europene și oferind soluții concrete de unificare a acestora într-o structură politică stabilă, bazată pe comunitatea de valori și interese, *Statele Unite ale Europei*, autorul propune un program detaliat, menit să-i redea Europei strălucirea de odinioară și capacitatea competitivă în concurența economică mondială, s-o doteze cu instituții și alianțe în măsură să preîntâmpine un nou război. Deși nu lipsită de inerente accente utopice, judecăți caduce și avânturi romantice, această lucrare de dimensiuni modeste, marcînd o cotitură radicală în gîndirea politică europeană, nu și-a pierdut nici astăzi din actualitate. Neobișnuită pentru epoca în care a fost scrisă, ea continuă să-l surprindă pe cititorul contemporan prin relevanța analizelor, cutremurătoare premoniții și luciditate prospectivă, putînd fi numită, pe drept cuvînt, piatra de temelie a construcției europene căreia îi sîntem contemporani.

Este meritul lui Richard Coudenhove-Kalergi, supranumit și „profetul Europei”, autorul la 29 ani al acestei uimitoare lucrări, de a-i fi dat unificării europene un program coerent. El însuși european și universalist prin ascendență și educație, descinzînd pe linie paternă dintr-o veche familie nobiliară din Brabant, unită cu o ramură aristocratică cretană, iar după mamă avînd sînge japonez, avea să primească în castelul copilăriei din Boemia o educație pe care cu un termen actual am numi-o interculturală. Un preceptor german, un profesor rus și un altul albanez, o guvernantă franțuzoică și o alta englezoică, o doamna de

companie unguroaică, personalul ceh, confereau domeniului familial o dimensiune multiculturală. Pregătirea pentru cariera diplomatică, la un celebru colegiu vienez, avea să-l aducă în contact cu colegi de toate națiunile și confesiunile: „*Printre noi, sînt germani și unguri, polonezi și cehi, italieni și români, croați și sloveni, sîrbi și ucraineni.*”, dîndu-i acea extraordinară deschidere spre alteritate pe care o emană întreaga sa operă.

Pan Europa, scrisă după un război (primul) mondial pustiitor, ce a depășit în oroare pînă și cele mai sumbre profeții, apărea într-un moment cînd, în ciuda lecției istoriei, națiunile europene, animate fie de îngîmfarea victoriei, fie de fierea înfrîngerii, se pregăteau mai mult sau mai puțin conștient de o nouă conflagrație. Nu proiectele de unire ale unui Dante sau Comenius, nici măcar spiritul democratic-umanist al Societății wilsoniene a Națiunilor, ci demagogia populistă a urii de clasă a unui Stalin și a urii de rasă a unui Hitler, naționalismul și revanșismul mobilizau masele și dominau discursul politic. În introducerea **Pan-Europei**, contele Richard Coudenhove-Kalergi, nota printre altele, cu amărăciune: „*Europa stă cu privirea ațintită înspre trecut, în loc să scruteze viitorul. Piața de carte este invadată de memorii. În dezbaterile publice, considerațiile privitoare la originea războiului recent încheiat sînt mult mai numeroase decît cele vizînd prevenirea următorului. Această eternă orientare spre trecut este principala cauză a declinului și fărîmițării Europei.*” În bătrîna Europă bătea din nou vîntul discordiei cînd tînărul Coudenhove-Kalergi, o *rara avis*, cheamă tineretul la reconciliere și unire, devotîndu-se el însuși unei orientări pe atunci extrem de impopulare: „*Tineretului european îi revine sarcina de a schimba această stare de lucruri. El este chemat să edifice pe ruinele vechii Europe, o Europă nouă și să înlocuiască o Europă anarhică printr-o Europă organizată.*”

Debutînd într-un prim articol din 1922 în Neue Freie Presse, sub titlul *Die Europäische Frage* (Chestiunea Europeană), „utopia europenistă” a lui Coudenhove-Kalergi avea să devină, prin **Pan-Europa**, un program concret de acțiune, la care aveau să se alieze de la bun început, printre alții, importante personalități politice (Thomas Masaryk, Engelbert Dolfuss, Aristide Briand, Karl Renner, Gustav Stresemann, Nicolae Titulescu), culturale (Paul Claudel, Selma Lagerlöf, Thomas Mann, Miguel de Unamuno, Ortega y Gasset, Salvatore de Madariaga) și științifice (Sigmund Freud, Albert Einstein). Datorită militantismului autorului său, Pan-Europa nu a rămas doar o teorie, ci a devenit în scurt timp o mișcare structurată, avînd comitete naționale în majoritatea statelor europene, între care și România. Totuși, vocea echilibrată a Pan-Europei nu s-a putut impune în vacarmul interbelic. A fost necesară experiența unui nou război, profețit de altfel de Coudenhove-Kalergi, și de o nouă generație de oameni politici providențiali, Winston Churchill, Robert Schuman, Charles de Gaulle, Konrad Adenauer, precum și de un Plan Marshall, pentru ca Pan-Europa să devină realitate.

Pan-Europa este structurată pe unsprezece capitole, simpla lor înșiruire fiind edificatoare asupra dimensiunilor și complexității acestui manifest-eseu. Sînt abordate toate "marile teme" care frămîntă încă și azi reflecția contemporană și alimentează polemicile asupra Europei: rădăcinile europenismului, limitele sale geografice și spirituale, adversarii și aliații pan-europenismului, prevenirea unui nou război, națiunea și supranațiunea, majorități și minorități, Europa instituțională. Pentru Coudenhove-Kalergi, „*conceptul de Europă provine dintr-un amestec de elemente geografice, politice și culturale*”, iar „*noțiunea geografică de Europa nu corespunde nici celei culturale, nici celei politice*”. Cu alte cuvinte, Europa este, înainte de orice, o comunitate de valori, o cultură și o civilizație comune. prin urmare limitele ei geografice coincid cu limitele democrației de sorginte antică, ale „*civilizației de tip creștin, ai cărei poli sînt individualismul elen și socialismul creștin*”.

Pentru Coudenhove-Kalergi, construirea Pan-Europei presupune identificarea precisă a adversarilor și aliaților. Deși geografic parte a Europei, Rusia comunistă nu este parte a spiritualității europene: „*Bolșevismul a zguduit din rădăcini civilizația europeană importată de Petru cel Mare și urmașii săi. Promotorii ei au fost alungați sau lichidați*”, de aceea „*frontiera orientală a Europei cu Rusia constituie totodată limita orientală a comunității culturale europene*”. De altfel, această opinie revine aproape obsedant, autorul nefăcînd nici un secret din neîcrederea sa funciă într-o Rusie „*roșie sau albă*” pe care o indică în mod prioritar ca potențial adversar al unificării Europei: „*Între 1915 și 1919, totul s-a schimbat în Rusia, mai puțin poșta ei de expansiune. O poștă ce nu e legată de nici un partid, de nici o personalitate. În fața ei au fost nevoiți să se închine deopotrivă țarul păcii, Nikolai, ca și socialistul Kerenski*” (...) Istoria pune Europa în fața unei alternative: ori, trecînd peste ostilitățile naționale, se va uni într-o federație, ori va cădea victimă cuceririi rusești”.

Cu toate acestea, adversarii cei mai de temut ai unificării europene sînt în interior. „*Cea mai mare piedică în realizarea Statelor Unite ale Europei este rivalitatea milenară a celor două națiuni cele mai numeroase ale Pan-Europei: Germania și Franța*”, în condițiile în care „*ura franco-germană este așîtată artificial de secole din rațiuni politico-militare*”. Politicii de forță, inspirată de „*aventurieri orgolioși*”, într-un nou război, îi vor cădea victime ambele popoare: „*Din teribila criză în care se zbat acum, Germania și Franța vor ieși ori europene și aliate, ori, devorîndu-se reciproc, vor sîngera deopotrivă într-o feroce încheștare*.” În consecință, Coudenhove-Kalergi face un apel dramatic în favoarea reconcilierii franco-germane, condiție a unificării Europei și menținerii păcii. Prîmul pas, crede autorul în 1923, s-ar putea face printr-o uniune a cărbunelui și oțelului și crearea unei siderurgii europene...

Proiectului Pan-Europei i se opun cu înverșunare naționaliștii-șovini („*care vor agita pericolul deznăționalizării*”), comunistii („*care vor cere imposibilul, adică*

primirea Rusiei sovietice în federația europeană”), militaristii („deoarece unificarea europeană va face imposibil un nou război pe care aceștia și-l doresc cu ardoare”), industriile protecționiste („care își datorează supraviețuirea protecționismului vamal deoarece nu ar putea face față concurenței”). De cealaltă parte sînt toți aceia care, conștienți de avantajele unificării, văd în aceasta posibilități nesperate: prevenirea unui nou război, protecția împotriva unei eventuale invazii sovietice, dezarmarea, sporirea capacității concurențiale în fața industriilor americane și extrem-orientale.

Vederile lui Coudenhove-Kalergi asupra chestiunii naționale sînt și ele de actualitate. „*Națiunea*, spune el, *nu este o comunitate de sînge, ci una spirituală*” teoria purității de rasă fiind un mit, „*dogma naționalismului european*”. Europa este un spațiu de metisaj lingvistic și rasial, frontierele statelor neavînd cum să coincidă cu cele ale limbilor și etniilor. Pentru pacea Europei, chestiunea minorităților este primordială. După retrasarea frontierelor prin tratatele de pace de la Paris, toate noile state naționale includ importante minorități. Oprite de noile majorități, acestea se văd împinse „*să-și pună întreaga speranță în prăbușirea noii lor patrii, în urma unui nou război*”. Nerezolvarea chestiunii minorităților este o permanentă sursă de instabilitate. S-ar impune deci promulgarea unui „*Edict de toleranță care ar permite fiecăruia să-și folosească fără îngrădire limba maternă în tribunale și în relațiile cu autoritățile, fără ca din această pricină să aibă de suferit vreun prejudiciu*”.

Coudenhove-Kalergi concluzionează că prin trecerea de la anarhie, militarism și național-șovinism la reconciliere, cooperare economică și dezvoltare culturală, Europa și-ar îndeplini datoria față de propriul destin și ar deveni un pol de stabilitate a lumii. În alianță cu Pan-America „*ar fi pe lungă durată garantele de nezdruccinat ale unei dezvoltări pașnice a civilizației mondiale*”. Formarea Statelor Unite ale Europei este urgentă și ar trebui să constituie prioritatea agenda politice a tuturor partidelor democratice... „*Pentru a putea apare într-o zi pe harta politică, Pan-Europa trebuie mai întîi să prindă rădăcini în inimile și sufletele europenilor*”

Aceste idei și multe altele asemeni fac din lectura **Pan-Europei** un exercițiu de aprofundare a conceptelor legate de construcția europeană. Chiar dacă avînd soarta ideilor care își depășesc epoca, Pan-Europa a trebuit să aștepte sfîrșitul celui de-al doilea război mondial pentru a deveni, din ceea ce părea utopie, o realitate palpabilă, după căderea comunismului, idealul pan-european este mai aproape ca oricînd de a se împlini. Există, în sfîrșit, un consens privind necesitatea integrării europene. Cu toate acestea, mai există în cele două jumătăți recent reunite ale continentului voci care se opun prețului de plătit. Pentru ei, Coudenhove-Kalergi nota într-un capitol din **Pan-Europa**: „*Polonia și România sunt prea slabe ca să-și asume în acest secol rolul istoric pe care l-au avut, în secolul trecut Prusia și Austria, și anume apărarea contra Rusiei a graniței*

europene. De îndată ce Rusia îşi va reveni din catastrofa ei internă, nici Polonia, nici România, nici Cehoslovacia nu o vor putea opri din înaintarea ei spre Apus”.

Publicăm această lucrare în prima ei versiune în limba română, datorată lui Mircea Suhăreanu, cu convingerea că mesajul ei poate interesa şi astăzi publicul românesc. Autorul se referă în mai multe rânduri expres la România şi la Mica Antantă, considerînd-o pe aceasta din urmă un posibil sîmbure al Pan-Europei. Ideile lui Coudenhove-Kalergi ne pot ajuta să vedem mai clar locul nostru în construcţia europeană, să ne identificăm mai bine aliaţii şi să ne cunoaştem adversarii. România se află ea însăşi în faţa acestei opţiuni, o opţiune care nu ţine de geografie, ci de un sistem de valori. Reconcilierea cu vecinii, opţiunea istorică pentru democraţie şi pluralism, respectul pentru alteritate, pot aduce României garanţia de a aparţine unui sistem de valori şi de securitate colectivă capabile să-i garanteze nu doar supravieţuirea, ci şi dezvoltarea de durată.

Apariţia, la Tîrgu-Mureş (Marosvásárhely/Neumarkt) a acestei prime versiuni româneşti a Pan-Europei nu este întîmplătoare. În acest oraş transilvan a luat naştere cu şapte ani în urmă prima asociaţie pro-europeană din România post-comunistă, a cărei pledoarie pentru valorile europene a fost, credem, dintre cele mai consecvente. Nici momentul ales nu este întîmplător: se împlinesc în aceste zile patruzeci de ani de la semnarea Tratatului de la Roma, actul de naştere a Uniunii Europene, pe care o prevestea **Pan-Europa**, şi 75 de ani de la primul manifest paneuropean al lui Coudenhove-Kalergi. România are de făcut faţă, în chiar aceste zile, provocărilor relative la aderarea la sistemul politico-economic şi de securitate euro-atlantic. Polemicile legate de această opţiune istorică sînt abia la început. **Pan-Europa** poate fi firul Ariadnei de care avem nevoie pentru a ieşi din labirint.

Smaranda Enache

Acest text reproduce Prefaţa la **Pan-Europa**, apărută la Editura PRO EUROPA, Tîrgu-Mureş, 1997

Contents

Editorial

5

FEDERALISM

Peter C. Ordeshook & Olga Shvetsova

Federalism and Constitutional Design

7

Countries that have undergone recent transitions successfully (Spain, Taiwan) may best illustrate "how to get to a federation", but stable democracies best illustrate what "a federation is". Mature democracies such as the United States and Germany make obvious the principles of stable federal relations and the proper design of the democratic institutions that must be outlined in a nation's constitution during the transition. Success depends on two interrelated factors: the structure of elections and the constitutional weakness of the chief executive.

Pierre Kende

Three Possible Ways for the Small Eastern European Nations

23

Small nations of Eastern Europe have so far faced modernity in two opposite, and equally frustrating ways: either by integrating into a multinational empire, or by striving to constitute themselves into nation-states in their own rights. Against this background, federalism could be a third way and, at the same time, the answer for a viable reconciliation in the region.

Frank Delmartino

Belgium after the Fourth State Reform:

Completed Federalism or Confederation in the Making?

30

During the course of one political generation Belgium has evolved from a decentralised unitary state towards a truly federal one. Nevertheless Belgium may be described neither as a federation, nor as a confederation. The country is actually less than a federation, yet more than a confederation and there are to be expected further steps towards more regional autonomy.

DIALOGUE

Forum: From "Monoculture" to Interculturalism (II)

57

The second part of the forum focused on illustrating interculturalism as characteristic of the Banat region in Romania. The region formerly comprised an ethnic and religious diversity unique in Europe, but the communist regime succeeded to wipe out many of its entities; on the other hand, present policies do not envisage the preservation of the diversity the region may still hold, intercultural heritage resting therefore completely with the civil society.

ANALYSE

Andrei Roth

Ethnical Prejudice and National Specificity

75

The study offers both a many-angled theoretical insight on the sources of ethnical prejudice (the simplistic, clear-cut logic of "we/they" is related to archaic, infant, totalitarian group psychology) and an approach of the different ways national specificity has been viewed by Romanian intellectuals in this century.

CASE STUDY

Haller István

The Hădăreni Case

106

The study analyzes the collective violence perpetrated on the Roma community of Hădăreni in 1993, as well as the discriminatory course the official investigation took under the pressure of certain political parties in power at the time. The case has reached court trial only in 1997, after the democratic changes in Romania brought about by the 1996 political elections, and its approach in court still needs to be surveyed by the civil society in order to make sure an undiscriminatory court decision will be reached.

DOCUMENT

Education Law nr. 84 of 1995 (excerpts)

124

Ordinance nr.36, Supplement to the Education Law

128

Sándor N. Szilágyi

Why Cannot Hungarian Children Learn Romanian at School?

131

Far from being unwilling to learn Romanian, Hungarian children in Romania cannot cope with the handbooks which are designed for native speakers of Romanian, and not for children to whom Romanian is either a second language (in the regions where the Hungarian minority lives mixed with the Romanian majority) or a foreign language (in the regions where Hungarians form compact homogeneous groups). The handbooks and curricula are not oriented towards the acquisition of everyday linguistic competence, neither are teachers prepared to teach Romanian to non-Romanians too.

TRANSYLVANIAN CONVERGENCIES

Marius Turda

Aurel C. Popovici and Romanian Federalism
in Transylvania (1890-1906)

149

An astute analyse of the Romanian theoretician's endeavours towards a paradigm shift from the national solution to a federal solution. In A.C.Popovici's view, a turn of the century author, the legitimizing source of such a solution could have been the Habsburg royal family. The value of this turn-of-the-century theory is becoming salient today, when the concept of a Central Europe is gaining more and more legitimacy.

FACES OF EUROPE

Per Solli

Sami — Indigenous People of Norway

178

The paper briefly describes Sami history and culture, and goes on by presenting the latest positive evolution of the Samis' status in Norway, evolution which can turn into a real chance for preserving Sami identity.

Gogu Padioti

Aromanians and Their Songs

183

Their culture being almost completely oral, and they themselves usually not being recognized as a distinct ethnic group by the Balkan states where they live, the Aromanians seem to be doomed to cultural extinction — their archaic, unique songs being just a piece of the cultural treasure that will be lost.

ECUMENICA

Luke A. Veronis

Words of Peace or Worlds at War:

Religion, Hostility and Reconciliation in South Eastern Europe

190

Religion being for many of us a fundamental element in our self-identification, it can play an important role in uniting or dividing people, by proclaiming a message of love or, on the contrary, by emphasizing differences. The outburst of violence in Albania was partly due to the misuse of religious teachings which served as a cover for the war between politicians.

REVIEWS

Mitteleuropa, Jacques Le Rider

197

Pan-Europa, Richard N. Coudenhove-Kalergi

202

PRO EUROPE League

The PRO EUROPE League (Liga PRO EUROPA) is one of the most well-known civic NGOs in Romania, founded in the Transylvanian town of Tîrgu-Mureş (Marosvásárhely — Neumarkt), on 30 December 1989, immediately after the fall of the Ceauşescu's dictatorial regime.

The PEL has become respected due to its involvement in promoting human rights, pluralism and multicultural values. From the very beginning of the transition, the PEL has played a significant role in the political reality of Romania, joining different civic movements and alliances committed to mobilize public opinion against the restauration of the former communist structures. In the specific area of the multicultural society of Transylvania, the PEL has played an important role in monitoring discriminatory policies against minorities and in promoting tolerance between Romanians and Hungarians, a key issue for peace and democratic progress in Central Europe.

For more than eight years, the PEL has organized an impressive number of workshops, seminars, round-table debates, summer camps, conflict resolution missions and meetings for teachers, local authorities, judges, prosecutors, students, political and civic leaders, has published an independent weekly and a series of booklets and brochures.

altera is meant to promote the PEL's values among academics, policy makers and the large public in Romania. It is one of the few Romanian publication focusing on the issue of ethnic, religious and linguistic diversity in the Transylvanian area, as well as European integration.

Cu toată considerația editorilor.

Smaranda ENACHE

Smaranda Enache

SZOKOLY Elek

Szokolý Elek

altera

TRIMESTRIAL EDITAT DE LIGA PRO EUROPA

With compliments from the publishers.

Smaranda ENACHE

SZOKOLY Elek

- Acest număr a fost realizat cu sprijinul Fundațiilor Heinrich Böll (Germania) și BILANCE (Olanda), cărora editorii le adresează mulțumiri.
- Opțiunile exprimate în articolele publicate aparțin autorilor.
 - Articolele nepublicate nu se restituie.
 - Drepturile de publicare sînt rezervate.

Responsabil de număr: Smaranda Enache

Grafica: Maňa Bucur

Tehnoredactare: László Zsolt Pápai

Culegere: Judit-Andrea Kacsó

Tipărit la S.C. MEDIAPRINT S.R.L. Tg.-Mureș

ISSN 1224-0338

